

ત્રિવેદિવાચનમાળા- પુસ્તક ચોથું

II

૧૨૨

૬૫

સંપાદક-શ્રી. ય. રામભાસ્કર આચાર્યશ્રી ત્રિવેદી,
 મોરારજી મહાલક્ષ્મણશ્રી રામભાસ્કર ત્રિવેદી
 પ્રાસાદ-શ્રી. પી. દેસાઈ, કાપડી થાળ, વડોદરા
 મુદ્રક ૦-૬-૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રવેશી ૧૧૨૧૭૫૧૧ ૭

વિષય મ ૪૪૪ : ૮૪૩ : ૪ : ૨૧

ત્રિવેદિવાચનમાળા—

પુસ્તક ચોથું

લેખકો

રાવ બહાદુર કમળાશંકર પ્રાચારાંકર ત્રિવેદી,
બી. એ.,

વાનપ્રસ્થ પ્રિન્સિપાલ, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજ—અમદાવાદ
અને

અતિયુગ્મશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,
એમ. એ., એલ એલ., બી.,

નૈતિક ને માનસિક તત્ત્વજ્ઞાનના અને યુગરાતીના પ્રોફેસર,
વડોદરા કૉલેજ—વડોદરા

પ્રકાશક

એમ. સિ. કોહરી,
કાપડી પોળ, રાવપુરા—વડોદરા

પહેલી આવૃત્તિ: ૧૯૧૧

[સર્વ હક લેખકોને સ્વાધીન છે.]

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૯૮૨ ની રીજીસ્ટ્રેશન ૮૮૭૪

મુરત—ઘોઠાના પૂલ ઉપર આવેલા “મુરત સિટિ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
મહેશ્વરભાઈ માનસિંહે બાપ્યું.

અસ્તાવના

અમારી વાચનમાળાનું આ ચોથું પુસ્તક છે. નિર્મિત સમયમાં જેટલું બરાબર શિખવી શકાય તેટલુંજ એ પુસ્તકનું કદ રાખ્યું છે. ભાષા અને વિચારોમાં વાચનમાળાનો ચઢતો ક્રમ સાચવ્યો છે.

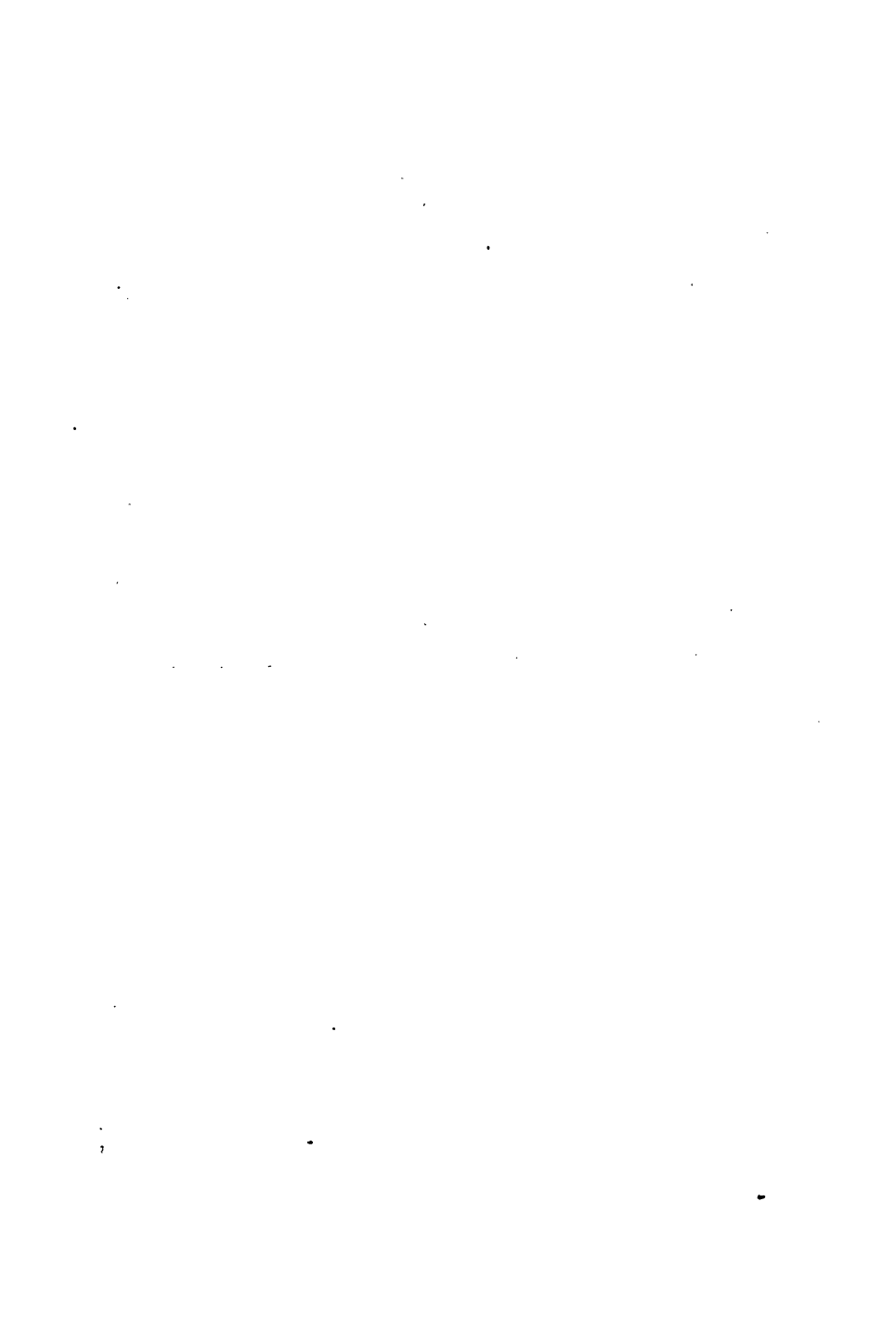
જરૂરજોગી ' સમજુતી ' પુસ્તકને અન્તે આપી છે.

આ પુસ્તક શિખવતાં શિક્ષકોએ બાળકોના ભાષાજ્ઞાનમાં વધારો થાય તે પર ખાસ લક્ષ આપવું. વાક્યમાં શબ્દો કેવી રીતે જોડાએલા છે, તે બાળકને શિખવવું; તેમજ કવિતામાં શબ્દોનો અન્વય કરાવવો.

મુરત
માર્ચ ૧૯૨૨

કમળાશંકર પ્રાજ્ઞશંકર ત્રિવેદી,
અતિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૧લો મહારાજ	
ખંડેરાવ ગાયકવાડ	૧-૨
પાઠ ૨જો અતિલોભ તે	
પાપનું મૂળ.	૩-૫
પાઠ ૩જો મહારાજા	
પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૧લો	૬-૭
પાઠ ૪થો મહારાજા	
પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૨જો	૮-૯
પાઠ ૫મો મહારાજા	
પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૩જો	૯-૧૧
પાઠ ૬ટો કવિતા: વિદ્યા	૧૧-૧૨
પાઠ ૭મો હાથી, ભાગ ૧લો	૧૨-૧૪
પાઠ ૮મો હાથી, ભાગ ૨જો	૧૪-૧૬
પાઠ ૯મો પાણી: ઉપયોગ	
અને કાર્ય, ભાગ ૧લો	૧૬-૧૭
પાઠ ૧૦મો પાણી: ઉપયોગ	
અને કાર્ય, ભાગ ૨જો	૧૮-૨૦
પાઠ ૧૧મો ગરુડ	૨૦-૨૨
પાઠ ૧૨મો વહેમ	૨૨-૨૪
પાઠ ૧૩મો ગાયકવાડ સર-	
કારની મુદ્દગીરી	૨૫-૨૬
પાઠ ૧૪મો કવિતા: સાહસર	૨૭
પાઠ ૧૫મો સાવિત્રી ને સત્ય-	
વાન, ભાગ ૧લો	૨૮-૨૯

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૧૬મો સાવિત્રી ને સત્ય-	
વાન, ભાગ ૨જો	૩૦-૩૨
પાઠ ૧૭મો કાચ	૩૩-૩૫
પાઠ ૧૮મો ગધિદું	૩૫-૩૮
પાઠ ૧૯મો મકરસંક્રાંતિ	૩૮-૪૧
પાઠ ૨૦મો કવિતા: હિંમત-	
વાન થાઓ.	૪૧-૪૨
પાઠ ૨૧મો કડી પ્રાંત:	
મુખ્ય સ્થળો, ભાગ ૧લો	૪૨-૪૪
પાઠ ૨૨મો કડી પ્રાંત:	
મુખ્ય સ્થળો ભાગ ૨જો	૪૫-૪૭
પાઠ ૨૩મો સાદા જીવનનો	
આનંદ	૪૭-૫૦
પાઠ ૨૪મો હરિશ્ચંદ્ર,	
ભાગ ૧લો	૫૦-૫૨
પાઠ ૨૫મો હરિશ્ચંદ્ર,	
ભાગ ૨જો	૫૨-૫૫
પાઠ ૨૬મો રાજા અને	
કેદીઓ	૫૫-૫૮
પાઠ ૨૭મો શરીરના	
અવયવો	૫૮-૬૧
પાઠ ૨૮મો રેશ્મ	૬૧-૬૪
પાઠ ૨૯મો કવિતા:	
સંસાર કોને સુખદ છે?	૬૪

૫૪

૫૪

પાઠ ૩૦મો ખલીફા	
હઝરત ઇમામ અલી,	
ભાગ ૧લો	૬૫-૬૬
પાઠ ૩૧મો ખલીફા	
હઝરત ઇમામ અલી,	
ભાગ ૨જો	૬૬-૬૮
પાઠ ૩૨મો ખલીફા	
હઝરત ઇમામ અલી,	
ભાગ ૩જો	૬૮-૭૦
પાઠ ૩૩મો અભિમન્યુ,	
ભાગ ૧લો	૭૦-૭૨
પાઠ ૩૪મો અભિમન્યુ,	
ભાગ ૨જો	૭૩-૭૪
પાઠ ૩૫મો સાપ	૭૫-૭૭
પાઠ ૩૬મો ખોટા શિવાજી	૭૮-૮૦
પાઠ ૩૭મો ઇમામ	
હસન અને હઝરત	
મોઆવીઆ	૮૦-૮૨
પાઠ ૩૮મો કવિતાઃજોને	
વીતી હોય તે જાણે.	૮૨-૮૩
પાઠ ૩૯મો ગામ અને	
શહેર, ભાગ ૧લો	૮૩-૮૫
પાઠ ૪૦મો ગામ અને	
શહેર, ભાગ ૨જો	૮૬-૮૭
પાઠ ૪૧મો ઇમામ	
હુસેન, ભાગ ૧લો	૮૭-૮૯

પાઠ ૪૨મો ઇમામ	
હુસેન, ભાગ ૨જો	૮૯-૯૧
પાઠ ૪૩મો ખેતી	
અને ખેડુત	૯૧-૯૩
પાઠ ૪૪મો નવસારી પ્રાંતઃ	
મુખ્ય સ્થળો	૯૪-૯૫
પાઠ ૪૫મો નળ અને	
દમયંતી, ભાગ ૧લો	૯૬-૯૮
પાઠ ૪૬મો નળ અને	
દમયંતી, ભાગ ૨જો	૯૮-૧૦૨
પાઠ ૪૭મો નળ અને	
દમયંતી, ભાગ ૩જો	૧૦૨-૧૦૫
પાઠ ૪૮મો કવિતાઃ	
ઉત્તરા અને અભિમન્યુ	૧૦૫-૧૦૬
પાઠ ૪૯મો તાબૂત	૧૦૭-૧૦૯
પાઠ ૫૦મો સ્વચ્છ હવા	
ને અસ્વચ્છ હવા,	
ભાગ ૧લો	૧૦૯-૧૧૧
પાઠ ૫૧મો સ્વચ્છ હવા	
ને અસ્વચ્છ હવા,	
ભાગ ૨જો	૧૧૧-૧૧૩
પાઠ ૫૨મો બાગ્યદેવી	
ને બિખારણુ	૧૧૩-૧૧૫
પાઠ ૫૩મો નવજોત	૧૧૫-૧૧૮
પાઠ ૫૪મો કરોળીઓ,	
ભાગ ૧લો	૧૧૮-૧૨૦

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૫૫મો કરોળીઓ,	
ભાગ ૨જો	૧૨૦-૧૨૨
પાઠ ૫૬મો કવિતા:	
નળદમયંતી બાળકો-	
ને મોસાળવળાવતાં	૧૨૨-૧૨૩
પાઠ ૫૭મો રખર	૧૨૩-૧૨૫
પાઠ ૫૮મો સિદ્ધરાજ	
જયસિંહ, ભાગ	
૧લો	૧૨૫-૧૨૭
પાઠ ૫૯મો સિદ્ધરાજ	
જયસિંહ, ભાગ	
૨જો	૧૨૭-૧૨૯
પાઠ ૬૦મો પારસી	
લમ	૧૨૯-૧૩૧
પાઠ ૬૧ મોર	૧૩૧-૧૩૩
પાઠ ૬૨મો કવિતા:	
વૈદર્ભિ વનમાં	
વલવલે	૧૩૩-૧૩૪
પાઠ ૬૩મો ફૂલ, ભાગ	
૧લો	૧૩૪-૧૩૬
પાઠ ૬૪મો ફૂલ, ભાગ	
૨જો	૧૩૭-૧૩૯
પાઠ ૬૫મો મગર,	
ભાગ ૧લો	૧૩૯-૧૪૧
પાઠ ૬૬મો મગર,	
ભાગ ૨જો	૧૪૧-૧૪૨

	પૃષ્ઠ
પાઠ ૬૭મો વરસાદ,	
ભાગ ૧લો	૧૪૨-૧૪૪
પાઠ ૬૮મો વરસાદ,	
ભાગ ૨જો	૧૪૪-૧૪૫
પાઠ ૬૯મો કવિતા:	
કાચબોકાચબી	૧૪૬-૧૪૭
પાઠ ૭૦મો દોષમું	૧૪૭-૧૫૦
પાઠ ૭૧મો રીંછ	૧૫૦-૧૫૨
પાઠ ૭૨મો ફળ, ભાગ	
૧લો	૧૫૩-૧૫૫
પાઠ ૭૩મો ફળ, ભાગ	
૨જો	૧૫૫-૧૫૭
પાઠ ૭૪મો અમદાવાદ :	
મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો	૧૫૮-૧૬૦
પાઠ ૭૫મો અમદાવાદ :	
મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૨જો	૧૬૧-૧૬૩
પાઠ ૭૬મો કવિતા:	
હુંડી, ભાગ ૧લો	૧૬૪-૧૬૫
પાઠ ૭૭મો કવિતા:	
હુંડી, ભાગ ૨જો	૧૬૫-૧૬૬
પાઠ ૭૮મો સુરત : મુખ્ય	
સ્થળ, ભાગ ૧લો	૧૬૭-૧૬૯
પાઠ ૭૯મો સુરત : મુખ્ય	
સ્થળ, ભાગ ૨જો	૧૬૯-૧૭૨
સમજીતી	૧૭૩-૧૮૦

પુસ્તક યોથું

પાઠ ૧૯૦

મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડ

ખંડેરાવ ગાયકવાડ સને ૧૮૫૭માં વડોદરાની ગાદી પર બેઠા.

તેઓ ગાદી પર બેઠા તેજ વર્ષે હિંદુસ્તાનમાં સિપાઈઓનો બળવો થયો હતો. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં સિપાઈઓએ અંગ્રેજ સરકારની સામે ખંડ મચાવ્યું હતું. તેની અસર ગુજરાતમાં ન થાય માટે ખંડેરાવ મહારાજે અંગ્રેજ સરકારને કીમતી મદદ કરી હતી. કોળી, ભીલ, વગેરે ગુજરાતના લોકો તોફાન કરવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. તેમને તેમ કરતાં ખંડેરાવ મહારાજે અટકાવ્યા હતા ને અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરી હતી.

આ અમૂલ્ય મહદના બદલામાં અંગ્રેજ સરકારે તેમનો ઉપકાર માન્યો હતો. ખંડેરાવના પિતા રાજ સયાજી-રાવના વખતથી ગુજરાતમાં લશ્કરના ખર્ચ માટે ગાયકવાડ સરકારને દર વર્ષે અંગ્રેજ સરકારને ત્રણ લાખ રૂપીઆ આપવા પડતા હતા. તે રકમ હવેથી આપવાની બંધ થઈ. તે ઉપરાંત ખંડેરાવ મહારાજને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી બહુ માન તરીકે મોરચલ અથવા મોરપીછના પંખાની જોડની લેટ મોકલવામાં આવી.

આ વખતે ઝોખામંડળના વાઘેર લોકોએ એટ ને દારકા લૂટ્યાં હતાં. પણ અંગ્રેજ સરકારની સહાયતાથી ગાયકવાડના લશ્કરે તેમને હરાવ્યા હતા.

ખંડેરાવ મહારાજે રાજ્યના ન્યાયખાતામાં ઘણા સુધારા કરી તેને વ્યવસ્થિત કર્યું. ખાસ કરીને, તેમણે કેટલાક નિયમસર કાયદા રચ્યા. તેમણે લોકોની જમીનની હદ નક્કી કરવા 'સેટલમેન્ટ' ખાતું કાઢ્યું.

ખંડેરાવ મહારાજને મદાની રમતોનો ને શિકારનો ઘણો શોખ હતો. લશ્કરની કવાયતમાં પણ તે રસ લેતા હતા.

મકરપુરા રાજમહેલ તેમણે બંધાવ્યો છે. તે બંધાવી તેમણે પોતાનું રહેવાનું ત્યાં રાખ્યું હતું.

તેઓ ૧૮૭૦ની સાલમાં ગુજરી ગયા. તેમના વખતમાં રાજ્યમાં ખેતી આબાદ હતી, પ્રજા સંતુષ્ટ હતી, અને રાજ્યનો દબદબો સુંદર હતો.

પાઠ રજો

અતિલોભ તે પાપનું મૂળ.

એક ગામમાં ચાર બ્રાહ્મણપુત્રોને પરસ્પર મૈત્રી હતી. તેઓ બહુ હરિદ્ર હતા. તેમની હરિદ્રતા તેમને બહુ સાલતી હતી. કહ્યું છે કે—

શિખરિણી

અરણ્યે વાઘો ને ગજ સહિત રહેવું સુકર છે,
સગાંબહાલાં છોડી વસવું પણ રહેલું સુગમ છે;
ખરે કાંટાવાટે તૃણ પર સુવું એ સુખદ હા,
પરંતુ બંધૂમાં ધનવિણુ રહેવું સરળ ના.

માટે ગમે તેમ કરી દ્રવ્ય મેળવવું જરૂરનું છે. એમ ધારી એ ચારે મિત્રો દ્રવ્ય મેળવવા ધરબાર છોડી પરગામ આલ્યા. જતાં જતાં એ પવિત્ર ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. શિખ્રા નદીના વિશુદ્ધ જળમાં સ્નાન કરી, મહા-કાલેશ્વરને પગે લાગી, એ ચારે મિત્રો કોઈ એક યોગીના મઠમાં ગયા.

યોગી તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને તેણે તેમને સિદ્ધિ-વાળી ચાર વાટ આપી. દરેક જણે એકેક વાટ લીધી. યોગીએ કહ્યું કે હિમાલય તરફ જાઓ. ચાલતાં ચાલતાં જે સ્થળે હાથમાંથી વાટ પડી જાય તે સ્થળે ખોદવાથી કીમતી વસ્તુ મળશે, તેથી તમારું ઇળહર ફીટશે.

બ્રાહ્મણપુત્રો વાટ લઈ ચાલતા થયા. ચાલતાં ચાલતાં એકનાં હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં ખોદતાં તાંબાની

ખાણ નીકળી. તે જોઈ તે રાજ થયો અને તેણે ત્રણે મિત્રોને કહ્યું, અહિંથી જોઈએ તેટલું તાંબું લો. તેમણે કહ્યું, તું મૂર્ખ છે. આથી કંઈ આપણું દળદર ફીટે! અમે તો આગળ જવાના.

આગળ જતાં ખીજા પ્રાક્ષણપુત્રના હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં ખોદતાં રૂપાની ખાણ જડી. તે જોઈને તે રાજ થયો. તેણે બાકીના બે મિત્રોને કહ્યું, બાઈઓ! જોઈએ તેટલું રૂપુ લઈ આનંદ કરો. તેમણે કહ્યું, એથી આપણી ગરીબાઈ તદ્દન જશે નહિ. અમે તો આગળ જવાના.

જતાં જતાં ત્રીજાના હાથમાંથી વાટ પડી ગઈ. ત્યાં ખોદું તો ત્યાંથી સુવર્ણ નીકળ્યું. જેમ જેમ ખોદું તેમ તેમ વધારે વધારે સોનું નીકળ્યું. તે પ્રાક્ષણસુત તો રાજ રાજ થઈ ગયો. તેણે ચોથાને કહ્યું, બાઈ! અહિંથી જોઈએ તેટલું સોનું લઈ મારી સાથે પાછો ફર. તેણે જવાબ દીધો કે તું મૂર્ખ છે. આગળ જતાં રત્ન નીકળશે; માટે ચાલ, આગળ જઈએ. ત્રીજો સોનું લઈ ઘેર ગયો ને ચોથો એકલો આગળ વધ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં એ ઘણો દૂર નીકળી ગયો. ત્યાં એણે એક ઘણોજ દુઃખી માણસ જોયો. તેને માથે ચક્કર ભમતું હતું અને તેની મુખમુદ્રા કરમાઈ ગઈ હતી. પ્રાક્ષણસુતને જોઈ તે છાતીફાટ રોયો. પ્રાક્ષણસુતે પૂછ્યું કે આ છે શું? ચક્કરવાળા માણસે કહ્યું, બાઈ! મેં બહુ લોભ કીધો, તેથી કુબેરલંડારીને ફીકર થઈ કે એમનો ખનનો ખૂટશે. આથી તેમણે મારે માથે આ ચક્કર છોડ્યું છે. એ મને અત્યંત ખીડા કર્યા કરે છે. ઊઠતાં, બેસતાં, હરતાં, ફરતાં એ ચક્કર

મને ઝૂડની માફક વળગેલું રહે છે. મારા જેવો બીજો લોભી બ્રહ્મિ આવે ત્યારેજ મારો છૂટકો થાય એમ મને એક યોગીએ કહ્યું છે.

આમ કહેતાવારને તે ચક્કર પેલા લોભી બ્રહ્મણ્યુતને વળગ્યું. તે ઘણું રડ્યો, પણ હવે શું વળે ! અતિલોભ તે પાપનું મૂળ છે; એથી હૃદયાર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

અતિલોભ સદા વર્જ્ય, કામના હૃદમાં કરો;
અતિલોભિષ્ઠ લોકોનાં, મસ્તકે ચક્ર તો ભરો.

પાઠ ૩૯

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૧લો

પવિત્ર સિસોદીઆ રજપૂત કુળના ઉદયસિંહ રાજાએ ઉદેપુર શહેર વસાવ્યું છે. એ ઉદયસિંહને પ્રતાપસિંહ નામે બળવાન પુત્ર હતો. તે એની પછી ઇ. સ. ૧૫૭૨માં મેવાડની ગાદીએ આવ્યો.

એ સમયે હિંદુસ્તાનમાં બહાદુર અને ન્યાયી અકબર બાદશાહનું રાજ્ય હતું. તેણે હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે લેદ ન રાખી, હિંદુઓને મોટા મોટા ઓદ્ધા આપી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. શૂરા રજપૂત રાજાઓને તેણે લગ્નનો સંબંધ બાંધી પોતાના પક્ષમાં લીધા હતા. જ્યેપુર, જયપુર, અને બિકાનેરના રજપૂત રાજાઓએ પોતાની પુત્રી અકબરને પરણાવી હતી. એકલા પ્રતાપસિંહેજ એવો સંબંધ બાંધવાની ઓક્ષી ના કહી, અકબરને નમ્યું આપ્યું નહોતું.

અકબરને આ વાત ઘણી ખૂંચતી હતી અને અપમાનનું વેર લેવા તે તક શોધતો હતો. એવામાં શકતાસિંહ નામનો પ્રતાપસિંહનો ભાઈ અકબરને મળી ગયો. વળી માનસિંહજી નામે જયપુરનો રાજા અકબરનો બહુ માનીતો હતો, તે સોલાપુર જીતી પાછો ફરતાં પ્રતાપસિંહને ત્યાં જિત્યો. પ્રતાપે તેની મહેમાનગીરી કરી, પણ તેની સાથે એસીને જમવાની ના કહી. માનસિંહે આનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહે જવાબ દીધો કે જે રાજાએ પોતાની પુત્રી મુસલમાન બાદશાહને આપી છે તેની સાથે

બેસી પ્રતાપ કદી જમશે નહિ. આથી માનાસિંહને ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે આ વાત અકબરને કહી, તેથી અકબરે પોતાના પુત્ર સલીમ અને માનાસિંહની સરદારી નીચે મોટું મુગલ લશ્કર પ્રતાપની સામા મોકલ્યું.

પ્રતાપની પાસ બાવીસ હજાર શૂરા સિપાઈ હતા. તેમનામાં રજપૂત શૌર્ય અને દેશભિમાન દીપી રહ્યાં હતાં; તેમજ તેઓ રણમાંથી કદી પાછી પાની કરે એવા નહોતા. મુગલ સૈન્ય પ્રતાપના સૈન્યથી ઘણું મોટું હતું. બંને લશ્કર હલદીઘાટ આગળ ભેગાં થયાં. અરવલ્લીના ડુંગરોમાં આવેલું આ સ્થળ આ ઘોર સંગ્રામને લીધે બહુ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

“ વીરા ચાલો ઝટ રણમાં, કાઢો તાતી તલવાર !
હર હર હર નાદે ધૂમતા, કરિયે અરિનો સંહાર !
રણધીરા હે રજપૂતો, મુજ અંગતણા શણગાર !
રે ચાલો હલદીઘાટે શૂરા બાવીસ હજાર !
વીરા ! શું શૌર્ય ગયું છે ? રજપૂત થશે ગુલામ !
મેવાડ પરાધીન બનશે ? શું જશે શિશોદિય નામ ?
નહિ, નહિ, નહિ, રણમાં ચાલો ! ઝગકાવો તમ હથિયાર !
રે ધૂમે રાણા સાથે, શૂરા બાવીસ હજાર ! ”

પોતાની ફેાજનાં માણસોને શુરાતન ચઢાવી પ્રતાપ રણક્ષેત્રમાં ધસ્યો.

પાઠ ૪થો

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ રજો

જેમ જૂખ્યો સિંહ હરણ પર છલંગ મારે, તેમ રજપૂતો હાથમાં નાગી તલવાર લઈ શત્રુ પર તૂટી પડ્યા. પ્રતાપે માનસિંહને પોતાની તલવારનો સ્વાદ ચખાડવા બહુ બહુ શોધ્યો, પણ તે તેને હાથ લાગ્યો નહિ, એટલે તેણે પોતાનો ઘોડો સલીમ તરફ દોડાવ્યો. એમ પ્રતાપ ત્રણ વાર મુગલ ફૈજમાં ધસ્યો ને ઘણાં માણસોને તેણે સાંચલેગા કર્યા. તેને એક ગોળી વાગી, ત્રણ ઠેકાણે ભાલા ભોઠાયા, ને તલવારના ત્રણ સખત જખમ થયાં, પણ તે હઠ્યો નહિ. ચારે તરફ લોહીની નીક વહેવા લાગી. ૧૪,૦૦૦ રજપૂતોએ દેશની આતર પોતાના પ્રાણ ખોયા. પ્રતાપનું આખું શરીર ઘાયલ થયું હતું; તેના બહાદુર સિપાઈઓ નાશ પામ્યા હતા; અને તેને જ્ય મેળવવાની આશા જતી રહી, તેથી તે રણક્ષેત્ર છોડી ચાલ્યો ગયો.

તેનો વહાલો ઘોડો ચેતક પણ થાકી ગયો હતો; પણ તે ફૂલપાટ દોડ્યો જતો હતો. તેની પાછળ બે મુગલ સિપાઈ દોડતા હતા. રસ્તામાં એક નદી આવી. ચેતક તે ફૂદી ગયો, પણ મુગલ સિપાઈના ઘોડાઓ ફૂદી શક્યા નહિ. એવામાં ‘ઓ પેલો લીલો ઘોડો, ઓ પેલો સવાર,’ એમ મેવાડી-ભાષામાં બોલતા કોઈને પ્રતાપે સાંભળ્યો. તેણે પાછળ જોયું તો પોતાના ભાઈ શક્તને જોયો. શક્ત પ્રતાપને પગે પડ્યો; પ્રતાપે તેને ક્ષમા કરી અને બંને

બાઈએ મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ રીતે, છેવટે બ્રાતૃપ્રેમ ને દેશપ્રેમ વિજયી થયા.

આ વખતે ચેતક તમ્મર બાઈને જમીન પર પડયો ને તરત મરણ પામ્યો. ધન્ય છે એ નિમકહલાલ ઘોડાને! એ મરી ગયો તે ઠેકાણે પ્રતાપે મંદિર બંધાવ્યું. હજી પણ એ જગા “ચેતકકા ચણુતરા” એ નામથી ઝાળખાય છે.

પાઠ પમેા

મહારાણા પ્રતાપસિંહ, ભાગ ૩જો

પ્રતાપ હલદીઘાટની લડાઈમાં હાર્યો અને તેની રાજધાની કમલમેર શત્રુના હાથમાં ગઈ. પોતાનાં છોકરાંને સાથે લઈ તે એક ગુફામાંથી બીજામાં અને એક જંગલમાંથી બીજામાં નાસતો ફરતો હતો. શત્રુનાં માણસ તેને જંપવા દેતાં નહોતાં. તેના પર ઘણી આક્રતો આવી, પણ તે પર્વતની પેઠે અચળ રહ્યો. સિસોદીઆના કુળને એળ લગાડી તે અકબરને વશ થયો નહિ.

એક વખત તેની રાણીએ ખાવાના રોટલા તૈયાર કર્યા હતા, તે બધાંએ ખાધા ને તેમાંનો એક બીજા દિવસ માટે રહેવા દીધો હતો. તેની દીકરી આ રહેલો રોટલો ખાતી હતી. એવામાં એક જંગલી બિલાડી તેના હાથમાંથી તે લઈ ગઈ. આથી તે બાળકી ભૂખે ટળવળવા લાગી. પ્રતાપ જેવા રનેહાળ પુરુષથી આ દેખાવ જોઈ શકાયો નહિ. તેણે અકબરને પત્ર લખી નમવાનો વિચાર બતાવ્યો.

આ પત્ર વાંચી અકબરના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પણ આ વખતે બિકાનેરના રાજાનો ભાઈ પૃથુરાજ ત્યાં હાજર હતો. તેણે રજપૂત જાતિના અભિમાનથી કહ્યું, આ પત્ર બનાવટી છે. પ્રતાપ આવો પત્ર કદી લખે નહિ. આપ કહો તો હું ખાતરી કરું. બાદશાહે હા કહી. તે પરથી તેણે પ્રતાપને એવો તો ઉશ્કેર્યો કે તેણે પોતાનો વિચાર બદલી નાખ્યો. શાબાશ છે એ વીરને !

અનેક આપત્તિમાં પણ પ્રતાપે ધૈર્ય છોડ્યું નહિ. હિંમતવાન પુરુષો જે વખતે જે મળે તેથી ચલાવી લઈ પોતાનું કામ સાધે છે. તેઓ કદી હિંમત હારતા નથી. ખરું કહ્યું છે કે

શિખરિણી

કદા પોટે નીચે, કદિ વણિ પલંગે પણ મુએ,
કદા પામે ભાજી, કદિ વણિ જમે મિષ્ટ જમણે;

કહા ઓટે કંથા, કહિ વળિ ધરે દિવ્ય કપડાં,
જનો ધીરા દુઃખે નવ ડરિ સુખોથી નવ ચળે.

અરેરે ! આ કેવી વિપરીત દશા ! ક્યાં રાજવૈભવ ને
ક્યાં આ અતિકંગાલ સ્થિતિ ! જે બાળકોના સુખમાંથી
બાલ નીકળે તે પહેલાં તો તે ઝીલી લેવા સેવકો ખડા ઊભા
હોય અને જે બાળકોને ખાવાપીવા ને પહેરવા જે જોઈએ
તે હમેશ માગ્યા વિના મળતું હોય તેવાં બાળકોને ખાવાના
સાંસા અને સૂવાનું પહાડના કંઠણ પથર પર ! આવી દુર્દશા
જોઈ કેાનું હૃદય પીગળે નહિ !

આ સ્થિતિમાં પ્રતાપનો વજીર ભામાશા તેને મળ્યો.
તેણે કહ્યું, મારી પાસે જે દોલત છે તે આપની છે. તે
એટલી બધી છે કે તેમાંથી તમે પચીસ હજાર માણસનું
લશ્કર બાર વર્ષ નિભાવી શકશો. ધન્ય છે એની ઉદારતા
ને આત્મલોગને !

આ સાંભળી પ્રતાપમાં હિંમત આવી. તેણે લશ્કર
જમાવ્યું, મુગલો પર હુમલો કર્યો, અને લગભગ બધો
મેવાડ પ્રાંત તાબે કર્યો. થોડાં વર્ષ રહી તે મરણ પામ્યો.
તેનું શરીર નાશ પામ્યું, પણ તેની કીર્તિ અમર રહી છે.

પાઠ દ્વયો

વિદ્યા

છપ્પો

વિદ્યા મુકાવે માગ, પૂર્ણ જસ વિદ્યા પામે;
વિદ્યા શોભે વાન, નૃપતિ વિદ્યાને નામે;

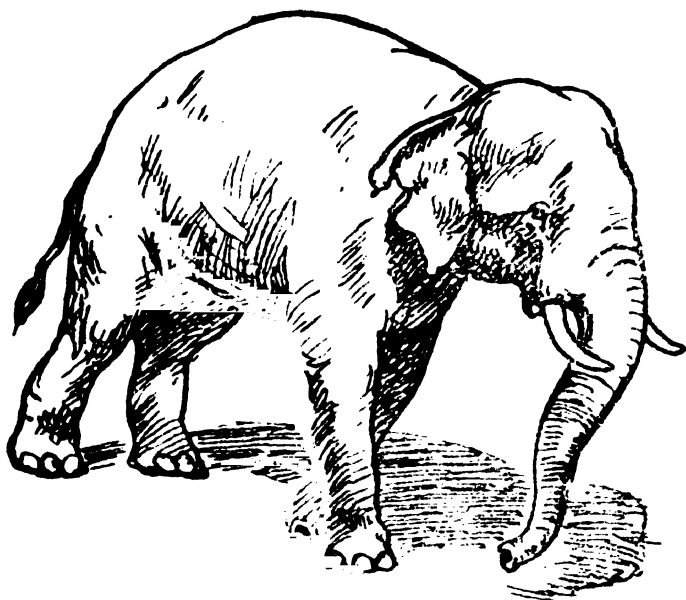
વિદ્યામાંહિ વિવેક, વિમલ વિદ્યાથી વાણી;
 વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમાં મોહિની જાણી;
 સદ્વિદ્યા રત્ન વિશાલ છે, વિદ્યાથી વડું નહિ કશું;
 સદ્વિદ્યા આગલ ધન કશું, વિદ્યાવિહીન નર તે પથુ. ૧
 પંડિત આગલ મૂઢ, હંસ આગલ જેમ વગ્ગા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, કોકિલ આગલ કગ્ગા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, રાય આગલ જ્યમ રંકા;
 પંડિત આગલ મૂઢ, સિંધુ આગલ જ્યમ ટંકા;
 પંડિત પ્રાક્રમી પૂરા, પંડિત સહ શિર મોર છે;
 શામલ કહે પંડિત આગલે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે. ૨
 શામલ

પાઠ ૭મે.

હાથી, ભાગ ૧લો.

મોટાં શહેરોનાં ને કેટલાંક દેશી રાજ્યોનાં બાળકોએ
 તે હાથી જોયો હશે. તે એશિયા ને આફ્રિકાનાં જંગલોમાં
 માલમ પડે છે.

હાથી રંગે કળાશપડતો હોય છે. તેનું શરીર બહુ,
 જીરું, ને ભારે હોય છે. તેના પગ ટૂંકા પણ થાંભલા જેવા
 બહુ ને મજબૂત હોય છે. તેની આંખ ઝીણી ને કાન
 સૂપડા જેવા વિશાળ હોય છે. તે પંખાની પેઠે કાન હલાવ
 હલાવ કરે છે.

હાથી જોતાંજ કોઈની પણ નજર તેની સૂંઢ તરફ જાય છે. તેનો ઉપલો હોઠ ને નાક, બે ભેગાં થઈ તેની સૂંઢ બનેલી છે. તેને છોડ બે નસકોરાં અને આંગળી જેવો આકાર હોય છે, તેથી તે ઝીણામાં ઝીણી વસ્તુ પણ સહેલથી ઊંચકી શકે છે. સૂંઢ તેને નાક, હાથ, પાણી ઉરાડવાની નળી, અવાજ કરવાનું રણશીંગડું, અને હથિયારની ગરજ સારે છે. તેને તે ગમે તેમ વાળી શકે છે ને લાંબી-ટૂંકી કરી શકે છે. તે વડે તે મોટાંમોટાં ઝાડોને તોડી નાખે છે ને શત્રુને પકડી દૂર ફેંકે છે. તેમજ એકેક પાંદડું કે ફૂલ પણ તે સુંદર રીતે તોડી કે ચૂંટી શકે છે. તેને પાણી પીવું હોય છે ત્યારે તે સૂંઢની અણી વડે જોઈતું પાણી

નસકોરાંમાં લે છે ને મોંમાં નાખે છે. તેને નહાવું બહુ ગમે છે. તે સૂંઢમાં પાણી લઈ આખા શરીર પર નાખે છે. સૂંઢનો એક ઉપયોગ આપણા હાથના ઉપયોગ જેવો છે; તેથી આપણે એ પ્રાણીને હાથી કહીએ છીએ.

હાથીની સૂંઢમાં બે બાજુએ બે મોટા સફેદ દાંત હોય છે. કેટલીક હાથણીને એ દાંત હોતા નથી ને કેટલીકને બહુ નાના હોય છે. એ વડે એ ભારે વસ્તુ ઊંચકીને ફેંકી દે છે. બ્રહ્મદેશ અને લંકામાં એની પાસે લાકડાં ઉંચકાવે છે. એ બે દાંત હાથીને ચાવવામાં કામ લાગતા નથી; તેથી ‘હાથીના ચાવવાના જુદા ને ખતાવવાના જુદા,’ એવી આપણામાં કહેવત છે. આ હાથીદાંતના સ્ત્રીઓને હાથે પહેરવાના ચૂડા, રમકડાં, છત્રીના દાંડા, ચપ્પુના હાથા, વગેરે બને છે.

હાથીનું શરીર ભારે હોય છે; પણ તે ડાલતો ડાલતો સુંદર રીતે ચાલે છે. જે સ્ત્રી હાથીની પેઠે સુંદર રીતે ચાલે છે તેને આપણે ગજગામિની કહીએ છીએ.

પાઠ દર્શો

હાથી, ભાગ રજો

જૂના વખતમાં આપણા દેશમાં હાથી લઠાઈમાં વપરાતા. જોદ્ધાઓ એના પર બેસી લડવા જતા. હાથી, ઘોડા, રથ, અને પાથરણ, એ ચાર આપણી સેનાનાં અંગ ગણાતાં. હાલ

હાથી પર રાજાની સવારી નીકળે છે. મોટાં શહેરોમાં તવંગર લોકોનાં છોકરાં વરઘોડામાં હાથી પર બેસે છે. તેના પર શોભિતી બેઠક કરવામાં આવે છે, તેને હોદ્દો કે અંબાડી કહે છે. તેનો હાંકનાર મહાવત કહેવાય છે. તે અંકુશ વડે હાથીને કબજે રાખે છે.

વગડાઉ હાથી જુવાનીમાં આવે છે ત્યારે તેનાં લમણાંમાંથી સુગંધીદાર રસ નીકળે છે, તેને મદ કહે છે. તે વખત તે અભિમાની ને માતેલો થાય છે.

હાથી મળતાવડું પ્રાણી છે. તે દસવીસનાં ટોળાંમાં રહે છે. તેની બુદ્ધિ તીવ્ર અને યાદદાસ્ત જળરી હોય છે. કરેલો ઉપકાર તે કદી ભૂલતો નથી; તેમજ તેને કોઈએ કરેલી ઈજાનું વેર વાળ્યા વગર રહેતો નથી. તે વાઘથી બહુ બીજો છે. તેની સામા થવાને તેને કેળવવો પડે છે.

હાથી ઘણું ઉદ્યોગી પ્રાણી છે. તેને કંઈ ને કંઈ કામ કર્યા વિના જંપ વળતો નથી. તે માણસની પેઠે એક પર એક લાકડાં ગોઠવી શકે છે. કંઈ કામ ન હોય ત્યારે તે રમત રમે છે, પાંદડાં ઉછાળે છે, ને રેતી કે માટી ઉરાડે છે. માથાં વડે તે મોટાં મોટાં ઝાડ હચમચાવી નાખે છે. રમતાં તે મોટો અવાજ કરે છે.

બાળકો ! ઘણા હાથીઓ તમારા જેવા રમતીઆળ હોય છે. માળાપ કે શિક્ષક તમારી પાસે ન હોય તો તમે જેમ તમને સોંપેલું કામ કરવાને બદલે રમવામાં મન ધાલો છો; તેમ હાથી પર કોઈ દેખરેખ રાખનાર ન હોય તો તે પણ રમવા માંડે છે.

સિંહલદ્વીપમાં એક દિવસ એક માણસ ઘોડા પર સવાર થઈ શહેર બહાર ફરવા નીકળ્યો હતો. તેનો ઘોડા ભારે અવાજ સાંભળી એકદમ ચોંક્યો ને ચાલતો બંધ થયો. બહુ મુશીબતે થોડેક દૂર જતાં સવારના બેવામાં એક હાથી આવ્યો. તે પાળેલો હતો ને એક મોટું લાકડું ખેંચતો હતો. થાકને લીધે તે અવાજ કરતો હતો. તે સમજ્યો કે મારા અવાજથી ઘોડા ચમકે છે. તેથી તેણે પાછા ફરી લાકડું પીઠ પાછળ ફેંકી દીધું. ઘોડા હજી મારાથી બીએ છે એમ તેને લાગ્યું એટલે તે વધારે પાછળ હઠ્યો. છેવટે ઘોડાને હિંમત આવી ને તે ચાલતો થયો. હાથી કેવું શાણું ને સમજી પ્રાણી છે !

પાઠ ૯મે

પાણી : ઉપયોગ અને કાર્ય, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—છોકરાં, બોલો, નક્કર પદાર્થ અને પાણીમાં શો ફેર છે ?

છોકરાં—સાહેબ, પાણીનો તો રેલો જાય છે, નક્કર પદાર્થનો જતો નથી.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાણી, દૂધ, તેલ, એ બધાં પ્રવાહી પદાર્થ છે. એ બોબામાં લેવાતાં નથી. હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે. એને જ્યાં મૂકીએ ત્યાંથી વહી નીચી નીચી જમીનમાં જાય છે. પાણીનો આકાર કહી શકશો ? ગોળ છે કે ચપટો ? ઇપ્રાહીમ, તું બોલ.

ધંધાહીમ—સાહેબ, એનો આકાર સમજતો નથી.

શિક્ષક—એ સરખી જમીન પર ફેલાએલું રહે છે. ઊંચી-નીચી જમીન હોય તો એ નીચી જમીન તરફ વહે છે. જે વાસણમાં પાણી ભરીએ તે વાસણના જેવો એનો આકાર દેખાય છે. સીસીમાં સીસીના આકારનું દેખાય છે ને તપેલામાં તપેલાના. એને પોતાનો આકાર નથી.

પાણીમાં તમે તમારું મોં જોઈ શકો છો ?
છગન, તું બોલ.

છગન—હા, જી. કાચમાં જેમ મોં દેખાય છે, તેમ પાણીમાં પણ દેખાય છે. દૂધમાં મોં દેખાતું નથી.

શિક્ષક—ખરું. કાચ ને પાણી, બંને, એ વાતમાં સરખાં છે. એની આરપાર જોઈ શકાય છે; માટે એ પારદર્શક કહેવાય છે. જુઓ, આ પાણીના પવાલામાં હું ખાંડ નાખું છું અને આ બીજા પવાલામાં ચૂનાનો ગાંગડો નાખું છું. શું થયું ? જમશેદજી, તું કહે.

જમશેદજી—સાહેબ, ખાંડ ઓગળી ગઈ; ચૂનો તો થોડો ઓગળ્યો છે, બધો નહિ.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાણીમાં પદાર્થને ઓગાળવાનો ગુણ છે. પાણીમાં છિદ્ર છે. જેમ વાદળીનાં છિદ્રમાં પાણી પેસી જાય છે, તેમ પવાલામાં પાણીનાં છિદ્રમાં ખાંડ અને ચૂનો પેસી ગયાં. છિદ્રો પુરાઈ જવાથી થોડોક ચૂનો રહ્યો, તે પવાલાને તળીએ બેઠો છે.

પાઠ ૧૦મો

પાણી: ઉપયોગ અને કાર્ય, ભાગ રળે

શિક્ષક—છગન, કહે, પાણી શાં કામમાં આવે છે ?

છગન—સાહેબ, પાણી પીવામાં, નહાવામાં, રાંધવામાં, ને લુગડાં ધોવામાં વપરાય છે.

શિક્ષક—ખરાખર. પાણીથી દરેક જાતની ગંદકી ધોઈ નખાય છે. પાણી એ ગંદકીનો કટ્ટો શત્રુ છે. ગંદકીથી—ગંદી જગાએ રહેવાથી અને ગંદાં કપડાં પહેરવાથી—આપણી તબીબેત બગડે છે. પાણી જગાને ને શરીરને સ્વચ્છ કરી આપણા આરોગ્યને ફાયદો કરે છે. આપણી ચામડી છિદ્રાળુ છે; માટે આપણે દરરોજ શરીર ચોળીને નહાવું. વરસાદનું ભારે આપટું પડે છે ત્યારે રસ્તા કેવા થાય છે ? મગન, તું બોલ.

મગન—સાહેબ, કાદવ ધોવાઈ જાય છે ને રસ્તા સાફ થાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. વરસાદ જમીનને સ્વચ્છ કરે છે; કાદવ ને કચરો નદીમાં ઘસડી જાય છે. નદીમાંથી તે હરિયામાં જાય છે. કેટલોક કાદવ નદીને તળીએ ઠરે છે. એમ દરેક વર્ષે નદીમાં કાદવના થર બંધાય છે. થર બંધાતાં બંધાતાં નદીમાં ટેકરી જેવું થાય છે, એ ખરાબા કહેવાય છે. એવા ખરાબા સાથે હોડી અથડાય તો તે ભાંગી જાય

છે. કેટલીક વાર એવા એકઠા થએલા કાઢવ પરનું
બધું પાણી સુકાઈ જાય છે, એટલે તેનો બેટ બને
છે. ગંગા, ગોદાવરી, ને કૃષ્ણા નદીનાં મુખ આગળ
એવા ઘણા ટાપુ થયા છે. તેમાં ડાંગરનો સારો
પાક થાય છે. નીચેનું ચિત્ર જુઓ.

નદીકિનારે રેતી હોય છે તે શેની બને છે, તે
તમે જાણો છો ?

ખાળકો—ના, સાહેબ.

શિક્ષક—વરસાદનું પાણી મોટા મોટા ડુંગરોમાં વહી તેમાં
ફાટ પાડે છે. એ ફાટ વરસોવરસ વધતાં વધતાં
વચ્ચે ખાડા પાડે છે. ડુંગરોની વચ્ચેના એવા
ખાડાને ખીણ કહે છે.

પાણીનો પ્રવાહ પોતાના બળથી ડુંગરોમાંથી પથરનાં ચોસલાં છૂટાં પાડે છે. એ ચોસલાંના પથરા બને છે. પાણીથી ઘસાઈ ઘસાઈને પથરાના કાંકરા થાય છે અને કાંકરાની ઘસાઈ ઘસાઈને રેતી બને છે.

પાઠ ૧૧મે

ગરુડ

બધાં પક્ષી શિકારી નથી હોતાં. ઘુવડ, સમડી, ગીધ, ગરુડ, એ બધાં શિકારી પક્ષી છે. એ બધાંમાં ગરુડ સહુથી

મોટું ને લયંકર છે. જેમ સિંહ વનનો રાજા છે, તેમ ગરુડ આકાશનો રાજા છે. પશુમાં સિંહ સહુથી વધારે બળવાન છે; પક્ષીમાં ગરુડ.

ગરુડના પંજા એવા જળરા હોય છે ને એની પાંખ એવી મોટી હોય છે કે ગમે તે પક્ષી, સસલા, ઘેટા, કે નાના બાળકને પણ પકડીને તે ઊડી શકે છે. ખેતરમાં છૂટાં પડેલાં બાળકને ઉપાડીને ઊડી ગએલાં ગરુડના દાખલા મોજૂદ છે.

કેટલીક વાર હરણ જેવા મોટા પ્રાણી પર પણ ગરુડ તરાપ મારે છે. ઘણે ઊંચેથી પોતાની તીક્ષ્ણ નજરે તે શિકાર જુએ છે ને સડપ દઈને તેને પંજામાં પકડી ઊડી જાય છે. શિકારને એકાંતમાં લઈ જઈ તે ફાડી ખાય છે.

શિકાર સાથે તે હમેશ ફાવી શકતું નથી. એક વખત એક મોટા ગરુડે એક બિલાડીને પકડી. પછી તે ખૂબ ઊંચે ઊડયું. પણ બિલાડીએ તેને એવા જળરા પંજા માર્યા ને દાંત ખેસાડ્યા કે ગરુડ પણ ખો ભૂલી ગયું. તેણે બિલાડીને પડતી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ બિલાડી તેને પકડીજ રહી. પરિણામે, બંને ભાંય પર પડ્યાં. જે લોકો આ જોતા હતા તેમાંથી કેટલાકે તે બંનેને પકડી લીધાં.

ગરુડ સુમારે ત્રણેક ફૂટ લાંબું હોય છે. ઉઘાડી પાંખ સાથે માપતાં તે ઘણુંખડું આઠેક ફૂટ થાય છે. રંગે તે કાળા રંગનું હોય છે, પણ તેની ગરદનનો પાછલો ભાગ પિળાશ-પડતો હોય છે, તેથી સૂર્યના તેજમાં તે ભાગ સુનેરી દેખાય છે.

એને ગંધ પારખવાની શક્તિ જબરી હોય છે. એની આંખ તીક્ષ્ણ, ચક્રચકિત, ને દૂરથી ઝીણી વસ્તુ જોઈ શકે એવી હોય છે.

એ પક્ષી એકાંત જગામાં જોડકામાં રહે છે. પહાડોની ટોચ પર કે બાબુ પર ઉંચે એ પોતાનો માળો બાંધે છે.

એ પક્ષીને એક અજબ રીતે પકડી ને મારી શકાય છે. નાની સરખી જમીનની આસપાસ ચાર દિવાલ કરી તેને બંધિયાર કરી લેવામાં આવે છે. પછી તેમાંની એક દિવાલમાં ગરુડ દાખલ થઈ શકે એટલું બાકું રાખવામાં આવે છે. ત્યાં આગળ એક મજબૂત દોરીનો ગાળો નાખવામાં આવે છે.

દિવાલોની વચ્ચે જમીન પર માંસ નાંખવામાં આવે છે. તે માંસ દૂરથી જોઈ ગરુડ તે જમીન પર ઉતરે છે. માંસથી તે ધરાય છે એટલે આળસુ બને છે; તેને ઊડવું ગમતું નથી; તેથી દિવાલોની ઉપર ન ઊડતાં તે પેલા બાકામાં જાય છે. જેવું તે તેમ જાય છે કે પેલા ગાળામાં સપડાઈ જાય છે. તે જેમ જેમ ગાળો ખેંચે છે તેમ તેમ તે વધારે વધારે બંધાય છે ને અંતે ગુંગળાઈને મરી જાય છે.

પાઠ ૧૨મે

વહેમ

તારાલક્ષ્મી—જડાવબેન ! આજ કેમ આટલાં બધાં મોડાં આવ્યાં ? ઘરમાં સહુ સારાં તો છે કેની ?

જડાવ૦—ઝેન ! કીકાને તાવ આવ્યો છે. કાલે જમવા બેઠો હતો તે વખત પેલી ચંદા આવી ચઢી. એની નજર બહુ કરડી છે. કીકાને એની નજર લાગી, તેથી તે માંદો પડ્યો છે. રાઈમીકું ઉતારી નજર બાંધી, તે રાઈમીકું એવું ગંધાયું ને વાડકો થાળીમાં એવો તો ચોંટી ગયો છે કે ખુલ્લુંજ જણાય છે કે નજર બહુ સખત લાગી છે. કીકાની નજર બાંધી સુવાડીને આવી, તેથી વાર લાગી.

તારા૦—ઝેન જડાવ ! આ તમારો વહેમ છે. ઝેન ! એવા વહેમ ન રાખવા. કોઈની નજર કોઈને લાગતી નથી. એમ કોઈનું ખોટું કરવાનું આપણા હાથમાં હોય તો ઘણા વેરીલા ને ખારીલા માણસો પોતાના શત્રુને નુકસાન કર્યા વિના રહે નહિ. ઈશ્વરનું ધાર્યુંજ થાય છે. રાઈમીકું તો ગંધાયજ તો ! વાડકો ચોંટી ગયો તે હવાના દબાણથી. નજર બાંધવાને બદલે તમારે કીકાને તુલસીની ચાહ પાવી હતી. પરસેવો થઈ તાવ ઊતરી જત. રાત્રે હરડે ઘસીને પાળે. પેટ સાફ આવશે. ઝેન ! હરડે તો તાંબાની માત્રા છે.

જડાવ૦—ઝેન ! હવેથી નજર નહિ બાંધું. રાત્રે હરડે પાઈશ. પણ ઝેન ! રવિવારે ને મંગળવારે આપણે ચકલે લોકો ઉતાર મૂકે છે. એમાં પગ મૂકવાથી માંદા પડાય છે, એમ કહે છે. એ ખરી વાત હશે ?

તારા૦—ઝેન ! કેટલીક વાર કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું એવું થાય છે. ઉતારમાં પગ મુકાયો હોય ને રાતે

દીલ બગડે તો નબળા મનના માણસને તરત વહેમ આવે છે કે ઉતારમાં પગ પડવાથી હું માંદો પડ્યો. બેન ! કોઈથી કોઈનું બગાડાતું નથી. બધી દોરી ઈશ્વરના હાથમાં છે. તેના પર ભરોસો રાખી મંદવાડના ઉપાય કરવા. વહેમ ન રાખવો. એથી મન પર અસર થાય છે. મનની અસર શરીર પર થાય છે ને ન મંદવાડનો મંદવાડ આવે છે.

જડાવ૦—બેન ! એ તો ઠીક; પણ શુકનની તો ખરીજ વાત છે. કીકાને તાવ આંચો તે પહેલાં મારી જમણી આંખ ફરકી હતી.

તારા૦—બેન ! એ પણ કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું, એના જેવું છે. સારા શુકન જોઈને કામ કરવાથી હમેશ સાફજ બને તો બધાં એમ કરે. પણ બેન ! ગમે તેવા સારા શુકન જોઈને કામ આરંભીએ, તે છતાં નકાફ પરિણામ આવવાનું હોય તો તે અટકાવી શકાતું નથી; માટે કોઈ પણ જાતનો વહેમ ન લાવવો. ‘મંછા ભૂત ને શંકા ડાકણ’, એ કહેવત તમે સાંભળી હશે. ભૂત, પ્રેત, ડાકણ, એ બધાં મનનાંજ કાર્ય છે. મન દૃઢ રાખવું. પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવો. ધુતારા લોઠો પેટ ભરવા ગમે તેમ સમજાવે તેમનું સાંભળવું નહિ. બેન ! તમે ભોળાં છો, માટે હું તમને ચેતાવું છું.

જડાવ૦—બહુ સાફ. બેન, હું તમારી સલાહ પ્રમાણે વર્તીશ.

પાઠ ૧૩મો

ગાયકવાડ સરકારની મુલ્કગીરી

કાઠીઆવાડમાં ને મહીકાંઠામાં ગાયકવાડ સરકાર મુલ્કગીરી કરતા. હવે તેને બદલે મુકરર ખંડણી તેમને મળે છે. મુલ્કગીરી એટલે શું ને તેને બદલે ખંડણી લેવાની રીત કેમ દાખલ થઈ, તે જાણવા જેવું છે.

કાઠીઆવાડને જીતવા કરતાં તેના પર વારંવાર ચઢાઈઓ કરી ખંડણી ઉધરાવવાનું કામ મુગલ બાદશાહોએ વધારે પસંદ કર્યું હતું. આમ લશ્કરો મોકલી ખંડણી વસૂલ કરવાની રીતને મુલ્કગીરી કહેતા. મરાઠાઓ ગુજરાતમાં દાખલ થયા ત્યારથીજ તેઓએ કાઠીઆવાડ પર ચઢાઈઓ કરવા માંડી હતી ને તેમણે પણ મુલ્કગીરીની રીત ધારણ કરી હતી.

મરાઠાઓ અગાઉના કરતાં વિશેષ ખંડણી લેવા સમર્થ થયા હતા. તેઓ પોતાના ઘોડાને માટે ઘાસદાણો અને તે ઉપરાંત 'ખીજો પરચુરણ ખર્ચ' એ નામે વધારે ખંડણી ઉધરાવતા.

વડોદરા સરકારની ઉપજનો મોટો ભાગ આમ લેવાતી ખંડણીનો હતો. સને ૧૮૦૨માં બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન માર્કેસ ઓફ વેલ્ફેરિલના અમલમાં હતું. તેમને લાગ્યું કે મુલ્કગીરી વગર કાઠીઆવાડના રાજાઓ ને ઠાકોરો સુલેહબરી રીતે ખંડણી ભરવાનું કબૂલ કરે તો એવી ગોઠવણ પ્રજાને હિતકારક થાય. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી વિદૂલરાવે અને

બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કર્નલ વૉકરે આવી નવી વ્યવસ્થા કરવા પ્રયત્ન કર્યા. તેમણે કાઠીઆવાડના સરદારોના મનમાં વિશ્વાસ બેસાડ્યો.

બ્રિટિશ સરકારને આ નવી ગોઠવણ કરાવવામાં કોઈ જાતનો સ્વાર્થ નહોતો. તે વખતે બનેલા એક બનાવથી કાઠીઆવાડના સરદારોને આની ખાતરી થઈ. નવાનગરની સરકારે તે વખતે કંદોરણાનો કિલ્લો તેના ધણી પાસે બળ-જોરીએ પડાવી લીધો હતો. બ્રિટિશ ફોજે તેના ધણીને તે પાછો અપાવ્યો. આ પરથી બ્રિટિશ સરકારનો ન્યાય ને નિઃસ્વાર્થ જણાઈ આવ્યાં.

કર્નલ વૉકરની તજવીજથી મુલકગીરીને બદલે અમુક ખંડણી દર વર્ષે ગાયકવાડ સરકારને આપવાનું કાઠીઆવાડનાં રાજ્યોએ કબૂલ કર્યું.

થોડાંક વર્ષ આ ખંડણી ગાયકવાડ સરકારે જાતે ઉઘરાવી લીધી. પણ મુંબઈના ગવર્નર એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબની ઇચ્છાથી બ્રિટિશ સરકારે ખંડણી વસૂલ કરવાનું કામ માથે લીધું. ત્યારથી એ ખંડણી બ્રિટિશ સરકાર વસૂલ કરી ગાયકવાડ સરકારને આપે છે.

એવીજ રીતે મહીકાંઠાની ખંડણી પણ અંગ્રેજ સરકાર મારફત ગાયકવાડ સરકારને મળે છે. જૂની મુલકગીરીની રીત નાશ પામી છે.

पाठ १४मो

साहस

छावणी

सहु चलो जीतवा जंग, ब्यूगलो वागे,
या होम करीने पडो, फतेह छे आगे. टेक.
केटलांक करमो विषे ढील नव चाले,
शंका भय तो बहु रोज, हामने खाळे;
हजि समय नथि आवियो, कही दिन गाळे,
जन ब्हानुं करे नव सरे अर्थ को काळे;
झंपलाववाथी सिद्धि जोइ बल लागे,
या होम० सहु चलो० या होम० १

साहसे ज्ञातिना बंध कापि झट नाखो,
साहसे जाओ परदेश, बहीक नव राखो;
साहसे करो बेपार, जमे बहु लाखो,
साहसे तजी पाखंड, ब्रह्मरस चाखो;
साहसे नर्मदादेश, दुःख सहु भागे,
या होम० सहु चलो० या होम० २

नर्मद

પાઠ ૧૫મો

સાવિત્રી ને સત્યવાન, ભાગ ૧લો

પૂર્વે મદ્ર દેશમાં અશ્વપતિ નામનો પરમ ધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને એકે પુત્ર નહોતો; માત્ર એક પુત્રી હતી. તે સાવિત્રી દેવીના પ્રસાદથી જન્મી હતી, માટે તેનું નામ સાવિત્રી પાડવામાં આવ્યું હતું.

પુત્રી પર રાજાને ઘણો પ્રેમ હતો. વખત જતાં તે મોટી થઈ, એટલે તેના લગ્નને માટે રાજાને ફીકર થવા માંડી. મનગમતો પતિ શોધી લેવા પિતાએ પુત્રીને રજા આપી.

શાલ્વ નામના દેશમાં દ્યુમત્સેન નામે રાજા હતો. તે આંધળો થયો એટલે તેના એક વેરીએ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, તેથી તે વનમાં જઈને વસ્યો. તેનો પુત્ર સત્યવાન સાવિત્રીને પસંદ પડ્યો.

અશ્વપતિને સાવિત્રીએ કહ્યું કે મને સત્યવાન યોગ્ય લાગે છે; એમની સાથે મને પરણાવો. અશ્વપતિ પાસે આ વખતે નારદ ઋષિ બેઠા હતા. તેમણે સાવિત્રીનું વાક્ય સાંભળીને કહ્યું કે હે રાજા ! સત્યવાન ગુણવાન છે. પણ એને પરણવાની ઇચ્છા કરી, એ સાવિત્રીએ અજ્ઞાણતાં ઘણું ખોટું કામ કર્યું છે. સત્યવાન તેજસ્વી છે, બુદ્ધિશાળી છે, વીર છે, ક્ષમાવાન છે. વળી એ રૂપવાન છે, ઉદાર છે, સત્યવાદી છે, અને પ્રિયદર્શન છે. છતાં,

અનુબંધ

શુભોને ઢાંકનારો ત્યાં, દોષ એક રહ્યો વસી;
પ્રયત્નો કરવાથીએ, નહીં કોદી શકે ખસી.
સત્યવાનતાણું વર્ષે, જીવવું આવી ખૂટશે;
દોષ એક છતાં મોટો, ભર્તાએ કેમ ચાલશે.

આ સાંભળી અશ્વપતિએ સાવિત્રીને કહ્યું કે હે પુત્રિ,
તું ખીજા વરને પસંદ કર.

સાવિત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—

ભલે આયુષ્ય થોડું હો, હો તે હો સત્યવાનનું,
એનામાં મન પોરાયું, ચળે ના ચિત્ત માહરું.

એક વાર મનથી જેને હું વરી ચૂકી તેનેજ હું વરીશ.
હે પિતા ! મારો વિચાર ફેરવવો એ મને પાપ લાગે છે.

નારદે જોયું કે સાવિત્રી મહ્તમ છે. તેથી તેમણે
અશ્વપતિને કહ્યું, હે રાજા ! ભલે તારી પુત્રી સત્યવાનને
પરણે. તેને મારી શુભ આશિષ છે.

રાજાએ સાવિત્રીને સત્યવાનની સાથે પરણાવી. સત્યવાન
ને સાવિત્રી એકખીજાંને ઘણું ચાહતાં ને આનંદમાં
રહેતાં હતાં.

લગ્ન થયા પછી વર્ષ થવા આવ્યું ને સાવિત્રીના પેટમાં
ફાળ પડી. નારદે કહેલો મરણનો દિવસ જેમ જેમ નજીક
આવતો ગયો, તેમ તેમ સાવિત્રી સાવચેત બનતી ગઈ.
છવટે, તે ભયંકર દિવસ આવ્યોજ.

પાઠ ૧૬મો

સાવિત્રી ને સત્યવાન, ભાગ ૨જો

તે ભયંકર દિવસે સત્યવાન વનમાં લાકડાં ને ફળાહાર લેવા ગયો હતો. સાવિત્રી તેને જરા પણ છૂટો મૂકતી નહોતી. વનમાં તે તેની જોડે ગઈ હતી. વનમાં ઝાડની ડાળી કાપતાં તે થાકી ગયો. આજ મને કંઈ ચહેન પડતું નથી એમ કહી તે સાવિત્રીના ખોળામાં માથું મૂકી સૂતો. સાવિત્રી સમજ કે એ ઊઘી જશે, પણ એ ઊઘ કારમી થશે. જે થતું હતું તે તે ધ્યાનથી જોયા કરતી હતી. એટલામાં હાથમાં દોરી લઈને આવેલો તેણે એક દેવતાઈ પુરુષ જોયો. તે સત્યવાનની પાસે ઊભો હતો અને તેના પર તેની નજર હતી. તેને સાવિત્રીએ પૂછ્યું, તું કોણ છે ?

તેણે કહ્યું, હું યમરાજા છું. સત્યવાનનું આયુષ્ય પૂરું થયું છે. હું તેને લઈ જવા આવ્યો છું. એમ કહી યમે તેના પ્રાણ હયાં અને દક્ષિણ તરફ જવા માંડયું.

સાવિત્રી અત્યંત દુઃખી થઈ અને યમની પૂંઠે પૂંઠે ગઈ. યમે કહ્યું, હે સાવિત્રી ! તો તારા પતિની બને એટલી સેવા કરી છે. હવે તું જા. પાછી ફર. તારા પતિની મરણક્રિયા કર.

અનુદુભ

સાવિત્રી—ભતોને લઈ જાએ જ્યાં, જાતે વા જાય તે જ્યાંહાં;
ધર્મ મારો સદા માનું, પૂંઠે તેની જવું ત્યાંહાં.

યમ—પાછી જા, બેન ! પાછી તું, કયો તો શ્રમ ખૂબ છે;
મીઠડા શબ્દથી તારા, મંન માફ હરાયું છે.
માગ તું વર માગી લે, માગ્યું તારું કરીશ હું;
માગ ના પ્રાણ ભતોનો, અન્ય સૌ માગ માગવું.

સાવિત્રી—રાજ્યથી બ્રહ્મ જે અંધ, માહરા સસરા થયા,
મળે આ ક્ષણથી આંખો, એટલું નમ્ર યાચવું.

યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે બેની, માગ્યું તારું થશે ખરું;
પાછી જા, ફર, પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.

સાવિત્રી—ભતોની સાથ જાવામાં, શ્રમ લેશ નથી મને;
ભતોની ગતિ જે તે તો, ગતિ મારી મુખે બને.

યમ—મીઠડા શબ્દથી તારા, ફરી મંન હરાયું છે;
માગ ના પ્રાણ ભતોનો, ખીબું તું ફરિ માગિ લે.

સાવિત્રી—ગએલું રાજ્ય પોતાનું, માહરા સસરાતણું;
મળો આ ક્ષણથી પાછું, એટલું બિબું યાચવું.

યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે બેની, માગ્યું તારું થશે ખરું;
 પાછી જા, ફર, પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.
 સાવિત્રી—વિશ્વે સજ્જન જે હોય, બહાલથી ને વિવેકથી;
 ક્ષમા ને દાન ને પ્રીતિ, દાખવે બહુ હર્ષથી.

યમ—અત્યંત મૃદુ આ વાક્ય, સાંભળી હું પ્રસન્ન છું;
 માગ ના પ્રાણ ભતોનો, ત્રીનું તું માગ માગવું.
 સાવિત્રી—તાતને પુત્ર એકે ના, તે થકી દુઃખ તેહનું;
 શત પુત્ર થયે ભાગો, એટલું ત્રીનું યાચવું.

યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે તો જા, માગ્યું તારું થશે ખરું;
 પાછી જા, ફર પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.
 સાવિત્રી—સારા મિત્રતણી સાથે, જવામાં હર્ષ થાય છે;
 સારા મિત્રતણા સંગે, શ્રેય સર્વ સધાય છે.

યમ—ફરીથી બોલ તારાથી, અત્યંત તુષ્ટ આજ છું;
 માગ ના પ્રાણ ભતોનો, ચોથું તું માગ માગવું.
 સાવિત્રી—સત્યવાન થકી મૂંને, પુત્ર સુંદર સો થને;
 એટલું માગવું મારું, ક્ષમાથી, તાત, આપને.

યમ—તથાસ્તુ ! જા, હવે બેની, માગ્યું તારું થશે ખરું;
 પાછી જા, ફર પાછી તું, શ્રાંત છે દિલ તાહરું.
 સત્યવાન જીવતો થયો ને પતિપત્નીએ ત્યાર પછી
 સુખમાં દિવસ ગાળ્યા.

પાઠ ૧૭મો

કાચ

તમે કાચની ઘણી ચીજો જોઈ હશે. રકાબી, ચમચા, ખ્યાલા, ચલાણા, ચિમની, ખડીઆ, ફાનસ, હાંડી, તકતા, કુમ્મર, આરસી, આરસા, એ બધું કાચનું બને છે. એ બધું તમે જોયું હશે. પણ કાચ શેનો બને છે તે વિષે તમે વિચાર કર્યો છે ?

ચક્રમક એ એક જાતનો કઠણ પથર છે. દીવો કરવાની દીવાસળી નહોતી, ત્યારે લોકો ચક્રમકના ઘસારાથી દેવતા પાડતા. એ ચક્રમક કે રેતી ને સોડા કે પોટાશ જેવા ખારની મેળવણીથી કાચ બને છે. એ કાચા પદાર્થોને બઢ્ઢીમાં ગાળે છે ને એના રસમાંથી કચરો સાફ કરે છે.

કાચ ઘણો ખરડ છે. તેને ટકાઉ કરવા ધીમે ધીમે ટાઢો પાડે છે.

કાચ ઘણી જાતના થાય છે, તેમાં મુખ્ય જાત ત્રણ છે.

૧. આને ચક્રમકનો કાચ કહે છે. એ ઘણો સાફ અને સુંદર કાચ છે. મોટી નળી મારફત બીબાંમાં રસ રેડવાથી એ કાચના ખ્યાલા, રકાબી, ચમચા, વગેરે વાપરવાના પદાર્થો બને છે.

૨. ખારીનો કાચ—આ કાચ ખારીના કામમાં વપરાય છે. પોચા કાચના જથાને લોઢાની નળીના છેડા પર રાખી બઢ્ઢી પાસે ફેરવવાથી એ કાચ બને છે.

૩. આરસાનો કાચ—આ ઉત્તમ જાતનો કાચ છે. લોઢાના મેજ પર કાચ બનાવવાના રસને રેડવાથી એ કાચ બને છે. પછી એને ઢખાવીને સાફ કરવામાં આવે છે.

ગરમીથી કાચને પોચો કરે છે ત્યારે તે બહુ ચીકણો થાય છે અને તેના બધી તરેહના ઘાટ થઈ શકે છે. તે લાલચોળ ગરમ હોય છે ત્યારે તેના કંકડા બોડી શકાય છે. તે ઓછો ગરમ હોય ત્યારે તેને વાળવો હોય તેમ વાળી શકાય છે અને ચપ્પુ કે કાતરથી કાપી શકાય છે. ઠંડો થાય છે ત્યારે તે છેક ઘરડ થાય છે.

ભાંયતળીએ, દિવાલ પર, ને છાજ પર કાચ જડી શકાય છે. કાચની એવી દિવાલ, ભાંય, ને છત સુંદર દેખાય છે. આરસાના કાચ જાતજાતના આવે છે. કેટલાકમાં આપણો ચહેરો બહુ મોટો દેખાય છે ને કેટલાકમાં ઊંઘો ને હસતો દેખાય છે.

ઘણા જૂના વખતથી લોકો કાચ બનાવી જાય છે. સહુથી પહેલાં મીસર દેશના લોકોએ કાચ બનાવવાની કળા શોધી કાઢી. ત્યાંથી તે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં ફેલાઈ.

આપણા દેશમાં પટના ને મહેસૂરમાં ઘણી સાદી ને અસલી રીતે કાચ તૈયાર થાય છે. એ કાચની બંગડી તેમજ સીસા થાય છે. અંબાલા ને ફિરોઝાબાદમાં કાચનાં કાચબાનાં છે, તેમાં ઉત્તમ બંગડી થાય છે. મુંબઈ શહેરમાં કાચનાં હાલ ત્રણ કારખાનાં થયાં છે. પીપબોદ, સુથ, ને જબલપુરમાં પણ કાચનાં કારખાનાં છે.

ઇંગ્લંડના નૉર્ફોલ્ક પરગણામાં ને વાઇટના ટાપુમાં કાચ બનાવવાની ઉત્તમ રેતી મળી આવે છે. ચીનમાં કાચનું ઘણું કામ થાય છે. ગ્રેટબ્રિટન, હૉલંડ, બેલ્જિયમ, જર્મનિ, અને જાપાનમાં કાચ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

કાગળ અને છીંટને બીનાં કરી તે પર સરસનો આછો હાથ દઈ તે પર કાચનો બૂકો નાખે છે. આ કાગળ ને કપડું લાકડાંને સફાઈ કરવામાં વપરાય છે.

કાચને જાતજાતના રંગ દેવાય છે. તે પર તરેહવાર ચિત્રો કઢાય છે.

કાચ પારદર્શક છે; પરંતુ આરપાર ન જોવાય એવો પણ કાચ આવે છે. એવા કાચની ખારી બનાવાય છે.

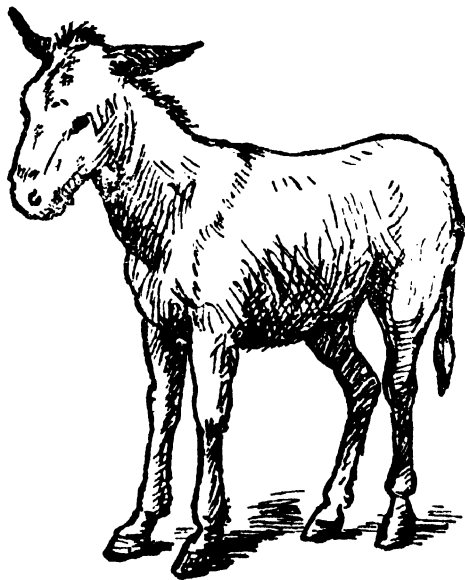
હીરાકળીથી કાચને કાપવે હોય તેમ કાપી શકાય છે.

પાઠ ૧૮મો

ગધેડું

ગરીબ માણસ પણ ગધેડાં પાળી શકે છે. ઘોડાના કરતાં એ બહુજ સસ્તાં મળે છે ને થોડે ખર્ચે એનો નિભાવ થઈ શકે છે. વળી એ શરીરે મજબૂત ને સહનશીલ હોય છે. જાણ ઉપાડનાર જાનવર તરીકે એ બહુ કામમાં આવે છે. ગધેડાં પર ઈંટ, માટી, રેતી, કે બીજો જોજી લાદી લઈ જતા કુંભારને તમે જોએ હશે.

હસબાર ગધેડાંને સાથે લઈ જતાં તેમાંનાં એકને

ભેરથી ડીફે ડીફે મારતા કુંભારને ભેઈને તમારામાંનાં કેટલાંક ખુશ પણ થયાં હશે. પણ એ ખોટું છે. નિર્દોષ કામ કરનાર જનવરને નિર્દય રીતે મારવું કે કોઈ મારતો હોય તે ભેઈ રાજ થવું, એ ઠીક ન કહેવાય. જે કોઈને ઈજા ન કરે તેને મારવું કે તેને માર પડતો હોય ત્યારે રાજ થવું, એ બાયલા માણસોને છાજે.

ગધેડું દેખાવમાં ઘોડાને કેટલીક રીતે મળતું આવે છે. એના મોંની સીકલ, એના પગ, ને એના શરીરનો બાંધો ઘોડાને હોય છે તેવાં જણાય છે. પણ તપાસીને જોશે તો તમને જણવા લાયક ફેર પણ જણાશે.

ઘોડાની ગરદન લાંબી ને વાંકવાળી હોય છે. ગધેડાની ગરદન ટૂંકી ને સીધી હોય છે. ગધેડાનું ડોકું સીધું ને નીચુંજ રહે છે. આથી ઘોડો શોભિતો જણાય છે, ત્યારે ગધેડું રૂઆબવગરનું જણાય છે.

ઘોડાના કાન નાના હોય છે ને તે આગળપડતા રહે છે. ગધેડાના કાન લાંબા હોય છે ને તે પાછળપડતા રહે છે. ગધેડાના કાન લાંબા છે, તેથી એ ‘લંબકર્ણ’ કહેવાય છે.

ઘોડાની માફક ગધેડાની આંખો પણ માથાની બાજુ પર હોય છે. ડોકું ફેરવ્યા વગર ગધેડાં દરેક દિશા તરફ જોઈ શકે છે; તેથીજ ગધેડાંને પણ ઘોડાની માફક અંધારી ચઢાવવામાં આવે છે.

ચાવતી વખત ઘોડાના દાંત માત્ર ઉપરનીચે હોય છે; ગધેડાના દાંત ઉપરનીચે તેમજ પાસાં તરફ પણ હોય છે. અંનેને આગળ છ દાંત હોય છે ને પાછળ ચોવીસ દાંત હોય છે.

ઘોડા કાળા, વાદળી, રાતા, સફેદ, એમ જુદા જુદા રંગના હોય છે. ગધેડાની ખાંધ ને પીઠ પર કાળો પટો હોય છે; ઘોડાને તે નથી હોતો.

ગધેડાના પગ પાતળા ને મજબૂત હોય છે. દરેક પગે એક આંગળી હોય છે ને તે પર એક ખરી હોય છે. એ ખરીને નાળ મારવામાં આવે છે, એટલે તેને ચાલતાં ચત્તરની ઈંજ થતી નથી.

ગધેડાં ઘણાં નરમ છે. એ કોઈ ને ઈંજ કરતાં નથી.

એના પર દયા બતાવીએ તો એ અનહદ કામ આપ્યા કરે; પણ ઘણુંખરું તેને ઓછામાં ઓછું ખવડાવી, ઓછામાં ઓછો આરામ આપી, તેની પાસે વધારેમાં વધારે કામ લેવામાં આવે છે. રસ્તામાં જે કંઈ નજરે પડે તે ખાવા એ ભણું રહે છે, તે જોઈ અન્યથા પામવા જેવું નથી.

પાઠ ૧૯મો

મકરસંક્રાંતિ

શિક્ષક—ખાળકો, કાલે તમને મકરસંક્રાંતિની રજા મળશે. એ તમને ખડું ગમશે. બોલો, કાલ તમે શું કરશો ?

હરિલાલ—સાહેબ, પતંગ ચગાવીશું.

શિક્ષક—ઠીક. પતંગના શોખીનોને જેમ પતંગ ચગાવવા ગમે છે, તેમ ધર્મિષ્ઠ લોકોને એ દિવસે શું કરવું ગમે છે, તે કહેશો ?

ગોવિંદલાલ—હા, સાહેબ. તેઓ દાન કરવામાં આનંદ માને છે.

શિક્ષક—ખરું. માટેજ મકરસંક્રાંતિ એ એક પર્વ કહેવાય છે. પર્વ એટલે ધર્મ કરવાનો દિવસ. બોલો, ‘મકરસંક્રાંતિ’ એટલે શું ?

છાકરાં—સાહેબ, અમે એ જાણતા નથી.

શિક્ષક—જુઓ. મકરસંક્રાંતિ એટલે મકરમાં જવું તે.

હરિલાલ—સાહેબ, મકર એટલે શું ? મકરમાં કૌણ જાય છે ?

શિક્ષક—શાભાશા ! ઠીક પૂછ્યું. હું એ સમજાવતો હતો એટલામાં તે મને પૂછ્યું. જુઓ. આકાશમાં રોજ સૂર્ય પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતો જણાય છે. એને આપણે સૂર્ય જિગે છે ને સૂર્ય આથમે છે કહીએ છીએ, એ તો તમે જાણો છો. આકાશમાં સૂર્ય ખીલ રીતે પણ ફરતો જણાય છે. તમે તડકા તરફ ધ્યાન રાખી નજર કરશો તો કાલથી તમને તે ઉત્તર તરફ વળતો જણાશે. કાલથી છ મહીના સુધી સૂર્ય થોડો થોડો ઉત્તર દિશા તરફ જઈને જિગશે ને આથમશે. આને ઉત્તરાયણ અથવા ઉતરાણ કહે છે. ગયા છ મહીના સૂર્ય દક્ષિણ તરફથી જિગ્યો ને આથમ્યો, એ હર્મિયાન તે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ગયો. એ દક્ષિણાયન હતું. હવેના છ મહીના ઉત્તરાયણ કહેવાશે. દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ સૂર્યના જવાનો આ ફેરફાર કાલથી થશે; માટે કાલનો દિવસ ઉત્તરાયણ-ઉતરાણ કહેવાય છે.

આકાશમાં તારાનાં ઝુમખાં છે. કેટલાંક આપણને સિંહ, વીંછી, ઘેટું, મગર, એવાં પ્રાણીઓ જેવાં જણાય છે. દર વર્ષે સૂર્ય એવાં બાર ઝુમખાંમાંથી ફરતો જણાય છે. એ બાર ઝુમખાં બાર રાશિ કહેવાય છે. સૂર્ય એક મહીનો એક રાશિમાં, ખીજે મહીને ખીલ રાશિમાં, એમ બારે રાશિમાં નિયમિત રીતે પસાર થતો જણાય છે. એક રાશિમાંથી એ ખીલ રાશિમાં જાય તે તે રાશિમાં સંક્રાંત થયો કહેવાય

છે. જ્યારે એ ધનુર્ રાશિમાંથી મકર રાશિમાં પેસે છે ત્યારે એનું મકરમાં સંક્રાંતિ-પેસવું થયું કહેવાય છે. ધનુર્ રાશિનો દેખાવ ધનુષને મળતો અને મકરનો મગરને મળતો છે. દરેક રાશિમાં, સૂર્ય મહીનો રહે છે. મકર રાશિમાં પણ તે એ પ્રમાણે એક મહીનો રહે છે; પણ જે દિવસે તે એ રાશિમાં દાખલ થાય છે તે દિવસ મકરસંક્રાંતિ કે સંક્રાંતિ કહેવાય છે.

હરિલાલ—સાહેબ, ખારે રાશિનાં નામ શિખવો.

શિક્ષક—મકરસંક્રાંતિનો અર્થ સમજવા બારે રાશિનાં નામ
જાણવાની જરૂર નથી. તમને મેં કામજોગું શિખવ્યું છે.

હરિલાલ—સાહેબ, એ શિખવશે તો અમે રાજી થઈશું.
અમને એ જાણવાની ઇચ્છા છે.

શિક્ષક—તમને શીખવાની ઇચ્છા છે તો તે મારે શિખવવું
એ મારી ફરજ છે. મેષ, વૃષભ, મિથુન, કર્ક, સિંહ,
કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક, ધનુર, મકર, કુંભ, મીન, એ
બાર રાશિનાં નામ છે. એનાં ચિત્ર સામે પાને છે.
એ જોવાથી એનો અર્થ તમને સહેલથી સમજાશે.

પાઠ ૨૦મો

હિંમતવાન્ થાઓ

છપ્પો

હારણ નર જે હોય, મૂર્ખમાં તેજ ગણાયે;

હારણ નર જે હોય, ઉદય તેનો નહિ થાયે;

હારણ નર જે હોય, સર્વમાં તે નિંદાયે;

હારણ નર જે હોય, પાંચમાં નહિ પંકાયે;

વલિ હારણ નર જે હોય તે, સંબંધીને સાલ છે;

અણસમજૂ વયથી વધ્યો, પણ તે નાનો બાલ છે. ૧

હારણ નહિ વચ્ચણાય, તણાય વિજાને જોરે;

હારણ શુભ કરિ કામ, નહીં યશ કદી વધારે;

હારણ માને મોત, જીવવા કરતાં સારું;
 હારણ લેખે સ્વરૂં, સર્વ સુખ સદૈવ સ્વારૂં;
 બળિ હારણ નર જે હોય તે, બીજાને પૂછી કરે;
 સારૂં નરતૂં થાય તો, કાયા તેની થરથરે. ૨

કેશવ

પાઠ ૨૧મો

કડી પ્રાંત : મુખ્ય સ્થળો, ભાગ ૧લો

કડી પ્રાંતમાં ઘણાં ઐતિહાસિક ને પ્રાચીન સ્થળો આવેલાં છે. પ્રાંતનું નામ કડી છે, તોપણ સદર મથક મહેસાણા છે. મહેસાણામાંથી જુદી જુદી રેલ્વે-શાખાઓ જાય છે. એક ફાંટો પાટણ અને બીજો બહુચરાણ જાય છે.

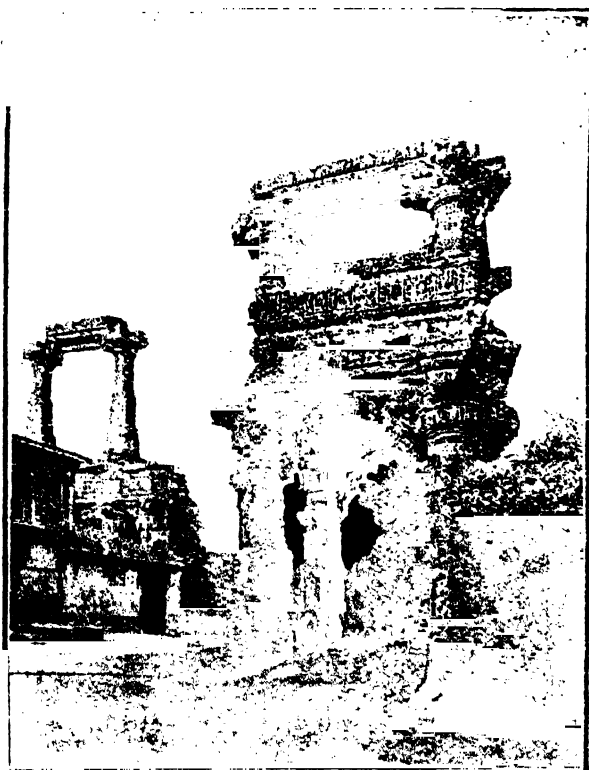
કડી પ્રાંતમાં મુખ્ય સ્થળો સિદ્ધપુર, પાટણ, કડી, વડનગર, વીસનગર, વિજાપુર, કાલોલ, ને મહેસાણા છે.

સિદ્ધપુર એ હિંદુઓની યાત્રાનું ધામ છે. એ પવિત્ર સરસ્વતી નદીને કિનારે આવેલું છે. સરસ્વતી નદી આરાસુર પર્વતમાંથી નીકળે છે. એ પર્વત પર આવેલા અંબાળ માતાના હહેરાથી ત્રણેક માઇલને છેટે કોટેશ્વર મહાદેવના હહેરામાં થઈને સરસ્વતી સિદ્ધપુર આગળ થઈ કચ્છના રણ તરફ વહે છે. સિદ્ધપુર આગળ એ નદી પવિત્ર મનાય છે. એનો પટ પહોળો છે, પણ પાણી છાછડું છે; નીચે રેતી છે. જેમ પિતૃશ્રાદ્ધ કરવા માટે ગયા પવિત્ર સ્થળ મનાય

છે; તેમ સિદ્ધપુર, માતૃગયા, એટલે માનુ શ્રાદ્ધ કરવાનું
ખવિત્ર સ્થળ, મનાય છે.

સિદ્ધપુરનું મૂળ નામ શ્રીસ્થળ હતું. સિદ્ધરાજે શહેરને
કુખાર્યું ત્યારથી એનું નામ સિદ્ધપુર પડ્યું. મૂળરાજ નામના
શુન્ભરાતના સોલંકી રાજાએ એમાં રુદ્રમાળ નામનું મોટું મંદિર
બાંધવા માંડ્યું એ મંદિર સિદ્ધરાજે પૂરું કર્યું. હાલ તેનું
ખંડેરમાત્ર છે. તેનું આ નીચે ચિત્ર છે.

દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહ અલાઉદ્દીન ખિલજીએ રુદ્રમાળનો ઘણો ભાગ તોડી પાડ્યો ને ત્યાં મસીદ બનાવી. ગુજરાતના અહમદશાહે એનો ઘણોખરો નાશ કર્યો. હાલ એનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે; તેથી જૂના વખતમાં એની ભવ્યતા કેવી હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. આહિ બારે માસ યાત્રાગુઓ આવે છે, પણ કાર્તિકી પુનેમ પર મોટો મેળો ભરાય છે. એ શહેરમાં હોરાઓનાં બહુ મોટાં મકાન છે.

પાટણ એ જૂનું ઐતિહાસિક નગર છે. એ ગુજરાતના રજપૂત રાજાઓનું રાજધાનીનું શહેર હતું. વનરાજ આવડાએ એ શહેર ઇ. સ. ૭૪૫માં વસાવ્યું. એને અણહિલ નામના ભરવાડે વનવાસમાં મદદ કરી હતી, તેથી એણે એ શહેરનું નામ અણહિલવાડ પાટણ પાડ્યું, એ તમે શીખી ગયા છો. ‘પાટણ’ એ ‘પટ્ટન’ શબ્દ બગડીને થયું છે. ‘પટ્ટન’ એટલે શહેર.

જૂનું પાટણ નગર સરસ્વતી નદીને કિનારે હતું. કુમાર-પાળ રાજાનું ચરિત્ર લખાયું છે તેમાં પાટણનું વર્ણન છે, તેથી તે કેવું મોટું ને ભવ્ય હશે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

એનો ઘેરાવો ૧૨ કોસનો હતો. એમાં ૮૪ ચકલા ને ૮૪ ચઉટાં હતાં. જુદી જુદી વસ્તુઓ વેચવાના જુદા જુદા હાટ હતા. એક મોટી ટંકશાળ હતી. હાથીઢાંત, રેશમી કાપડ, હીરા, મોતી, વગેરે વેચવાનાં જુદાં ઠેકાણાં હતાં. આ પ્રમાણે એ એક મોટું શોભાયમાન અને તબંગર શહેર હતું.

પાઠ રરમે

કડીપ્રાંતઃ મુખ્ય સ્થળો, ભાગ રને

પાટણ શહેરનાં પટોળાં ઘણાં વખણાતાં. ગુજરાતી કવિઓએ એને કવિતામાં વર્ણવ્યાં છે. એમાં વણકરો ને કુંભારો ઘણા હોશિયાર હતા. ખત્રી વણકરો મશરૂ, રેશમી ગજાઆણી, અતલસ, સોળાં, વગેરે વણતા. હજી પણ થોડોક વેપાર રહ્યો છે. કુંભારો માટીને લાખ ચઢાવી તેનાં નકશીદાર વાસણો બનાવે છે.

સિદ્ધરાજે એમાં સહસ્રલિંગ નામનું મોટું તળાવ બંધાવ્યું હતું. તેની આસપાસ મહાદેવનાં હજાર હહેરાં હતાં. વચ્ચે નાનો ટાપુ હતો; તે પર મોટું મંદિર હતું. રાણીની વાવ, દામોદર કુવા, ભદ્રકાળીનો કિલ્લો, એ બધાં હિંદુ રાજાઓએ બંધાવ્યાં હતાં. હાલ એનાં ખંડેર માલમ પડે છે.

‘રાણકી વાવ ને દામોદર કુવો, જોણે ન જોયો તે જીવતો મુવો.’

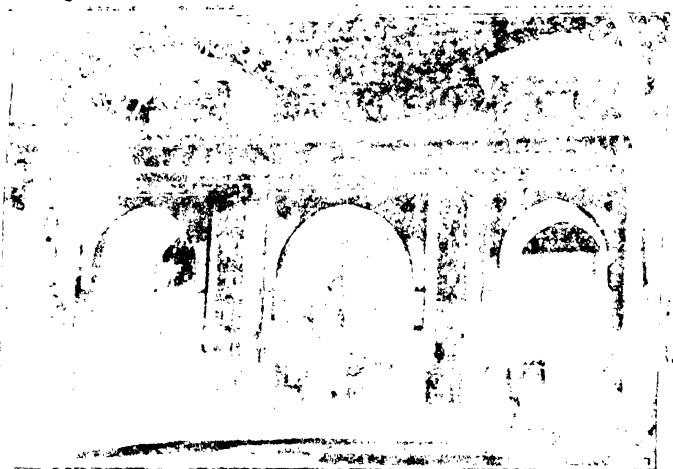
આ આલતી આવેલી કવિતા પરથી વાવ ને કુવો કેવાં રમણીય હશે તે સમજાય છે.

મુસલમાન લોકોએ એમાં જુમા મસીદ બાંધી હતી, તેનાં પણ ખંડેર છે.

જાતી કારીગરી ને કૌતરકામવાળાં નાનાંમોટાં ખંડેર ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

એમાં ભદ્રને ત્રણ હરવાળા છે.

ભદ્રમાં કચેરીઓ ભરાય છે. એને નમુને અમદાવાદમાં
ભદ્ર ને ત્રણ દરવાજા બંધાયાં છે.

જૂના વખતનો એક ખાગ છે, તે સરકારી ખાગ કહેવાય
છે. એમાં કાલિકા માતા ને સિધવઈ માતાનાં હાલોં છે. શહેરમાં
હિંદુનાં ને જૈનનાં ઘણાં દેવસ્થાનો છે ને સુસજ્જમાની
મસીદો છે.

વડનગર અને વીસનગર પણ જૂનાં શહેર છે. વડનગરનાં
જૂનાં નામ અમત્કારપુર અને નગર હતાં. નાગર પ્રાણી
અને નાગર વાણીઆનું એ મૂળ રહેઠાણ હતું. અહિંથી
તેઓ બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણે ફેલાયા છે. અહિં હાટકેશ્વર મહા-
દેવનું મોટું મંદિર છે. 'હાટક' એટલે સોનું. હાટકેશ્વરને
નાગરો ઇષ્ટ દેવ માને છે. એ શહેરને સાડા ત્રણ માઈલનો ઘેર
હોતો. એનાં ખંડેર પથ્થી એતી લખવા કેવી હશે

તે કુંદક સમજાય છે. હાલ પણ એ નગર રળીઆમણું છે. એમાં સ્મરિકા નામનું તળાવ છે, તેની વચ્ચેમાં બેટ ને ચારે બાજુએ ઝોવારા બાંધેલા છે. તળાવ ખાસેના મંદિરના થાંભલા ઉત્તમ કોતરણીવાળા છે. ગામને કિલ્લો છે ને તેની બહાર બે લલકાદાર કીર્તિસ્તંભ છે.

વીસલદેવ રાજાએ વીસનગર વસાવ્યું ત્યારે તેણે વડનગરથી ઘણા બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા. પણ તેમણે રાજાની દક્ષિણા લીધી નહોતી અને જેમણે તે લીધી તેમને ન્યાતબહાર મૂક્યા હતા. વીસનગર તાંબાપિત્તળનાં વાસણુ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

ચાણુરમા તાલુકામાં બહેચર ગામ છે, ત્યાં બહુચરાળ માતાજીનું કહેરું છે. યાત્રાળુના સુખને માટે ગાયકવાડ સરકારે ઠેઠ સુધી રેલ્વે બંધાવી છે. ચૈત્રી પુનેમે ત્યાં મોટો મેળો ભસાય છે.

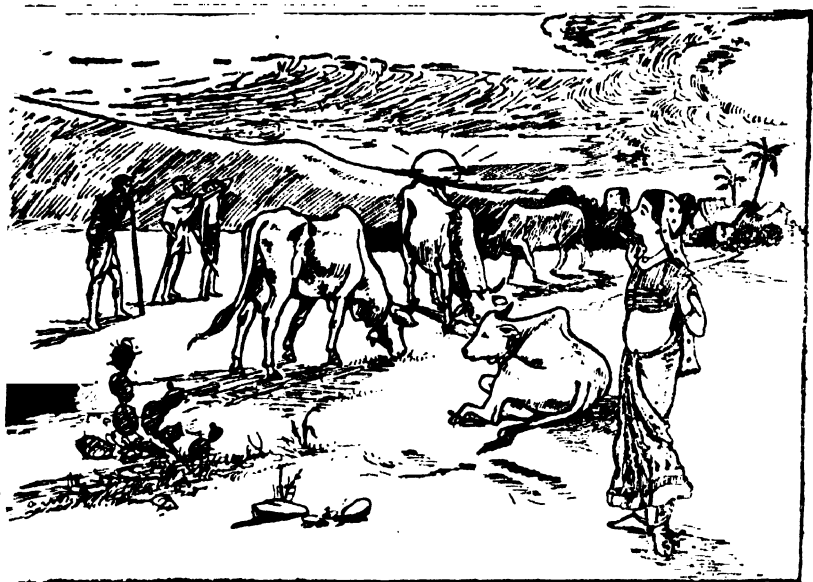
ઉંઝા રોશનની પાસે ઉનાવા ગામમાં મીરાં હાતારની કબર છે; તેની દરદીઓ બાધા રાખે છે.

આતરસુંબાના પેટા મહાલમાં વાત્રક નદીને કાંઠે જોટડીઆ મહાદેવ છે. અહિં બળાલિ ઋષિનો આશ્રમ હતો, એમ કહેવાય છે. મોટી શિવરાત્રીએ અહિં મેળો ભરાય છે.

પાઠ ર૩મેા

સાદા જીવનને આનંદ

લલિતા નામની એક ગોવાળની દીકરી હતી. તેના પિતા મરણ પામ્યો હતો અને માતા મંદવાડને લીધી

પથારીવશ હતી. આથી ગાયો ચરાવવાનું કામ તેને માથે હતું. ગામની બહાર નાની નાની ટેકરીઓ હતી, તે પર તે ઢરડોળ ગાયોને ચરાવવા લઈ જતી. સાંજે પાછા ફરતાં તે આથમતા સૂર્યનો દેખાવ જોઈ બહુ રાજ થતી. જ્યાં આકાશ પૃથ્વીને અડકતું દેખાય છે તે દૃષ્ટિમયોદ્ધાની નીચે સૂર્યબિંબનો થોડો થોડો ભાગ અને પછી આખું બિંબ ડૂબતું જોવામાં તે ગોપકન્યાને ખૂબ મજા પડતી. તે વખતનો આકાશનો સુનેરી દેખાવ નિહાળીને તો તે ગાંડી જેવી થઈ જતી. ઘેર આવતાં એક ખેડુતની સ્ત્રી તેને એક ઊનો રાટલો ખાવા આપતી. તે ખાતી ખાતી, કુદરતની ખુશી જોતી, અને ગાયોની ઘંટડીનો મધુર ઝણકારો સાંભળતી, આનંદમાં તે ઘેર પાછી ફરતી.

તે ગામના રાજાને એક કુંવરી હતી. તેની કાંતિ લલિતાની કાંતિને આબેહૂબ મળતી હતી. દેવયોગે તે કુંવરી મરણ પામી. રાજાને તે ઘણી વહાલી હતી, તેથી તેના મરણથી તે શોકમાં ડૂબી ગયો. તેને કોઈ પણ રીતે ચહેન પડ્યું નહિ. તે બ્રહ્મતો હતો કે લલિતા નામની ગોપકન્યા રાજ-કુંવરી જેવીજ દેખાતી હતી. આથી તેણે લલિતાને મહેલમાં બોલાવી, પોતાની પાસે રાખી.

હવે તો લલિતાની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ. તેને પહેરવાને સુંદર પોશાક, ખાવાને મિષ્ટાન્ન, અને સૂવાને સુંવાળી પથારી, એમ જાતજાતના વૈભવ મળ્યા. ક્યાં એની જન્મની કંગાલ હાલત અને ક્યાં આ રાજવૈભવ !

પણ લલિતાને આ સ્થિતિમાં બહુ રસ પડ્યો નહિ. તેને પોતાની ગાયો, ટેકરી પર ફરવાની મઝા, અને સાંજે ઘેર ફરતાં મળતો બિનો રોટલો, એ બધું રાજ યાદ આવતું અને એ સ્થિતિમાં પાછા ફરવાનું મન થતું એક દિવસ બારણા આગળ ગાયની ઘંટડીનો રણકાર સાંભળી તે પોતાનું મન વશ રાખી શકી નહિ. તે મહેલ છોડી એકદમ પોતાને ઘેર ચાલી ગઈ.

જે સ્થિતિમાં જે ટેવાયું હોય છે તેજ સ્થિતિમાં તેને રહેવું ફાવે છે. સાદા જીવનના શુદ્ધ આનંદ આગળ રાજવૈભવ તુરંત છે.

ઉપજાતિ

જે જે દશામાં જન બિછરે છે,
તે તે દશામાં મુખમાં ફરે છે;

સ્વતન્ત્ર સાદૂં જિવવું જિવે જે,
વિલાસથી દૂર સદા વસે તે.

પાઠ ૨૪મો

હરિશ્ચંદ્ર, ભાગ ૧લો

બૂના વખતમાં અયોધ્યામાં ત્રિશંકુ નામે રાજા હતો. તેને હરિશ્ચંદ્ર નામનો પુત્ર હતો. હરિશ્ચંદ્ર રાજા મોટો દાતા અને સત્યવાદી હતો. તેને તારા નામની રાણી હતી અને રોહિત નામનો પુત્ર હતો. વશિષ્ઠ ઋષિએ રાજાના કુળગૌરવ હતા. રાજાએ ઘણા યજ્ઞ કર્યા અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપ્યું. વશિષ્ઠે ઇંદ્રસભામાં જઈ રાજાના બહુ વખાણ કર્યા, તેથી વિશ્વામિત્ર ઋષિને ગુસ્સો ચઢ્યો. તેમણે કહ્યું, હું હરિશ્ચંદ્ર રાજાનું સત્ય મુકાવું ત્યારે ખરો.

એક દિવસ રાજા વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તે એક હરણની પાછળ દોડ્યો. એટલામાં તે હરણ ગૂમ થયું. એટલે કેટલીક સ્ત્રીઓએ આવી રાજા પાસે ગાયન કર્યું. રાજા તેમના પર પ્રસન્ન થયો અને તેમને કહ્યું કે જે માણસ હોય તે માગો. સુંદરીઓએ કહ્યું, રાણીને કાઢી મૂકો ને અમને પરણો. રાજાએ ગુસ્સે થઈ તેમને કાઢી મૂકી. વિશ્વામિત્ર ઋષિનો મિજાસ ગયો અને તે રાજા પાસે આવ્યા. તેમણે કહ્યું, હે રાજા, તેં મારી દાસીઓને કાઢી મૂકી માફ અપમાન કર્યું છે. રાજાએ ઋષિને પગે લાગી શાંત કર્યા.

એક વખત રાજા સૂતો હતો, તેને એક સમજાતું આવ્યું કે મેં માફ આપું રાજ્ય કોઈ પ્રાણીને હાનમાં આપી દીધું. રાજા જાણ્યો એટલે તેણે વિશ્વામિત્ર ઋષિને પાસે ઊભેલા દીઠા. રાજાએ તેમની પૂછ કરી કહ્યું, હે મહારાજ ! જે જોઈએ તે માગો. ઋષિએ કહ્યું, મને બે ભાર સોનું આપ. ઋષિને જોઈતું સોનું આપવા રાજાએ ભંડારીને હુકમ કર્યો. વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે હે રાજા, તું તારું બધું રાજ્ય તો સમજામાં મને આપી ચૂક્યો છે. માટે તું, તારી રાણી, ને કુવર રાજ્ય છોડી નગરમાંથી બહાર નીકળો અને માફ

સોનું માગી લાવીને મને આપો. એમ કહી ઋષિએ તેમનાં વસ્ત્ર ઉતારી લઈ તેમને વનમાં કાઢ્યાં.

ઋષિ બ્રાહ્મણને વેશે તેમની પાસે વનમાં ગયા અને તેમના જોડા માગ્યા. રાજા, રાણી, તથા કુંવરે તેમને જોડા કાઢી આપ્યા. પછી ઋષિએ વનને સળગાવી મૂક્યું ને રાજા ને કુંવરથી રાણીને વધૂટી પાડી. ત્યાર પછી ઋષિએ બળતું શબ લીધું અને રાણીની પાસે જઈ તેને કહ્યું કે તારો સ્વામી વન સળગવાથી બળી મુઓ છે. જો, આ તેનું શબ. રાણી સ્વામીની પાછળ સતી થવા તૈયાર થઈ એટલે મુનિએ તેને કહ્યું, સાંજને વખતે સતી થવાય નહિ; તું મારે આશ્રમે ચાલ. રાણીએ તેમ કરવાની ના કહી અને શબને ખોળામાં લઈ રોવા માંડ્યું, એટલામાં વાઘ આવી તે શબને ખેંચી ગયો.

થોડા વખત પછી, રાજા, રાણી, ને કુંવર ભોગાં થયાં અને કાશી ગયાં.

પાઠ રપમેા

હરિશ્ચંદ્ર, ભાગ રજો

રાજા, રાણી, અને કુંવર કાશી પહોંચ્યાં એટલે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ રાજાને કહ્યું, મને માફ સોનું આપ. હવે હું આગળ આવનાર નથી. ત્રણે જણાં બનરમાં વેચાવા બિલાં રહ્યાં. એક બ્રાહ્મણે રાણી અને કુંવરને એક ભાર સોનું આપી વેચાતાં લીધાં અને એક ઘેડાએ એક ભાર સોનું આપી રાજાને

વેચાતો લીધો. આમ મેળવેલું બે ભાર સોનું ઋષિને આપી રાજા તેમને નમ્યો.

પછી ઋષિએ ઘેડાને ચઢાવ્યો, તેથી તે રાજાને રોજ મારે ને પૂરતું ખાવાનું પણ આપે નહિ. તેણે કર ઉધરાવવા રાજાને મસાણુ મોકલવા માંડ્યો.

એવામાં વિશ્વામિત્રે એક સાપ મોકલ્યો, તે રોહિતને ડંખ્યો. ડંખથી કુંવર મરણ પામ્યો. રાણી કુંવરનું શબ લઈ

મસાણુ ગઈ. ત્યાં તેને ખોળામાં લઈ તે કલ્પાંત કરવા લાગી. વિશ્વામિત્રે તેની પાસે જઈ કહ્યું કે તું શખને વહેલું બાળી મૂક; નહિ તો પેલો ઘેડા કર લીધા વિના તેને બાળવા નહિ દે. આથી રાણીએ તેને બાળવાની તૈયારી કરવા માંડી. એટલે હરિશ્ચંદ્ર મસાણુમાં કર લેવા બેઠો હતો, તેણે ત્યાં આવી ચિતા હોલવી નાખી અને કર ચુકવ્યા વગર શખ બાળવા માટે તેણે રાણીને મારવા માંડી.

પછી બંને જણે એકબીજાને ઓળખ્યાં. કુંવરનું મરણ જાણી રાજા બેલાન થઈ ધરણી પર પડ્યો. બાન આવ્યા પછી શખને બાળવા રજા લેવા તે ઘેડા પાસે ગયો. એટલામાં વિશ્વામિત્રે બિહામણો વેશ કરી રાણીને ધિવડાવી, તેથી તે શખને લઈ પાસેના દહેરામાં ગઈ.

શોક ને થાકની મારી રાણી ઊંઘમાં પડી; એટલે વિશ્વામિત્રે લોકોને ભેગા કરી કહ્યું કે એક રાક્ષસી શખને લઈ આ દહેરામાં ભરાઈ છે.

એ ઉપરથી ઘેડાએ હરિશ્ચંદ્રને હુકમ કર્યો કે તું અને મારી નાખ. રાજા ખંજર ઉગામી તેનું માથું કાપવા જતો હતો. એવામાં વિષ્ણુએ દર્શન દઈ તેનો હાથ ઝાલ્યો અને કુંવરને જીવતો કર્યો.

વિશ્વામિત્ર ઋષિ પ્રસન્ન થયા. તેમણે રાજાને કહ્યું, હે રાજા, તું મારી કસોટીમાંથી પાર ગતયો છે. ધન્ય છે તારા સત્યવાદીપણાને ! એમ કહી, આશીર્વાદ દઈ ઋષિએ અયોધ્યાનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું.

ગમે તેવાં દુઃખો માથે પડે, લોકો વખાણે કે વખોડે,
મરણ તરફાળ આવીને ખડું થાય, તોપણ સત્યવાદી પુરુષો
કદી સત્ય છોડતા નથી. કહ્યું છે કે—

વશન્તતિલકા

નિહો ભલે જન જગે અથવા વખાણો,
લક્ષ્મી રહો નજીક કે તજીને જતી રહો,
આજેજ પ્રાણ નિકળો અહુ અંતરે વા,
સન્માર્ગથી સુજન તો ન અળે કદાપિ.

એક રાજાએ પણ ઠીકજ કહ્યું છે કે—

પુષ્પિતાશ્ચ

સટકિ તુરત જાય રાજ્યલક્ષ્મી,
ઉપર પડે અથવા છુરીની ધારા,
યમ પણ હરિ સે ભલેજ પ્રાણ,
સુજ મન તો ન તજે લગાર ધર્મ.

પાઠ રકમો

રાજા અને કેદીઓ

એક રાજા એક વખતે પોતાના રાજ્યના કેદખાનામાં
કેદીઓની સ્થિતિ જોવા ગયો. કેદખાનામાં નિર્દયતા ઢાખવવામાં
ન આવે તેને માટે એને ઘણી કાળજી હતી.

રાજાએ કેદખાનામાં અનેક કેદીઓને બુઢાં બુઢાં કામ
કરતા જોયા. જેમને સખત મજુરી સાથે કેદ લોગવવાની

હતી તેમાંના કેટલાક પથર ભાંગતા હતા, કેટલાક ઘંટી ફેરવતા હતા, અને કેટલાક ખેતર ખેડતા હતા. કેદખાનાના ઉપરિ અમલદારની સારી દેખરેખ ને વ્યવસ્થા જોઈ રાજાને સંતોષ થયો.

રાજા પાછો ફરતો હતો એટલામાં તેણે ચાર કેદીને ખેડી સાથે કેદખાનાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જતા જોયા. તે કેદીઓ રાજાની પાસે થઈને જતા હતા, એટલે તેમને વિષે રાજાને કૌતુક થયું. તેણે પહેલા કેદીને પૂછ્યું, તને શા ગુનાહ માટે કેદ કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, મેં કશો ગુનાહ કર્યો નથી. કેટલાક માણસો કચેરીમાં આવી મારી સામે ખોટી સાક્ષી પૂરી ગયા. ન્યાયાધીશે તેમનું કહ્યું ખરું માની મને ચોરીના ગુનાહ માટે કેદની શિખા ફરમાવી

રાજાએ બીજા કેદીને પૂછ્યું, તને શા ગુનાહ માટે કેદ કરવામાં આવ્યો છે ?

તેણે કહ્યું, મેં પશુ કંઈ ગુનોહ કર્યો નથી. અમારા ગામના નગરશેઠને ત્યાં ચોરી થઈ. પોલીસને ખરો ચોર જાહેરો નહિ, તેથી મારે ત્યાં થોડાક ચોરાએલો માલ રાતે છૂપી રીતે ગોઠવી દીધો. પછી મને ચોર ઠેરવ્યો. હું તો નિર્દોષ છું, મારા માળાપ !

રાજાએ ત્રીજા કેદીને પૂછ્યું, તે શો ગુનોહ કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, અમારી શેરીમાં મારામારી થઈ. પોલીસ આવતા પહેલાં તોફાની માણસો નાસી ગયાં. મારા હાથમાં કડીઆળી ડાંગ હતી. તેથી પોલીસે આવતાં વારને મને પકડ્યો ને આટલાજ પરથી ન્યાયાધીશે મને ગુનેહગાર ઠેરવ્યો.

રાજાએ ચોથા કેદીને પૂછ્યું તે શો ગુનોહ કર્યો છે ?

તેણે કહ્યું, માળાપ, હું જૂઠું નહિ બોલું. હું બહુ ગરીબ છું. મારી પાસે ખાવાનું ખૂટ્યું; તેથી પેટ ભરવા માટે મેં જગાભાઈ શેઠને ત્યાં રાત્રે દિવાલમાં ખાતર પાડી ચોરી કરી. મેં ખસેં રૂપીઆ ચોર્યાં. હું પકડાયો અને મને સજા થઈ.

રાજા છેલ્લા કેદીના જવાબથી રાજી થયો. તેણે કેદીઓને કહ્યું, મારા અમલદારો ખોટી રીતે કોઈને ગુનેહગાર ઠેરવતા નથી. આ ચોથો કેદી સાચું બોલ્યો. સાચું બોલનારને હું બહુ ચહાઉં છું. એણે ગુનોહ કર્યો છે, છતાં હું એને માફી આપું છું. એમ કહી સાચું બોલનાર કેદીને રાજાએ છોડી મૂક્યો. રાજાનો ઉપકાર માની એ ચોરે ત્યાર પછી હમેશ સાફ જીવન ગાળ્યું.

ઇન્દ્રવજ્રા

ગૂનો કરી સત્ય મુખે ન બાખે, તેવા નરો કોઢિ ન સૂખ ચાખે;
ગૂનો કરી સત્ય વહે મુખેથી, તેવા નરો કોઢિ રહે મુખેથી.

પાઠ ૨૭મે

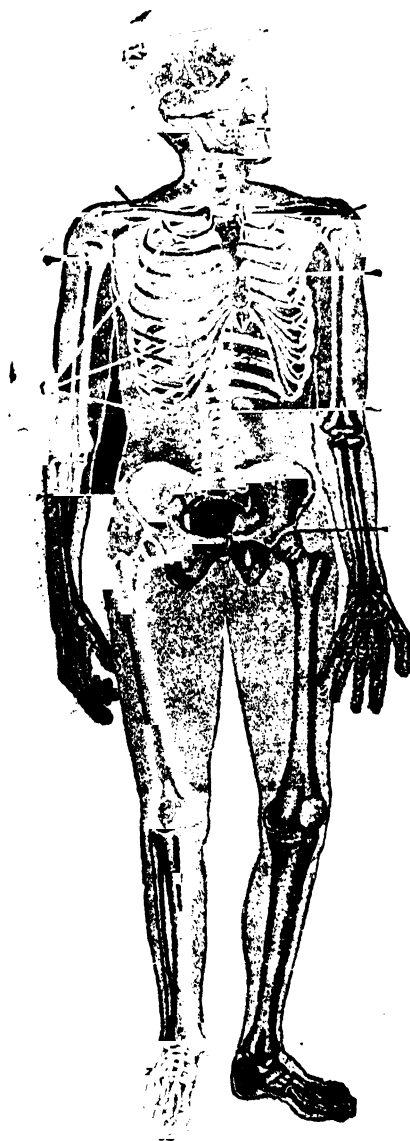
શરીરના અવયવો

શરીરના ત્રણ ભાગ છે:—માથું, ધડ, અને હાથપગ. માથા ને ધડની વચ્ચે ગરદન આવેલી છે. ધડના ઉપલા ભાગ સાથે હાથની જોડ ને નીચલા ભાગ સાથે પગની જોડ જોડાયેલી છે. હાથ ખભા વડે ધડ સાથે જોડાયેલા છે અને પગ જંઘ સાથે જોડાયેલા છે.

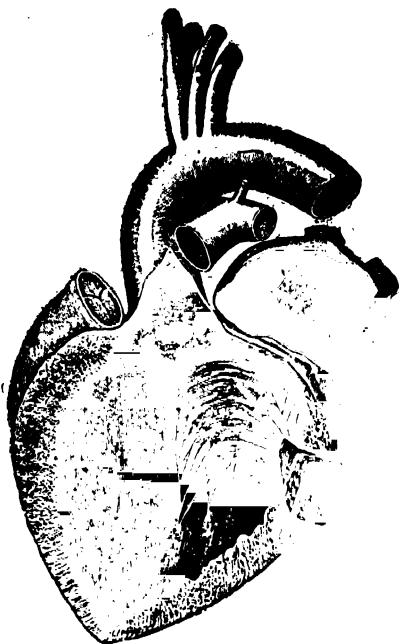
હાથ અને પગ વડે આપણે કામ કરીએ છીએ, માટે એ કામ કરવાની ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. આંખ, કાન, નાક, જીભ, અને ચામડી, એ પાંચ જ્ઞાન મેળવવાની ઇન્દ્રિય છે. આંખ વડે આપણે કોઈ પણ વસ્તુના રૂપનું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ; કાન વડે શબ્દનું; નાક વડે ગંધનું; જીભ વડે સ્વાદનું; અને ચામડી વડે કોઈ ચીજ સુંવાળી કે ઠંડી, પોચી કે કઠણ છે, એમ સ્પર્શનું જ્ઞાન મેળવીએ છીએ.

માથું એ હાડકાનો પોલો ભાગ છે. એમાં સફેદ અને રાખોડી રંગનો પદાર્થ છે, તે મગજ કહેવાય છે. મગજમાંથી શરીરના બધા ભાગ સુધી અનેક તંતુઓ આવ્યા છે, તેની મારફત આપણને જ્ઞાન મળે છે, તેથી એ જ્ઞાનતંતુ કહેવાય છે.

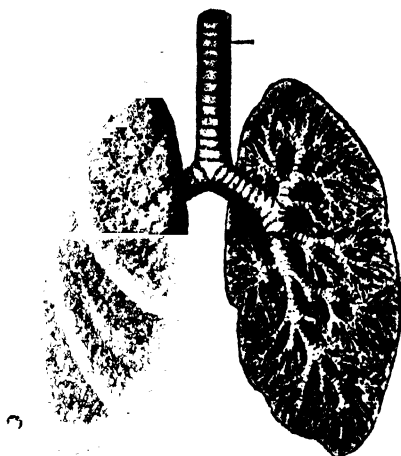

ધડનો ઉપલો ભાગ તપાસીશું તો ઝંને તરફ પાંસળાં જણાશે. એ પાંસળાંની અંદરના ભાગમાં છાતી આવેલી છે. એને ઈશ્વરે એક પેટી જેવી બનાવી છે. એમાં શરીરના અગત્યના ભાગ આવેલા છે: હૃદય ને ફેફસાં.

હૃદય એ આપણી છાતીની લગભગ મધ્યમાં આવેલું છે. તમે ત્યાં હાથ મૂકશો તો તમને તેનો ઘબકારો માલમ પડશે. ફેફસાં બે છે ને તે હૃદયની બે બાજુએ આવેલાં છે. એ ધમણના જેવું કામ કરે છે. હૃદય એ ઝંબા જેવું છે. એ લોહીને શરીરના બધા ભાગોમાં મોકલે છે. શરીરમાં ફરવાથી લોહી અસ્વચ્છ થાય છે, તેને ફેફસાં સ્વચ્છ કરે છે.

શરીરના નીચલા ભાગને પેટ કહે છે. એમ હોજરી આવલી છે. આપણે જે ખાઈએ છીએ તે ઢાંત વડે ચવાય છે. તે ગળામાંથી અન્નનળીમાં થઈને હોજરીમાં જાય છે અને ત્યાં તેના પચવાની ક્રિયા થાય છે. હોજરીની જમણી ખાણુએ કાળળું આવેલું છે. કાળળું એ લાલાશપડતો કાળો ભાગ છે. એમાં પીળો રસ થાય છે, તેથી પાચનશક્તિને મદદ મળે છે. એ રસ તે પિત્ત. પેટમાં આંતરડાં આવેલાં છે.

પાઠ રટમે

રેશમ

રેશમી કપડાં તમે બધાંએ જોયાં હશે. પુરુષો રેશમી કોરનાં ઘોલીઆં પહેરે છે, રેશમી કોરની પિંછોડી ઝાટે છે, રેશમી પાઘડી બાંધે છે. સ્ત્રીઓ રેશમી સાડી પહેરે છે. છોકરાં રેશમી અંગરખા ને રેશમી ટોપી પહેરે છે. રેશમની

ફીત ને કોર બને છે, તે પર સુનેરી કે રૂપેરી કસબ બસાય છે. મખમલ ને સાડીનાં પણ રેશમીજ કાપડ છે અને તેનાં લુગડાં સિવડાવાય છે. મુગટા ને અગ્રોટીઆં રેશમનાં બને છે. કીમતી પીતાંબર પણ રેશમનાં થાય છે. એ રેશમ શું છે ?

એક જાતના કીડા થાય છે, તે પોતાના મોંમાંથી તાંતણા કાઢે છે, તેનું નામ રેશમ. એ કીડા રેશમ કેવી રીતે બનાવે છે, તે જાણવાની તમને રમુજ પડશે.

રેશમનો કીડા એક પતંગીઆનો થાય છે. એ પતંગીઈ દેખાવમાં સાધારણ પતંગીઆના જેવુંજ હોય છે, પણ તેનું શરીર વધારે જાડું ને લાંબાં વાળથી ભરેલું, તેના પર્ણ વધારે મજબૂત, અને પાંખ ઘોળી અને કાળા પડાવાળી હોય છે. એ પતંગીઆની માંદા સેંકડો ઈંડાં મૂકે છે. તે બહુ નાનાં હોય છે. તેને સેવવા તે તડકામાં રહેવા દે છે. દરેક કીડા-

માંથી એકે નાની ઇયેળ નીકળે છે.

રેશમનો કીડો સેતુરનાં પાંદડાં ખાઈ પુષ્ટ થાય છે. જેમ સાપ કાંચળી ઉતારે છે, તેમ વખતે વખતે રેશમનો કીડો પોતાની ચામડી ઉતારે છે. જ્યાંસુધી તે ત્રણ ત્રણ લાંબો રહે ત્યાંસુધી તે એ રીતે ચામડી ઉતાર્યો જાય છે. પછી તે સેતુર ખાતો બંધ થાય છે.

હવે ઇયેળનું પતંગીઉં બનવાની તૈયારી થાય છે. તે પોતાને રહેવા માટે એક જોખું બનાવે છે; તેને કોશેટો કહે છે. એ કોશેટામાં કીડો પોતાની આસપાસ પીળી રેશમની દોરી કાઢી વિટાળ્યા કરે છે. તેના મોંમાં બે નાની નળી છે, તેમાંથી એ દોરી નીકળે છે.

ઇયેળનું પતંગીઉં બને છે ત્યારે તે કોશેટાનો એક છેડો કરડી બહાર આવે છે. પણ એમ થવાથી રેશમ બગડે; માટે કોશેટામાંથી કીડો બહાર નીકળે તે પહેલાં કોશેટાને ગરમ વાસણમાં મૂકે છે, એટલે કીડો મરી જાય છે. પછી કોશેટામાં કરેલું રેશમ ઉઠેલે છે.

આ પ્રમાણે કીડાની ચાર સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તેનું પતંગીઉં બને છે:—પ્રથમ ઇંડું હોય છે, પછી તેની ઇયેળ બને છે, પછી કોશેટામાં રહેલો કીડો, ને છેવટે પતંગીઉં.

રેશમનો કીડો પ્રથમ ચીનમાં ઉછેરવામાં આવતો હતો. જૂના વખતથી ચીના લોકો એ કળા બહુતા હતા. ચીનથી એ કળા હિંદુસ્તાનમાં ને યુરોપમાં પ્રસરી.

હિંદુસ્તાનમાં હજેરાદૂન, કાશ્મીર, આસામ, મહેસૂર, અને પૂર્વ બંગાળમાં રેશમના કીડા ઉછેરી રેશમ કઢાય છે.

મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ભીલ લોકો એક જાતના તસર નામના કીડા જંગલમાં ઉછેરે છે. આ કીડાના રેશમનું તાસ નામનું કપડું બને છે.

રેશમના કીડા દિવેલીનાં પાંદડાં પશુ ખાય છે. ખીજા કીડાની માફક રેશમ ઉકેલવા આ કીડાને મારી નાખવા પડતા નથી.

પાઠ ૨૯મો

સંસાર કોને સુખદ છે ?

હરિગીત

વિદ્યા વડે વિનયે વિવેકે વિશ્વમાં વચ્ચણાય છે,
સહુને સુખે દેખી હૃદયમાં રોજ રાજી થાય છે;
જેને ધરા ધન ધામના વૈભવ વિષે ધિક્કાર છે,
એવા સદાચરણી પુરુષને સુખદ આ સંસાર છે. ૧

સત્સંગ સાચો સંત ને ગુણવંતનો જેને ગમે,
સ્વલ્લોક સ્વાર કદી કરે અપરાધ સ્વાંતે તે સ્વમે;
જેને જગતમાં જન્મથી રૂઝવણો આધાર છે,
એવા સદાચરણી પુરુષને સુખદ આ સંસાર છે. ૨

ચિંતા ચિતામાં ચિત્ત જેનું લેશ પણ તપતું નથી,
પરધન અને પરધામ જેને જન્મથી સ્વપતું નથી;
અતિદુષ્ટ દુર્ગુણ દોષથી જે હૃદયમાં ડરનાર છે,
એવા સદાચરણી પુરુષને સુખદ આ સંસાર છે. ૩

કેશવ

પાઠ ૩૦મો

ખલીફા હઝરત ઇમામ અલી, ભાગ ૧લો.

હઝરત અલી હઝરત મુહંમદ પેગંબરના કાકાના દીકરા ને જમાઈ હતા. તેઓ કુરેશી નામની ખાનદાન ટોળીના હતા. આરબ લોકો જે ત્રણ ગુણોને કીમતી ગણે છે તે ત્રણે તેમનામાં હતા—હિંમત, છટા, અને ઉદારતા. આરબોએ સંઘરેલાં કેટલાંક કાવ્ય ને કહેવતોમાં તેમની છટા જણાઈ આવે છે. તેમની હિંમતને લીધે પેગંબર સાહેબ તરફથી તેમને ‘શેરે-ખુદા’ (ઈશ્વરનો સિહ) એવી પદવી મળી હતી. દરેક જાતના જૂઠાણા ને નીચપણાને તેઓ તિરસ્કારતા હતા.

હઝરત મુહંમદ પેગંબરે નવા ધર્મનો બોધ કર્યો તે વખતે શરૂઆતમાં જે થોડા એમના ચેલા થયા તેમાંના હઝરત અલી એક હતા. પેગંબર સાહેબે લોકોને ઉપદેશ કર્યો અને પૂછ્યું, મારા પવિત્ર કામમાં તમારામાંથી કોણ મારી સાથે જોડાશે ?

સાંભળનારાઓમાંથી કોઈએ જવાબ દીધો નહિ. આખરે તેમનામાંના ઉમરે નાનામાં નાના, માત્ર ૧૧ વર્ષના, હઝરત અલી ઉત્સાહથી બોલી ઊઠ્યા, “હે અલ્લાહના પેગંબર, હું, હું તમારી સાથે જોડાઈશ.”

એઓ પેગંબર સાહેબને ઘણા પ્રિય હતા. જ્યારે પેગંબર સાહેબના શત્રુઓ એમનો જીવ લેવા એમના ઘરની આસપાસ એકઠા થયા ત્યારે એઓ હઝરત અલીને ઘર સોંપી મઠ્ઠાથી

આલ્યા ગયા. હઝરત અલી તેમાં પેગંબર સાહેબની પથારીમાં સૂઈ રહ્યા. કાફરોએ ઘરમાં પેસીને તેમને પૂછ્યું કે હઝરત મુહંમદ ક્યાં છે ? હઝરત અલીએ કહ્યું, “બુદાના પેગંબરની બુદાને ખબર.” આ પ્રમાણે તેમણે પેગંબર સાહેબને બહુ કીમતી મદદ કરી હતી.

હઝરત મુહંમદ પેગંબરની પછી હઝરત અબુ બકર, હઝરત ઉમર, ને હઝરત ઉસમાન અનુક્રમે ખલીફા થયા. આમાંના છેલ્લા ખલીફા હઝરત ઉસમાનની સામા તરકટ થવાથી બંડ થયું ને પરિણામે હઝરત ઉસમાનનું ખૂન થયું. આથી ખલીફાની જગા ખાલી પડી. આ અરાજક સ્થિતિમાં ખિલાફત માટે ચાર ઉમેદવાર હતા, તેમાંના એક હઝરત અલી હતા.

પાઠ ૩૧મો

ખલીફા હઝરત ઈમામ અલી, ભાગ રળે

હઝરત અલીના ખિલાફતના હક્કને ફૂકાના ને ઈજ્જતના લોકોએ તેમજ ઘણાખરા આરબોએ સ્વીકાર્યો. પરંતુ હઝરત મુહંમદ પેગંબરનાં પત્ની આએશા તેમની વિરુદ્ધ હતાં. એક વાર હઝરત અલીએ તેમના શિયળ પર શક બતાવ્યો હતો, તે વાત તેમના મનમાંથી ગઈ નહોતી.

હઝરત અલીને ખલીફા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે એમના ત્રણ હરીફોમાંથી સીરિયાના હાકેમ હઝરત

મોઆવીઆ દૂર હતા ને બાકીના બેએ તેમને ખલીફા તરીકે કબૂલ કર્યા. હઝરત અલીએ તેમને કહ્યું કે હું સ્વતંત્રતાથી અમલ ચલાવીશ ને મારી ન્યાયબુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તીશ. તમે ખરા દીલથી કહો કે તમે મને સ્વીકારો છો ? ન સ્વીકારતા હો તો હું તમને ખલીફા તરીકે કબૂલ કરવા અને મદદ કરવા તૈયાર છું. તેમણે હા કહી, પણ પાછળથી તેઓ તેમની સામા થયા.

હઝરત અલીએ પ્રાંતોના જૂના હાકેમોને કાઢી નવા નીમવા માંડ્યા. તેમના સલાહકારોએ તેમને એમ કરવા ના કહી, પણ તે તેમણે માની નહિ. તેમણે નીમેલા પાંચ હાકેમોમાંથી ચાર પોતાના પ્રાંતોનો કબજો લઈ શક્યા નહિ. પછી તેમણે હઝરત મોઆવીઆને પત્ર લખ્યો કે તમે મારી તરફ વફાદારી દર્શાવો. એ પત્ર તેમણે પોતાના ખાસ માણસ સાથે મોકલ્યો. હઝરત મોઆવીઆએ જવાબમાં એક કાગળ સિંછો મારી પોતાના ખાસ માણસ સાથે મોકલ્યો. તેના પરખીડીઆ પર ‘મોઆવીઆ તરફથી અલીને’ એવું લખ્યું હતું.

હઝરત મોઆવીઆના માણસે મદીનામાં આવી લાકડીના છેડા પર આ પત્ર ઊંચો કર્યો કે બધા માણસો સરનામું વાંચી શકે. લોકો ભેગા થયા ને હઝરત અલીએ તેમના દેખતાં તે પરખીડીઉં જોવું તો તે ખાલી દીઠું. આ રીતે હઝરત મોઆવીઆએ દર્શાવેલો તિરસ્કાર ખુલ્લો થયો.

ખીખી આએશાએ ઘણાં માણસોને હઝરત અલીની સામે ઉશ્કેર્યાં. તેમણે બસા જીત્યું ને ત્યાંના હાકેમની ઢાઢી

તોડી નાખી. કરીબા આગળ ખંને પક્ષ વચ્ચે લડાઈ થઈ, તેમાં આએશા ઘાયલ થયાં. હજરત અલીએ તેમની સારવાર માટે ૪૦ ઢાંસીઓ આપી તેમને મદીના મોકલ્યાં.

કરીબાની જીવંતી ખીત્રા આએશાના વિરોધનો છેડો આંચો. હજરત અલીની સત્તા અરબસ્તાન, ઈરાન, ને ઈજિપ્તમાં દૃઢ થઈ. પણ હજરત મોઆવીઆ તેમની સામા હતા. તેમને નરમ પૂડવા તેમણે સીરિયા પર ચઢાઈ કરી.

પાઠ ૩૨મે

ખલીફા હજરત ઈમામ અલી, ભાગ ૩જો

લડાઈ ઘણા દિવસ ચાલી ને તેમાં ઘણા માણસોનો સંહાર થયો. હજરત અલીનું લશ્કર જીત પર હતું ત્યારે સામા પક્ષે તરકટ રચી ભાલાની અણી પર કુરાનનાં પાનાં ઊંચાં કર્યાં. આ તદખીરમાં તેઓ ફાવ્યા. એ જોઈ હજરત અલીના સિપાઈઓએ હથિયાર મૂકી દીધાં. હજરત અલીએ સમજાવ્યા કે આ તો યુક્તિ છે; પણ તેમણે તે માન્યું નહિ.

પછી ખંને પક્ષ તરફથી મધ્યસ્થ નીતી કજીઆનો અંત લાવવાનું નક્કી થયું. હજરત અલીએ પોતાની તરફના મધ્યસ્થ માટે બે નામ કહ્યાં, તે હજરત મોઆવીઆએ કબૂલ કર્યાં નહિ. આખરે હજરત અલીને અબુ મુસાને પોતાના મધ્યસ્થ તરીકે કબૂલ કરવો પડ્યો. હજરત મોઆવીઆ તરફથી અમ્ર મધ્યસ્થ નિમાયો.

ધણા દિવસ મસલત કયાં પછી અમ્રે અણુ મુસાને સમજાવ્યો કે બંનેને ખલીફાના પદ પરથી ઉઠાડી ત્રીજાને નીમવો. આથી અણુ મુસાએ જાહેર કર્યું કે હું મારી આંગળી પરથી વીંટી ઉતારું છું તેમ બંને ખલીફાને પદવી પરથી ઉઠાડી મૂકું છું. પછી અમ્રે જાહેર કર્યું કે અણુ મુસાએ હજરત અલીને પદવી પરથી ઉતાર્યો છે. હું પણ એને ઉતારું છું ને મારી આંગળી પર આ વીંટી ઢાખલ કરું છું તેમ હજરત મોઆવીઆને હું ખિલાફતમાં ઢાખલ કરું છું.

ત્યાર પછી હજરત અલીની સત્તા ધીમે ધીમે ઓછી થવા માંડી. એમના હાથમાંથી ઈજિપ્ત ગયું અને હજરત મોઆવીઆએ મક્કા ને મદીનામાં પોતાનો વાવટો ઊભો કર્યો. આ લડાઈ દરમિયાન કેટલાક ઝંતુની મુસલમાનોએ અશાંતિનાં કારણરૂપ હજરત અલી, હજરત મોઆવીઆ, ને અમ્ર, ત્રણેનાં ખૂન કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્રણ ખૂની ત્રણ માર્ગે ગયા. હજરત મોઆવીઆ પર ઘા થયો, પણ તેમાંથી તે ઊગ્યો. હજરત અલીને મસ્જિદમાં ઘા થયો, તે નાશકારક નીવડ્યો. ઘાયલ થયા પછી ત્રણ દિવસે તેઓ ગુજરી ગયા. તેમની ઉંમર ૬૩ વર્ષની હતી. તેઓ વિદ્વાન હતા ને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતા. ઇરાનીઓ તેમને માત્ર મહાન હજરતથીજ ઊતરતા ગણે છે. તેમનાં કેટલાંક ઉત્તમ વચનો નીચે આપ્યાં છે:—

૧. તકે જાય છે જલદી, આવે છે ધીમી.

૨. મૂર્ખ મિત્ર કરતાં હાનો દુશ્મન સારો.

૩. જિંદગી વાઢજાની છાયા છે; તે સમણા જેવી છે.

૪. માણસ કેવો છે તે આચરણથી જણાય છે; તેની ખુદ્ધિ કેવી છે તે ભાષણથી જણાય છે.

પાઠ ૩૩મેા

અભિમન્યુ, ભાગ ૧લો

અભિમન્યુ અર્જુન ને સુભદ્રાનો પુત્ર હતો. શ્રીકૃષ્ણનો એ ભાણેજ હતો. એવું માનવું હતું કે એ કૃષ્ણનો પૂર્વ જન્મનો વેરી હતો. તેથી કૃષ્ણ એનો ઘાટ ઘડવામાં રાજી હતો.

પાંડવો મત્સ્ય દેશમાં ધૂપે વેશે રહેતા હતા, તે વખતે વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરા અર્જુનની શિષ્ય હતી. પાંડવો ધૂપે વેશ છોડી વિદ્યાય થયા ત્યારે વિરાટ રાજાએ અર્જુનને કહ્યું કે તમે ઉત્તરાને પરણો. અર્જુને કહ્યું કે મેં એને ભણાવી છે. ગુરુ ને શિષ્યનો સંબંધ પિતા અને અપત્યના સંબંધના જેવો છે; માટે હું એને નહિ પરણું.

“જે ભણાવી મેં પુત્રી કરી, તેને ક્યમ કહું સુંદરી,
જો ગુરુ ઇચ્છે શિષ્યાથી સંતાન, તો ઉદયાચળ કેમ ઉગે ભાણ;
અભિમન્યુ છે મારો બાળ, જેનો મામો શ્રીગોપાળ,
તેને પુત્રી આપો તમે, સગા વેવાઈ થાશું અમે.”

અભિમન્યુની સાથે એને પરણાવો. વિરાટ રાજાએ ઉત્તરાને અભિમન્યુની સાથે પરણાવી.

અભિમન્યુ ઘણો પરાક્રમી હતો. મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તેમાં એણે ઘણું પરાક્રમ બતાવ્યું હતું.

પાંડવોને હરાવવા માટે કૌરવોએ સખળ પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેમાં એક દ્રોણાચાર્યના ચક્રાવાનો હતો. દ્રોણે એ ચક્રાવાની ગોઠવણુ એવી કરી હતી કે જે એ સમજી ન શકે તે અંદર ગયા પછી સપડાઈ જાય. એ ગોઠવણુને દ્રોણનો ચક્રબૂહ કહે છે.

અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ યોદ્ધો આ ચક્રાવાની ગોઠવણુ સમજતો નહોતો. એ ચક્રાવામાં સાત કોઠા હતા. અભિમન્યુને છ કોઠા વિષે સમજણ હતી.

અર્જુને મહાભારતના યુદ્ધમાં પહેલા બાર હઠાડા કૌરવોને માર્યા. તેરમે હઠાડે કૃષ્ણે અર્જુનને કૌરવોના હથકરમાંના

સંશયતક નામના ભાગ સાથે લડવા જવા યુક્તિથી ફરજ પાડી. તે વખતે યુદ્ધનો બોલે ચકાવાની જેને સમજ હતી એવા અભિમન્યુને શિર નાખ્યો. સાતમા કોઠાનું જ્ઞાન અભિમન્યુને નહોતું. તે સ્થળે તેના કાકા ભીમે મદદ આપવા વચન આપ્યું હતું. ભીમે કહ્યું હતું કે મારી ગદાથી હું એ કોઠામાં પૂરો પડીશ.

અભિમન્યુને એકાએક રણમાં જવાની ફરજ પડી ત્યારે માતા સુભદ્રાને વિચાર આવ્યો કે તે પહેલાં ઉત્તરાની સાથે એનો મેળાપ કરાવવોજ જોઈએ. કદાચ રણમાંથી એ જીવતો ન આવે તો પાંડવો નિર્વશ રહે. એમ ધારી સુભદ્રાએ ઉત્તરાને પિયેરથી તેડાવી.

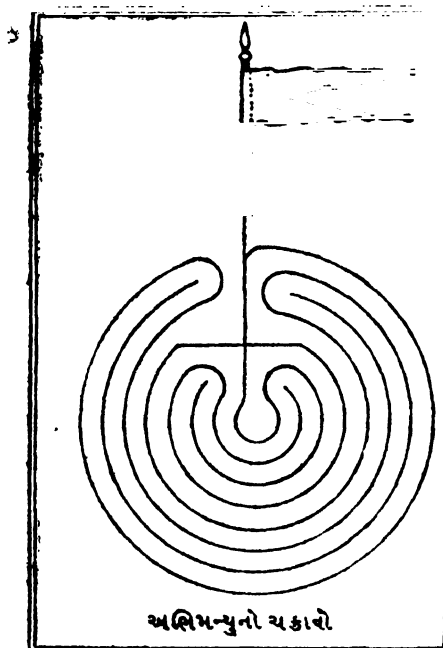
ઉત્તરા ને અભિમન્યુનો મેળાપ થયો. અભિમન્યુ ઉત્તરાનું સૌહાર્ય જોઈ મોહિત થયો. હે સ્વામી ! હું તમને યુદ્ધમાં નહિ જવા દઉં, એમ કહી ઉત્તરાએ રનેહને બળે અભિમન્યુને રણમાં જતો અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ અભિમન્યુને લડવું એ અત્યારે ફરજ હતી. એક પાસ પ્રેમ ને એક પાસ કર્તવ્ય, એ બે બળો અભિમન્યુના મનને સામસામું ખેંચતાં હતાં. ક્ષત્રિયને છાજે તેમ કર્તવ્યબળ આખરે વિજયી થયું.

અભિમન્યુ લડવા જશેજ એમ ઉત્તરાને નક્કી લાગ્યું ત્યારે તેણે પણ એક ક્ષત્રિયાણીને છાજે તેવું વર્તન રાખ્યું. તેણે સ્વામીને કહ્યું, ભલે, જવુંજ છે તો જાઓ; મારો કે મરો, પણ કાયર થઈ પાછા ન હઠશો. તું કાયર પુરુષની પત્ની છે એવું મહેણું મને અત્યંત દુઃખદ થશે. જાઓ ને વિજયી થાઓ !

પાઠ ૩૪મો

અભિમન્યુ, ભાગ રળે

તે શૂર યુવાન એ પ્રમાણે યુદ્ધમાં ગયો.

પ્રથમ એણે શત્રુ વગેરે મોટા યોદ્ધાઓ સાથે લડાઈ કરી તેમને હરાવ્યા. એ લડાઈમાં એણે આગળ જતાં દુર્યોધનના પુત્ર લક્ષ્મણને ઠાર કર્યો.

છ કોઠાઓ વીંધી લડતો લડતો ને કૌરવોને હરાવતો હરાવતો અભિમન્યુ સાતમા કોઠા આગળ ગયો. હવે

અભિમન્યુને પોતાના પાંડવદળથી છૂટો પાડવા માટે જયદ્રથે અભિમન્યુ ને પાંડવદળની વચમાં પોતાનું સૈન્ય ગોઠવ્યું.

આવી નોંધારી સ્થિતિમાં દ્રોણે અભિમન્યુના સારથિનું મસ્તક છેલ્લું. અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા, ભૂરિશ્રવા, ને દ્રોણે મળી રથના ઘોડા ને સારથિ બધાંને પૂરકં કર્યાં. એટલે અભિમન્યુ રથ વિના લડ્યો. એ ભાંય પર ખડ્ગ ને ગદાથી લડ્યો ને બાહુબળે જેટલાને મરાય તેટલાને એણે માયાં. હવે એ નિરાધાર બન્યો હતો. એણે ભીમને સંભાર્યો.

“ જેમ પારધીએ પોપટ વીંધ્યો, તરફડે વનમાંય;
તેમ કુંવર ત્યાં કળ્પ પામ્યો, કોણ આવે તેની સહાય.
કૃષ્ણ અર્જુન ત્યાં સંભાર્યો, પિતા માતુલ કો ધાય;
વાઘે વિંટયો જવ મૃગલો, શી જીવ્યાની આશાય.
કાકા કહીને સાદ કીધો, કો ન સાંભળે મારો બોલ;
ભીમને કણે પડે નહીં, માટે કૌરવ વગાડે ઢાલ. ”
અન્તે એ વીર યુવાન હણાયો.

પાંડવો આથી બણા ગમગીન થયા. અર્જુનને ઘણુંજ ખુંનસ ભરાયું. કાલ સાંજ પહેલાં જયદ્રથને ન માફં તો હું બળી મરીશ એમ અર્જુને પ્રતિજ્ઞા લીધી. તે પ્રમાણે પોતાના જીવાન છોકરાના મારનાર જયદ્રથને મારી તેણે પોતાના વેરનો ભઠકો શમાવ્યો.

પાઠ ઉપમેા

સાપ

ઉપદ્રું ચિત્ર સાપનું છે. એના શરીરને વિષે તમને કંઈ નવાઈ જેવું લાગે છે ?

હા, ગુરુજી. એ લાંબું ને વાંકુંચુકું છે.

ખરું છે. પણ બીજું કંઈ તમને ખાસ લાગે છે ? એના હાથપગ ક્યાં છે ?

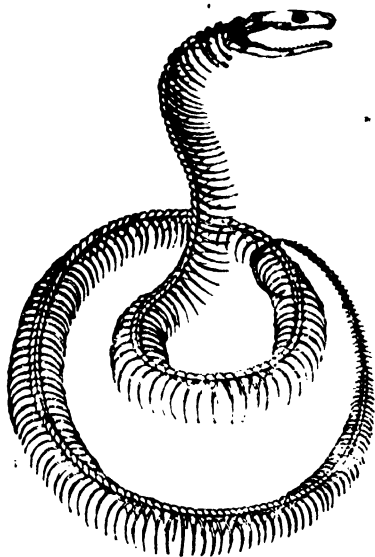
ગુરુજી, હાથ કે પગ જણાતાજ નથી. એ શું ?

ખરું કહ્યું. સાપને હાથ કે પગ હોતા નથી.

ગુરુજી, ત્યારે એ ચાલે છે કેવી રીતે ? અમને આજ સાપ વિષે શિખવો.

હીક. જુઓ. પાછલે પાને સાપનું હાડપિંજર છે. જુઓ, એને કેટલાં બધાં માંસળાં છે ! તમારા શરીરમાં છાતીની હરેક આબ્જીએ જ્યારે બાર માંસળાં છે ત્યારે સાપને આજે

શરીરે હરેક બાબુએ ત્રણસે પાંસળાં છે. એ બાબુનાં પાંસળાંની વચમાં તમારે જેમ કરોડ છે તેમ એને પણ કરોડ

હાડપિંજર

છે. સાપની કરોડ ગાંઠાગાંઠાવાળાં હાડકાંના કકડાઓની બનેલી છે, સલંગ હાડકાંની નહિ. તેથી તેને જેમ વાળવી હોય તેમ વાળી શકાય છે. પાંસળાં આ કરોડ સાથે જોડાયાં છે, તેથી તે આગળ, પાછળ, તેમજ આબુબાબુ વાળ્યાં વળી શકે છે. સાપને ગૂછળું થઈને પડવું આથીજ ફાવી શકે છે.

સાપને પગ નથી, એ ખરી વાત છે. પણ પગની ગરજ એનાં પાંસળાંની નીચે જોડાએલાં શરીરનાં એક ભતનાં ભીંગડાં સારે છે. સાપને ચાલવું હોય ત્યારે એનાં

પાંસળાં હાલે છે ને પાંસળાં હાલે એટલે એનાં ભીંગડાં હાલે છે. આ ભીંગડાં હાલેથી સાપ આગળ સરે છે ને જે જમીન કે ઝાડ પર તેને ચાલવું હોય તે પર શરીરને સ્થિર કરે છે.

સાપને વિષે વધારે વિચિત્ર વસ્તુ એ છે કે એને અણીવાળા દાંત નથી. એના દાંત મોંમાં ગળા તરફ વળેલા હોય છે. તેથી એ ચાવી શકતો નથી. દેડકાં, ઉંદર, ખિસકોલી, ને નાનાં પક્ષીઓને ખાઈને સાપ જીવે છે. શિકારને એ આખો ને આખો ગળી જાય છે.

સાપને ગાયન ઘણું ગમે છે. મદારી મોરલી વગાડે છે ત્યારે એ ધ્યાન દઈને તે સાંભળે છે. ગાયન ચાલે તેટલો વખત એ તેમાં શુલતાન બને છે.

બધા સાપ ઝેરી હોય છે. તેમના મોંના પાછલા ભાગમાં બે કોથળી હોય છે, તેમાં સાપનું ઝેર હોય છે. હંશ ભારતી વખતે આ ઝેર સાપના આગળ પડતા બે પોલા દાંતમાંથી બીજાં પ્રાણીનાં શરીરમાં દાખલ થાય છે.

અજગર એ એક જાતનો મોટો સાપ છે. એ ઘણું લાંબો હોય છે. મોટાં પ્રાણીઓને પણ એ ગળી શકે છે. એકાદ મોટું પ્રાણી ગળ્યા પછી એ થોડાકે દિવસ સુધી મુસ્તીમાં કે જીવમાં પડી રહે છે ને ગળેલું પ્રાણી હજમ થાય ત્યારે જીવે છે.

પાઠ ૩૬મો

ખોટા રિવાજ

રિવાજ એટલે ઘણા વખતથી ચાલતી આવેલી રીત. એ રીત હાલ સારી હોય કે ખોટી હોય, એથી લાભ થતો હોય કે ગેરલાભ, તોપણ લોકોને તે એકદમ છોડવી ગમતી નથી.

લાંબા વખતથી આ રિવાજ ચાલ્યો આવે છે, શું આપણા ઘરડા મૂર્ખ હતા, અને આપણે તેમનાથી વધારે ડાહ્યા છીએ, એવી દલીલ ખતાવી અણુસમજી લોકો ખોટા રિવાજને પણ વળગી રહે છે.

અમુક ધારો શરૂ થયો ત્યારે લાભકારક હોય; પણ તે હમેશાં તેવો રહે નહિ. વખતે વખતે સુધારો કરવાની જરૂર જણાયે તેમાં સુધારો કરવોજ જોઈએ.

જૂના વખતમાં, જ્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો ન હોય અને ગુરુ તરફથી રજા મળી ન હોય ત્યાંસુધી લોકો લાભ કરતા નહોતા. આથી, મોટી વયે લગ્ન થતાં હતાં અને તેમ થવાથી વરકન્યાનાં શરીર ખરાબર ખીલતાં ને તેમની સંતતિ પણ મજબૂત બાંધાની રહેતી.

ધીમે ધીમે, આ રિવાજ તદ્દન બદલાઈ ગયો. લોકોએ છોકરાછોકરીને બહુ નાની વયમાં પરણાવવા માંડ્યાં. આથી દિવસે દિવસે સંતતિ બહુ નબળી થતી ગઈ અને અકાળ મરણ થવા માંડ્યાં. ઘણી કન્યાઓ બાળપણમાં જ વિધવા

અર્ધ અને જે ન્યાતમાં પુનર્લગ્નનો ધારો નથી તે ન્યાતમાં તેમનાં દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ.

વિધવાઓનાં દુઃખ જોઈને દયાળુ પુરુષને કમકમાટ છૂટ્યા વિના રહેતો નથી. આથી તેમજ કેળવણીના પ્રસારથી દિવસે દિવસે બાળલગ્ન ઓછાં થતાં જાય છે; પણ હજી તે તદ્દન નાબૂદ થયાં નથી.

છોકરાંને કેળવણી આપી ઠેકાણે પાડવાનું કામ માબાપનું છે. છોકરીને માટે સાડું ઠેકાણું શોધવામાં માબાપને ઘણી હરકત નડે છે. પસંદગી કરવાનું મંડળ સાંકડું હોય છે, તેથી સુશકેલી વધે છે.

કન્યા તો રૂપને ઇચ્છે, માબાપો વિત્તબોધને,
બંધુઓ કુળને ઇચ્છે, મીઠાં લોજનને બિન્ન.

આ શ્લોકમાં કહ્યું છે તેમ સાધારણ રીતે વર પસંદ કરવામાં કન્યા રૂપ જુએ છે, મા વિત્ત, ને બાપ તેની વિદ્યા જુએ છે; સગાંસંબંધી કુળ જુએ છે, ને અન્ય જ્ઞાતિજનો તો મિષ્ટાન્નજ તાકે છે. ઘરનાં માણસે રૂપ, વિદ્યા, વિનયાદિ ગુણ, અને કુળની સ્થિતિ, એ બધાં પર લક્ષ રાખી વરની પસંદગી કરવી જોઈએ. કન્યાની ઉંમર કરતાં વરની પાંચેક વર્ષ મોટી જોઈએ.

લગ્ન તેમજ મરણ વખતે ન્યાતવસ ને બીજા અર્થ ગુંજાશ ઉપરાંત કરવાથી માણસની પાપમાલી થાય છે. તેને માટે કેઈ દિવસ દેવું કરવું નહિ. લોકો થોડો વખત પાહવાઈ કરશે, પણ તમારે જીવતાં સુધી વેઠવું પડશે.

હમેશ કરકસરથી ધરબહેવાર ચલાવવો. કરકસર એ મોટો ભાઈ છે, એ કદી બૂલવું નહિ.

મુઆની પાછળ રોવાફૂટવાની હાપાર ઘેલછા કરવાની ચાલ બધી રીતે વખોડવા લાયક છે. શોક થાય ને રોવું આવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ તેને માટે રાગડા તાણવાની જરૂર નથી.

પાઠ ૩૭મેા

ઇમામ હસન અને હઝરત મોઆવીઆ

હઝરત અલીની શહાદત પછી તેમના પુત્ર હઝરત હસન ખલીફ થયા. પણ હઝરત અલીના સ્વર્ગવાસ પહેલાં હઝરત મોઆવીઆએ પોતાને ખલીફ તરીકે બહેર કયા હતા; તેમણે હઝરત હસનનો દાવો કબૂલ કર્યો નહિ. હઝરત હસનમાં હઝરત અલીનું ધર્મચુસ્તપણું હતું, પણ તેમની હિંમત નહોતી. તેઓ શાંત સ્વભાવના હતા ને તોફાની સમયને પહોંચી વળવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી. આથી તેમણે છએક માસ ખિલાફત ભોગવી હઝરત મોઆવીઆ સાથે શરત કરી ખિલાફતનું રાજીનામું આપ્યું. એ શરત પ્રમાણે હઝરત મોઆવીઆના ગુજરી ગયા પછી હઝરત હસન કે તેમના વારસ ખલીફ થાય, એવું નક્કી થયું. આવી શરત કરી હઝરત હસન શાંત જિંદગી માળવા મદીના ગયા. ત્યાં ગયા એટલે આવી સહેલાઈથી પહવી છોડવા માટે તેમના મિત્રોએ તેમને ઠપકો દીધો.

હજરત મોઆવીઆને લાગ્યું કે જ્યાંસુધી હજરત હસન જીવતા છે ત્યાંસુધી પોતાની પછી પોતાના પુત્ર યઝીદને ખિલાફત મેળવવાનો માર્ગ સરળ નથી. આથી તેમણે હજરત હસનનું કાસળ કાઢવા પ્રયાસ કર્યો. એ કામને માટે તેમણે તેમની સ્ત્રીને હાથમાં લીધી. તેને અમુક રકમ આપવી અને હજરત હસનના મરણ પછી યઝીદે તેની સાથે નિકાહ પઢવા, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. તે સ્ત્રીએ તે પ્રમાણે રૂમાલમાં ઝેર નાખી તે તેમને દીણે ફેરવ્યો. આથી હજરત હસનને ઝેર ચઢ્યું ને તેથી તેઓ ગુજરી ગયા. મરણ-સમયે તેમના ભાઈ હુસેને તેમને પૂછ્યું કે તમને ઝેર દીધાનો કોના પર શક છે; પણ તે તેમણે કહ્યું નહિ. તેમણે કહ્યું, “અરે ભાઈ! આ દુનિયાનું જીવન રાત્રીઓનું બનેલું છે અને તે ચાલી જાય છે; ખુદાની પાસે એ ને હું, અમે બંને એકઠા થઈએ ત્યાંસુધી એનું નામ દેવું નહિ.” તેમનું જીવન ધર્મિક અને દાખલો લેવા લાયક હતું.

હજરત મોઆવીઆ પોતાનાજ કુળમાં ખિલાફત રાખવા ઘણા ઉત્સુક હતા, તેથી તે માટે તેમણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ હજરત અલી કરતાં વધારે વિવેકી, રનેહાજ, ને પહોંચવાળા હતા. તેમને મનુષ્યસ્વભાવની વધારે માહિતી હતી અને પોતાનું કામ પાર પાડવા કેવા ઉપાયો યોજવા તે તેઓ બરાબર જાણતા હતા. ઘણાં વર્ષ થયાં તેમની મરજી ખિલાફતને વંશપરંપરાએ ઊતરે એવી કરવાની હતી અને તે પોતાના વંશમાં રાખવી એવી તેમની ઇચ્છા હતી. આથી તેમણે ખુદી રીતે યઝીદને પોતાનો વારસ નીમ્યો અને જુદા

જુદા પ્રાંતોના હાકેમોને લખી મોકલ્યું કે એને ખલીફા તરીકે સ્વીકારવા તમારી તરફથી માથુસોને દમારકસ મોકલો.

હઝરત મુહંમદ પેગંબરે પણ પોતાની પછી વારસ તરીકે કોઈ ને નીમ્યો નહોતો. એને હઝરત અબુ બકર, હઝરત ઉમર, ને હઝરત ઉસમાને પણ મહાન હઝરતનો ઠાપલો લઈ પોતાની પાછળ વારસ નીમ્યા નહોતા. પણ હઝરત મોઆવીઆની સત્તા એવી તો પ્રમળ હતી કે એના રાજ્યના બધા ભાગમાંથી એલચીઓ આવ્યા ને તેમણે યઝીદને સ્વીકારવાનું વચન આપ્યું. આમ પોતાના પુત્ર યઝીદને માટે ખિલાફત દઢ કરી, હઝરત મોઆવીઆ લગભગ વીસેક વર્ષ ખલીફા રહી, મોટી વયે ગુજરી ગયા.

પાઠ ૩૮મો

જેને વીતી હોય તે જાણે.

કાફી

જેને વીતી હોય તે જાણે, અજાણ્યો કાંઈ ન જાણે. ટેક કાંટો બરાબર બોરડીકેરો, હાથમાં વાગ્યો હોય, વાગ્યા વિનાનો વેદના તેની, જાણી શકે શું. કોય ?
અનુમત્ત હોય ન જેને, શેણે સમજાવીયે તેને ? જેને ૦૧
અગ્રિય અંગ બાઝ્યું હોય તેથી, બલતર જે બહુ થાય,
ઉનું પાળી નહિ ઓલસે ઈથી, કેમ કરી સમજાય ?
હૈયાની વેદના એવી, નથી સમજાયે તેવી. જેને ૦૨

ચાકરી કેવી આકરી છે તે, જાણી શકે શું શેઠ ?
 દુઃસ્વ દવાળ સદા સમજે છે, હોય દવાળો હેઠ,
 ભૂંચ્યાનું દુઃસ્વ શું જાણે, જમ્યો હોય ભાવતું માણે ? જેને ૦૩
 કાનમાં વેળ કઠોર પડ્યાથી, ઉપજે તાપ અમાપ,
 વાળ સુંચું હોય હૈયામાં, કેવો કરે છે કાપ,
 થયો હોય મ્હાવરો જેને, પૂછો જડ પ્રેમથી તેને. જેને ૦૪
 નાથ તજી પર લોક જવાથી, બાલપણે રંડાય,
 હડ હડ થાય વધેય વિચારી, કેમ કરી ભવ જાય ?
 સુવાસળ હોય જે નારી, શકે કેમ તે વિચારી ? જેને ૦૫
 નિર્ધનનો તો ક્યાંહિ ધડો નહિ, કોઈ સુણે નહિ વાત,
 એક સાંધે ત્યાં તેર તુટે છે, દોડે ભલે દિનરાત,
 ધનિકને હોય શું પીડા, કરે કલ્લોલમાં ક્રીડા. જેને ૦૬

કેશવ

પાઠ ૩૬મો

ગામ અને શહેર, ભાગ ૧લો

જેમાં ઝૂંપડાં કે સાદાં એક માળનાં ઘર ધણે ભાગે હોય
 અને જેની વસ્તી પાંચેક હજાર માણસથી ઓછી હોય તેને
 આપણે ગામ કહીએ છીએ. પાંચથી પચીસેક હજારની વસ્તી
 જેમાં હોય તેને આપણે કર્ચો કહીએ છીએ અને તેથી
 વધારે વસ્તી જેમાં હોય તેને શહેર કહીએ છીએ.

હિંદુસ્તાનમાં ગામડાં ઘણાં છે. જ્યારે ઇંગ્લંડમાં એકંદર વસ્તીના સેંકડે ૭૮ માણસો ને જર્મનિમાં સેંકડે ૪૫ માણસો કચ્છામાં અને શહેરમાં વસે છે; ત્યારે આપણે ત્યાં સેંકડે ૯,૧૦ માણસોજ કચ્છામાં ને શહેરમાં વસે છે; બાકીનાં ૯૦ માણસો ગામડાંમાં વસે છે. વળી એક લાખ કે તેથી વધારે માણસોની વસ્તીવાળાં શહેરો માત્ર ત્રીસેકજ છે.

જે ગામમાં છે તે શહેરમાં નથી અને શહેરમાં છે તે ગામમાં નથી. ગામમાં ચોકખી ને ખુલ્લી હવા છે, તે શહેરમાં નથી. શહેરમાં વૈભવ ભોગવવાનાં ને કેળવણી ભોગવવાનાં અનેક સાધન છે, તે ગામમાં નથી.

ગામમાં પટેલ, તળાટી, ને મહેતાજી, એ મુખ્ય માણસ ગણાય છે. વરતણીઓ ગામની રખેવાળી કરે છે ને પટેલ બંદોબસ્ત રાખે છે. તેના હાથમાં ફેજદારી સત્તા છે. તળાટી મહેસૂલ ઉઘરાવે છે અને મહેતાજી છોકરાંને કેળવે છે. ગામમાં વાળંદ, ધોખી, સોની, કડીઓ, સુથાર, લુહાર, દરજી, નેસ્તી, વગેરે જોઈતા વસવાયા લોકો હોય છે.

ગામો ભેગાં થઈ તાલુકો બને છે; તાલુકાના જિલ્લા બને છે; જિલ્લાના વિભાગ બને છે; અને વિભાગનો ધંધાકો બને છે.

દરેક તાલુકામાં એક ઉપરિ અમલદાર હોય છે, તેને મામલતદાર કહે છે. વડોદરા રાજ્યમાં એને વહીવટદાર અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તહસીલદાર કહે છે. એનું કામ તાલુકામાં આવેલી જમીનની મહેસૂલ ઉઘરાવી સરકારને ભરવાનું છે. એને ફેજદારી સત્તા આપેલી હોય છે, તેથી એ તાલુકાનાં ફેજદારી કામોનો ફેસલો આપે છે.

દીવાની કામનો નિકાલ કરવા તાલુકાનું ગામ મોટું હોય તો તેમાં મુનસફની કચેરી હોય છે. તેમાં મુનસફ દીવાની મુકદ્દમા સાંભળી ન્યાય આપે છે. મોટાં ગામોમાં સરકારી દવાખાનું પણ હોય છે.

કલેક્ટર એ જિલ્લાનો ઉપરિ અધિકારી છે. ‘કલેક્ટર’ એ અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ એકઠું કરનાર થાય છે. જિલ્લાની મહેસૂલ એકઠી કરી સરકારમાં ભરવાનું કામ એનું છે. એને પહેલા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટની-ફૈજદારી અમલદારની સત્તા હોય છે. જિલ્લાનાં બધાં ખાતાં પર એની દેખરેખ હોય છે. એના હાથ નીચે ડાયુટી કલેક્ટર ને મામલતદાર હોય છે.

વડોદરા રાજ્યમાં કલેક્ટર જેવા અમલદારને સુબો કહે છે.

જિલ્લામાં બંદોબસ્ત રાખવા અને બખેડો અટકાવવા પોલીસ ખાતાના અધિકારી હોય છે. સિપાઈઓના ઉપરિ જમાદાર અને જમાદારના ઉપરિ ફૈજદાર કહેવાય છે. તાલુકામાં ને શહેરોમાં ફૈજદાર હોય છે. ફૈજદારના ઉપરિ ઇન્સ્પેક્ટર કહેવાય છે.

શહેરોમાં ફૈજદારી કામ ચલાવવાને માજિસ્ટ્રેટ હોય છે. દીવાની કામો મુનસફની કચેરીમાં ચાલે છે. મુનસફના ઉપરિ જજ-ન્યાયાધીશ કહેવાય છે.

પાઠ ૪૦મો

ગામ અને શહેર, ભાગ રજો

જિલ્લાઓના વિભાગ બને છે, તે તમે જાણો છો. વિભાગનો ઉપરિ અમલદાર કમિશનર કહેવાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં એને સરસુખા કહે છે.

વિભાગોનો ઇલાકો થાય છે. આપણે મુંબઈ ઇલાકામાં છીએ. મુંબઈ ઇલાકામાં ત્રણ વિભાગ છે:—ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ, અને દક્ષિણ વિભાગ. એ ઉપરાંત સિંધ પ્રાંત પણ મુંબઈ ઇલાકામાં આવેલો છે.

ગુજરાત ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું છે. ઉત્તર વિભાગમાં ૬ જિલ્લા છે:—૧. અમદાવાદ, ૨. ખેડા, ૩. પંચમહાલ, ૪. ભરૂચ, ૫. સુરત, ૬. થાણા.

વડોદરા રાજ્યમાં ૪ પ્રાંત છે:—૧. વડોદરા, ૨. કડી, ૩. અમરેલી, અને ૪. નવસારી. પ્રાંતમાં પેટા મહાલ હોય છે.

મુંબઈ ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર મુંબઈ છે. એ વિશાળ ભવ્ય નગર છે અને વેપારનું જંગી મથક છે. એમાં ૧૧ લાખ માણસની વસ્તી છે. એનાં મોટાં મોટાં મકાનો, ગોદી, ટંકશાળ, દરિયાકિનારો, તે પરનો દેખાવ, મલબાર ને બીજી ટેકરી પરનાં મકાનો, અને લોકોની ધમાલ, વેપારની ઉથલપાથલ, ટ્રામ, મોટર, અને અન્ય વાહનોની દોડધામ જોઈ નવો આવનાર તાજૂબ થયા વિના રહેતો નથી. ખરેખર, મુંબા-પુરીને—મુંબઈને મોહમયી નગરી કહે છે તે વાજબી છે. તે જોઈ લોકો મોહ પામ્યા વિના રહેતા નથી.

શહેરનો સ્થાનિક વહીવટ ચલાવવા સારૂ મ્યુનિસિપાલિટિ કે મુધરાઈખાતું હોય છે. એમાંના સભ્યોનો મોટો ભાગ નીમવાની સત્તા સરકારે લોકોને આપેલી છે.

મુધરાઈખાતાનું કામ શહેરમાં રસ્તા સારા રાખવાનું, તે પર પાણી છાંટવાનું, રસ્તા પર દીવા કરવાનું, લોકોને શરૂઆતની કેળવણી આપવાનું, શહેરનું આરોગ્ય જાળવવાનું, વગેરે છે.

આવી સ્થાનિક બાબતોમાં શહેરનું સ્વરાજ્ય બ્રિટિશ સરકારે બહુધા લોકોને સોંપેલું છે. વડોદરા શહેરમાં પણ મ્યુનિસિપાલિટિમાં પોતાના કેટલાક સભ્યો નીમવાનો અધિકાર મહારાજા સાહેબે લોકોને સોંપ્યો છે.

જિલ્લાનાં કામકાજમાં કલેક્ટરને મદદ કરવા જિલ્લા-સભા હોય છે. તાલુકામાં એવી તાલુકા-સભા હોય છે.

પાઠ ૪૧મો

ઇમામ હુસેન, ભાગ ૧લો

હઝરત મોઆવીઆના મરણથી ઇરાકના લોકો ઘણા શાન્ત થયા. તેઓ તેમને બિનહકદાર ને જીલમગાર સમજતા હતા. તેઓ હઝરત હુસેનને લગભગ ખુદાના કુળના ગણી માન આપતા હતા.

ઇમામ હુસેન ઇમામ હસનના જેવા શાંત પ્રકૃતિના નહોતા. તેઓ ઘણા બહાદુર હતા. કૂદાના લોકોનો તેમના

પર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેમણે તેમને ત્યાં બોલાવવા એક પછી એક દૂતો મોકલ્યા. ઇમામ હુસેને પ્રથમ પોતાના પિતરાઈ ભાઈ મુસ્લિમને ખાતરી કરવા કૂંદા મોકલ્યો. તે ત્યાં ગયો, એટલે ૧૮,૦૦૦ માણસો ઇમામ હુસેનના પક્ષમાં તૈયાર થયા. આ વાતની ખબર યજ્ઞીદને પડી. એટલે યુક્તિ કરી પોતાનાં માણસોની મારફત તેણે ત્યાંની બાજુ ફેરવાવી નાખી. યજ્ઞીદનાં માણસોએ મુસ્લિમને એક વૃદ્ધ સ્ત્રીના ઘરમાં પકડ્યો. તેઓ તેને કિલ્લા પર લઈ ગયા. ત્યાં તેનું માથું કાપી, નીચેના મેદાનમાં નાખી દીધું. પછી નઝરાણા તરીકે યજ્ઞીદને તે મોકલવામાં આવ્યું.

જ્યારે ઇમામ હુસેને કૂંદામાં મોકલેલાં માણસો પાછાં ન ફર્યા ત્યારે તેમને કંઈક અનિષ્ટ થયું હશે એમ ઇમામ હુસેને વિચારવું હતું અને તેમની તપાસ કરાવવી હતી. તેમ કરવા તેમના મિત્રોએ તેમને સમજાવ્યા; પણ તેમણે તેઓનું કહ્યું માન્યું નહિ. કૂંદાથી તેમના પર એટલા બધા પત્રો આવ્યા હતા કે તેમને કૂંદાના લોકો પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેમણે ઝેરાંછોકરાંને પણ પોતાની સાથે કૂંદા લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. મિત્રોએ તેમને મદીનામાં રહેવા દેવા કહ્યું, પણ તે પણ તેમણે માન્યું નહિ.

કૂંદે જતાં રસ્તામાં તેમને ચાર ઘોડેસવારો મળ્યા. તેમણે કહ્યું કે કૂંદાના તમામ અમીર તમારી વિરુદ્ધ છે; લોકોનાં હૃદય તમારી તરફ છે, પણ કાલે તેઓ તમારી સામા તરવાર ખેંચે એવા ચલિત્ત મનના છે. પોતાના ભાઈ મુસ્લિમની જે દશા થઈ હતી, તેની પણ ખબર તેમને તે સવારે તરફથી

થઈ; તોપણ તેમણે કૂંદા તરફ જવાનું જારી રાખ્યું. રાત્રે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું કે ‘માણસો રાત્રે મુસાફરી કરે છે ને તેમનું દૈવ રાત્રે તેમની તરફ મુસાફરી કરે છે.’ આથી તેઓ સમજ્યા કે મરણનો સમય પાસે છે. પણ તેઓ ડગ્યા નહિ.

છેવટે, તેઓ યુક્રેતીસ નદીને કિનારે કરબલાના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા. અહિં તેમણે અત્ર સરદારના હાથ નીચે મોટું લશ્કર દીકું. તે લશ્કર ખસાના હાકેમે તેમની સામા મોકલ્યું હતું.

પાઠ ૪૨મો

ઇમામ હુસેન, ભાગ ૨જો

હવે તેમને ખુલ્લું સમજાયું કે દગો થયો છે. દિવસો સુધી તેમના તંબુ દુશ્મનોથી ઘેરાએલા રહ્યા. શત્રુઓએ તેમનો યુક્રેતીસ નદીનો માર્ગ ઘેરી લીધો, તેથી તેમને ને તેમના સાથીને પાણીના સાંસા પડ્યા. ખસાના હાકેમે પોતાના સરદારને કહાવ્યું કે જો ઇમામ હુસેન શરણ થાય તો તેમને માનભરે સ્વીકારવા, નહિ તો છૂંદી મારવા.

મુહર્રમ મહીનાને નવમે દિવસે સાંજે જ્યારે ઇમામ હુસેન પોતાના તંબુ આગળ નમાઝ પઢવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે તેમને શત્રુ તરફનો સંદેશો પહોંચ્યો. તેમણે કહ્યું, હું વિચાર કરી સવારે જવાબ દઈશ. રાત્રે તેમની બેને દયામણા વિલાપથી તેમને વાપો, પણ તેઓ ડગ્યા નહિ. તેમણે રાત્રી બંદગીમાં કાઢી.

સવારે બંને પક્ષે લડવાની તૈયારી કરી. સામા પક્ષમાં ચાર હબરથી વધારે માણસ હતાં, ત્યારે ઇમામ હુસેન પાસે માત્ર ૨૩૦ ઘોડેસવાર ને ૪૦ માયદાન, એટલુંજ લશ્કર હતું. ઇમામ હુસેનનાં માણસો બહુ બહાદુરીથી લડ્યાં અને કુદાના યોદ્ધામાંથી એક પણ જીવતો રહ્યો નહિ. આથી અત્રે તીરંદાજે પાસે તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યો. ઇમામ હુસેનનાં માણસો ઘોડા પરથી ઊતરી તલવાર લઈ લડવા લાગ્યાં. અત્રે તંબુ સળગાવી મૂકવા કહ્યું. ઇમામ હુસેને બીધેલા સ્ત્રીવર્ગની ચીસ સાંભળી. તેઓ ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, શું તું મારા કુટુંબને બાળી મૂકે છે ? ખુદા તને નરકના વહિમાં બાળો.

આ લડાઈ મુહર્રમને ૧૦મે દિવસે થઈ હતી (૧૦મી ઑક્ટોબર, ઇ. સ. ૬૮૦). આ વખતે બપોર થયા હતા અને આટલાં દુઃખમાં પણ ઇમામ હુસેન નમાઝ પઢવી બૂલ્યા નહિ. પાછી લડાઈ શરૂ થઈ. ઇમામ હુસેને પોતાના પુત્રને મરણ પામેલો જોયો. તેમને દિલગીરી થઈ, પણ તેઓ બહાદુરીથી લડ્યા. છેવટે, તેમના માથામાં તરવારનો ઝાટકો વાગ્યો. તેમણે મુગટ ઉતારી પાઘડી પહેરી, પણ તેઓ થાકી ગયા હતા. તેઓ પોતાના તંબુના બારણા આગળ બેઠા ને પોતાના પુત્ર અબદુલ્લાને તેમણે બોલામાં લીધો. એટલામાં તે બાળક પર એક તીર આવ્યું, તેથી તે મરણ પામ્યો.

ઇમામ હુસેનને તરસ લાગી. તે પાણી પીવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં તેમના મોંમાં એક તીર વાગ્યું. તેઓ જમીન પર પડ્યા, એવામાં તેમનો ભત્રીજો તેમને લેટવા આવ્યો.

પ્રથુ એક કૂર સિપાઈએ તેનો હાથ કાપી નાખ્યો. આથી ખૂબ ક્રોધે બરાઈ ઇમામ હુસેન પાછા રણમાં ધૂમ્યા. હુમલો ખૂબ જોરથી કરવામાં આવ્યો. સિંહથી હરણો નાસે તેમ શત્રુઓ નાસવા માંડ્યા. પણ શત્રુની સંખ્યા ઘણી વધારે હોવાથી તેઓ કાળ્યા નહિ. તેમની ગરદનમાં ઘા થવાથી તેઓ જમીન પર પડ્યા, એટલે એક શત્રુએ આવી તેમની છાતીમાં બાલો ભેંક્યો. આ રીતે તેમના પ્રાણ ગયા. મુહુર્તમનો ૧૦મે દિવસ તેમની શહાદતનો થયો.

આવી સ્થિતિમાં શત્રુએ તેમનું માથું ધડથી કાપી નાખ્યું ને તે ચઢીદને પહોંચાડ્યું. પણ તે ખલીફાને તેને જોઈ ક્યા આવી ને તેમના મરણ માટે તેણે શોક ખતાવ્યો.

હઝરત ઇમામ હુસેન ત્રીજા ઇમામ હતા. એમની પછીના નવ વંશજો મળી બાર ઇમામ થયા છે.

પાઠ ૪૩મો

ખેતી અને ખેડુત

‘ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, અને નફ્ફટ નોકરી,’ એ કહેવત અક્ષરે અક્ષર ખરી છે. ખેતીનો ધંધો સહુ ધંધામાં ઉત્તમ છે; તેનાથી ઊતરતો વેપાર છે; અને નોકરીમાં માણસ સ્વમાન જાળવી શકતો નથી, તેથી એને નફ્ફટ કહી છે તે વાજબી છે.

પ્રાણિમાત્ર અન્ન વગર જીવી શકતાં નથી અને તે અન્ન જમીનમાં ખેડુતની મહેનતે પાકે છે. ખેડુત પોતાનાજ

ઉપયોગ જેટલું અન્ન પકવતો નથી. તેનું પકવેલું અન્ન ખીજા બધા ધંધામાં વળગેલા માણસોને કામ લાગે છે. દરેક માણસને પોતાના ને પોતાના કુટુંબના નિભાવ માટે જરૂરનું અન્ન પોતેજ પકવવું પડે તો અન્ય ધંધા, કળા, ને સાહિત્યના વિકાસને માટે મનુષ્યને બહુ થોડો અવકાશ રહે અને દુનિયામાં સુધારાનો પ્રવાહ બહુ મંદ ચાલે. ખેડુત ખીજા ધંધા માટે જનમંડળને જોગવાઈ કરી આપે છે, તેથી તે દુનિયાનો મોટો ઉપકાર કરે છે.

ખેડુત અને વેપારી જેટલી સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે છે તેટલી નોકર ભોગવી શકતો નથી. ખીજા ધંધાદારીઓ કરતાં ખેડુત શરીરસુખ વિશેષ મેળવે છે. દરરોજ તેને ખુલ્લી હવામાં મહેનત કરવાની છે, તેથી તે શરીરે નીરોગ અને પુષ્ટ રહે છે.

આપણા દેશમાં વસ્તીના મોટા ભાગનું જીવન ખેતી પર છે. જમીન રસાળ છે અને વરસાદ માફક હોય છે ત્યારે થોડે પરિશ્રમે ઘણું ફળ થાય છે. આપણા ખેડુતો પોતાના કામમાં હોશિયાર છે. પણ ખીજા દેશોમાં ધરતી ખેરાન જેવી કે ઝાઘી ફળદ્રુપ હોય છે તોપણ ત્યાંના લોકો કળાથી સાફ ફળ મેળવે છે, તેના પ્રમાણમાં આપણા ખેડુતોને બહુ ઓછું ફળ મળે છે.

આપણા ખેડુતો જૂની ઢબને વળગી રહે છે; ખેડવાનાં અસલી ઓળારમાં કંઈ સુધારોવધારો કરતા નથી. તે કરવાને તેમજ જમીનને વધારે રસાળ કરવાને વધારે ને જોઈતા પ્રકારનું ખાતર નાખવાને તેમની પાસે પૈસા નથી.

હાલ સરકારે 'સહકારી ધીરધારમંડળો' સ્થાપ્યાં છે, તેથી ખેડુતોને ઓછે વ્યાજે ભેઠતા પૈસા મળી શકે છે.

પશ્ચિમ તરફના સુધરેલા દેશોમાં ઘણી જમીન એકઠી ખેડાય છે, યંત્રોનો ને નવાં નવાં સાહિત્યોનો ઉપયોગ થાય છે, અને કયું ખાતર કયા પાકને માફક થશે અને જમીનમાંથી વધારે પાક કેમ કાઢી શકાશે તેનું બરાબર જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં બહુ મોટાં ખેતરો હોતાં નથી; ખેતી પંદર વીંઘાં સુધીનાં ખેતર હોય છે. એથી મોટાં ભાગ્યેજ હોય છે. મોટાં ખેતરોના નાના વિભાગ થયા કરે છે; તેથી મોટા પાયા પર ખેતી થઈ શકતી નથી.

ચોમાસાના પાકને ખરીફનો ને શિયાળાના પાકને રવીનો પાક કહે છે. ખરીફના પાકવખત ખાતર નાખવામાં આવે છે; પણ રવીના પાકવખત ખેતી પર વધારે લક્ષ આપવામાં આવે છે; કેમકે તે વખત જમીન સૂકી હોય છે.

પંજાબ, સિંધ, બેડીઆ પ્રાંત, અને મદ્રાસમાં સરકારે નહેરો કરી છે, તેથી નદીઓમાંથી ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. એ પ્રાંતોમાં નદીઓ ઘણી હોવાથી નહેરો બાંધી શકાઈ છે. મધ્ય અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તળાવોમાંથી નહેરો કાઢી છે.

પાઠ ૪૪મો

નવસારી પ્રાંત : મુખ્ય સ્થળો

નવસારી પ્રાંત ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ છે, તેથી તે પહેલાં દક્ષિણ પ્રાંત કહેવાતો. એ પ્રદેશ નદીનાળાંથી ભરપૂર છે. સોનગઢ તાલુકાનો ભાગ ડુંગરાનો છે, તેમાં વાઘ અને અન્ય શિકારી પ્રાણીઓ વસે છે. નવસારી અને ગણદેવીનો પ્રદેશ ખાગાયત અને વૃક્ષોની ઘટાથી શોભિતો છે. નવસારીમાં પૂર્ણા નદીની બંને બાજુએ જમીન ફળદ્રુપ છે અને ગણદેવીમાં અંબિકા ને કાવેરીના કાંપથી ધરતી રસાળ બને છે.

પ્રાંતની વસ્તીનો ચોથો ભાગ કાળી પરજ છે. એ લોકો કાળા ને બિનકેળવાએલા છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે એમને કેળવણી આપવાના ઉપાયો ચોજ્યા છે, તેથી એ લોકો સુધરતા બન્યા છે.

મુસલમાનોના ત્રાસથી ધરાન છોડી હિંદુસ્તાનમાં આવેલા પારસીઓ દીવમાં ઊતર્યા; પછી તેમને સંભળુના રાજા બહવરાણાએ આશ્રય આપ્યો, તેથી તેઓ ૩૦૦ વર્ષ ત્યાં સુખમાં રહ્યા. ત્યાર પછી તેઓ નવસારી આવ્યા અને ત્યાંથી ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં ફેલાયા.

સોનગઢનો કિલ્લો નાના ડુંગર પર છે. તેનો ચઢાવ ૧૧ માઈલને આશરે છે. કિલ્લા પર મહેલ છે, તેમાં ગાયકવાડ સરકારની ગાદી છે. કિલ્લે જવાના બે રસ્તા છે.

તેમાંનો એક લાંબો છે, તે ઝોઝો ઢાળાવવાળો છે. સોનગઢ એ ગુજરાતની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલું છે. કિલ્લા પર હિંદુઓનાં દહેરાં ને પીરની દર્ગાઓ છે.

બીલીમોરામાં મુખડની પેટી સારી બને છે. લાકડાંની પીપો તેમજ નાની હોડી ને નાનાં વહાણો પણ એમાં બને છે.

માંગરોળ તાલુકામાં માંગરોળમાં પીર મોટા મીયાંની દર્ગાહ છે. દર વર્ષે પોસ વદ બીજે તેનો ઝોરસ ભરાય છે, તેમાં ઘણા માણસ એકઠા થાય છે. સુરત, ભરૂચ, ને મુંબઈથી પણ લોકો મેળો બેવા આવે છે. હિંદુઓ પણ એમાં ભાગ લે છે.

પીર મોટા મીયાંની ગાદી સ્થાપનાર ૨૦૦ વર્ષ પર થઈ ગયા. તેમનું અસલ નામ હજરત મુહમ્મદીન ચિસ્તી હતું. તેઓ મોટા ભરતબવાળા પીર બહાદુર. લોકો તેમને પીર મોટા મીયાં કહેતા. માંગરોળની ગાદી હાલ પણ પીર મોટા મીયાંની કહેવાય છે.

નવસારી કસ્બાનું બૂનું નામ નાગસારિકા હતું. ત્યાં પહેલાં નાગની વસ્તી બહુ હતી. એ કસ્બામાં એક મોટું વડનું ઝાડ હતું, તેની ટોચ પર એક સારિકા-પોપટી માળો બાંધીને રહી હતી અને તેની બખોલમાં એક નાગ રહેતો. પોપટી રોજ ગાતી, તે સાંભળવા નાગ બખોલમાંથી બહાર આવતો. આથી કસ્બાનું નામ નાગસારિકા પડ્યું અને પાછળથી તેનું નવસારી થયું.

પાઠ ૪૫મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ ૧લેા

ઘણા જૂના વખતમાં હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે નિષધ નામનો દેશ હતો, તેમાં વીરસેન રાજાનો પુત્ર નળ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે રૂપનો ભંડાર હતો અને બાણવિદ્યા ને અશ્વવિદ્યામાં ઘણો કુશળ હતો. તે સત્યવાદી ને પવિત્ર હતો.

એ સમયે વિદર્ભ દેશમાં ભીમક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને દમયંતી નામની કુંવરી હતી. તે ઘણીજ રૂપવંતી હતી.

નળ રાજાના દરબારમાં દમયંતીનાં અને ભીમકના દરબારમાં નળનાં રૂપ અને ગુણ ગવાતાં હતાં. તેથી નળ અને દમયંતી એકબીજાની ઝંખના કર્યાં કરતાં હતાં અને લગ્નની ગાંઠથી જોડાવા આતુર હતાં.

એક દિવસ નળ રાજા વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તેણે હંસની સુંદર હાર દીઠી. તેમાંના એકને તેણે પકડ્યો એટલે તે માણસની પેઠે બોલ્યો, હે રાજા ! તું મને મૂકી દે. અમે વિદર્ભદેશ જઈ દમયંતી આગળ તારાં વખાણ કરીશું એટલે તેનું મન હમેશ તારામાંજ રહેશે અને તને પરણશે ત્યારેજ તે જંપશે. એમ કહેવાથી તેને નળે છોડ્યો. હંસે વિદર્ભ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે દમયંતીને વાડીમાં સખીઓ સાથે રમતી જોઈ. તેઓ વાડીમાં હારખંધ બેઠા. તેમનું સુંદર રૂપ અને સુનેરી પાંખ જોઈ દમયંતી તાજૂબ થઈ. તે હંસને પકડવા ગઈ, પણ તે તેને હાથ આવ્યો નહિ. એક હંસે

ત્યાંથી થોડેક છેટે ઝાડ પર બેસી નળનાં ખુબ વખાણ કર્યાં.

તેણે કહ્યું, હે હમયંતિ ! રૂપમાં ને શુભમાં નળ રાજાની બરોબરી કરે એવો અમે સ્વર્ગમાં પણ જોયો નથી. તું એને પરણીશ તો સુખી થઈશ. પ્રભુએ તમારું જોડું જુગતું સજ્યુ છે. હમયંતી કહે, બાઈ તું નળ આગળ મારાં વખાણ કરજે. હુંસે તેમ કરવાનું વચન આપ્યું. બધા હંસ ત્યાંથી ભડી ગયા અને નળને આ વાત કહી વનમાં ગયા.

ભીમક રાજાએ હમયંતીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો.

તેણે દેશદેશના રાજાઓને પોતાને નગર બોલાવ્યા. નળ રાજાને પણ તે સ્વયંવરમાં જવાનું નોતડું મળ્યું.

એવામાં નારદ ઋષિ સ્વર્ગમાં ગયા. તેમણે ઇંદ્રને કહ્યું, ભીમક રાજાએ હમયંતીનાં લગ્ન માટે સ્વયંવર રચ્યો છે. ત્યાં નળ રાજા જશે ને હમયંતી તેને વરશે. રૂપ અને શુભમાં કોઈ દેવ પણ તેને પહોંચે એમ નથી. આ સાંભળી, ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ, અને યમ, એ ચાર દેવ હમયંતીના સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં તેમણે નળ રાજાને દીઠો. તેમણે તેને કહ્યું, હે રાજન્! તું સત્યવાદી ને પવિત્ર છે. તારો સ્વાર્થ છોડી દે ને અમારું કામ કર. તું અમારો દૂત થા અને હમયંતીની પાસે અમારો સંદેશો લઈ જા કે દેવો તને પરણવા ઇચ્છે છે, માટે તારી મરજીમાં આવે તે દેવને વર. અમારા બળને લઈને તને રાજમહેલમાં જતાં કોઈ અટકાવશે નહિ અને હમયંતી સિવાય કોઈ બેઈ શકશે નહિ. નળે કબૂલ કર્યું.

તેણે દેવદૂતનું કામ ઉત્તમ રીતે કર્યું. હમયંતીને તેણે બહુ બહુ સમજાવી કે ગમે તે દેવને વર. દેવને મૂકી માણસને પસંદ કરવો એ અબુગતું છે. ધન્ય છે એ રાજાને ! એણે પોતાની ફરજ બરાબર બજાવી ને સ્વાર્થ પર નજર રાખી નહિ.

પણ હમયંતીએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ. તેણે નળ રાજાને કહ્યું, હું તો તમને મનથી વરી ચૂકી છું.

નળે નિરાશ થઈ જે બન્યું તે દેવોને કહી સંભળાવ્યું. દેવોએ કહ્યું, અમે પણ તારું રૂપ ધરી સ્વયંવરમાં આવીશું.

દમયંતીએ સ્વયંવરમાં એકને બદલે પાંચ નળ ભેટ્યા, તેથી તે ગભરાઈ. પણ દેવો અધર ઝિલા હતા અને તેમની આંખ પલકતી નહોતી, તેથી દમયંતીએ તેમને ઓળખ્યા ને નળને વરમાળા પહેરાવી. દેવો પાછા ક્યાં અને નળ રાજા દમયંતીને પરણી પોતાને દેશ ગયો.

ચોટાં વર્ષ સુખમાં વહી ગયાં. દમયંતીને ઇંદ્રસેન કુંવર ને ઇંદ્રસેના કુંવરી, એમ બે સંતાન થયાં.

પાઠ ૪૬મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ રળે

દેવો સ્વયંવરમાંથી પાછા ક્યાં, તેમને રસ્તામાં કલિ મળ્યો. તે સ્વયંવરમાં જતો હતો અને દમયંતી નળને વધી એમ તેણે દેવો તરફથી ભણ્યું એટલે તેના ગુસ્સાને પાર રહ્યો નહિ. તેણે નળદમયંતીને દુઃખી કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

નળને પુષ્કર કરીને ભાઈ હતો, તેને કલિએ નળ સાથે જુગદું રમવાને ઉશ્કેર્યો. એક પોઠીઆમાં કલિ પેઠા અને પુષ્કર તે પોઠીઆને લઈ નળની પાસે ગયો ને તેને કહ્યું કે તું મારી સાથે જુગદું રમ. હું હારીશ તો આ પોઠીઓ તને આપી દઈશ.

કલિ નળ રાજામાં દાખલ થવાની તક શોધતો હતો. રાજા એવો પવિત્ર હતો કે ધણાં વર્ષ સુધી તેને એ તક મળી નહિ. એક દિવસ રાજાની પવિત્રતામાં સંકેત ખામી

આવી એટલે કલિ તેના શરીરમાં પેઠો. આથી તેની બુદ્ધિ બગડી અને તે પુષ્કર જોડે જુગલું રમવા કબૂલ થયો.

આરંભથીજ નળની હાર થઈ. તે હારતો ગયો તેમ તેમ વધારે વધારે શરત કરતો ગયો. પ્રધાને, બીજા અમલદારોએ, ને હમયંતીએ તેને બહુ બહુ વાચ્યો, પણ તેણે કોઈને પત કંઈ નહિ. છેવટે, તેણે રાજ્ય ખોયું. હમયંતીએ છોકરાંને મોસાળ મોકલી દીધાં. રાજરાણીને એકેક વસ્ત્ર સાથે શહેર છોડી વનમાં જવું પડ્યું. પુષ્કરે ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે રાજાને કે રાણીને કોઈ આશરો આપશે તેને ગરહન મારવામાં આવશે. નળ અને હમયંતી ત્રણ દિવસ નગર બહાર રહ્યાં, પછી તેઓ વનમાં ગયાં.

વનમાં બંનેને ભારે દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં. નળે સુનેરી પાંખવાળાં કેટલાંક પંખી દીઠાં. ઓઢેલું ઉપરણું તેના પર નાખી તેને તે પકડવા જાય છે એટલામાં તે ઉપરણું લઈ બેસી ગયાં. હમયંતીની દયા આવવાથી નળે તેને કહ્યું, અહિંથી દક્ષિણમાં રસ્તો જાય છે, ત્યાં થઈ તું તારે પિયર જા. તેણે તેને બહુ બહુ સમજાવી, પણ તેણે તે માન્યું નહિ. તેણે કહ્યું—

થાક ને ભૂખથી થાતું, દુઃખ નાથ હણીશ હું;
આપના સુખમાં સૂખી, દુઃખમાં છું દુખીજ હું.
ઘોર આ વનમાં નાથ, નીત સેવા કરૂં, અરે;
ભાચોના સંગના જેવું, ન ઔષધ ખીજું ખરે.

આમ ભૂખ અને તરસથી રિખાતાં તેઓ વનમાં જાય છે, એવામાં નળે એક માછલું દીઠું. નળે તેને મારી હમયંતીને

આપ્યું, અને જેવું તે પાસેના તળાવમાં સાફ કરવા જાય છે કે તેવું તે હાથમાંથી સટકી ગયું. નળને વહેમ ભરાયો કે હમયંતી એ ખાઈ ગઈ, તેથી તેણે તેને ન કહેવાનું કહ્યું. રાતે તે વનમાં સૂતી હતી ત્યારે નળને વિચાર આવ્યો કે હું એને તણને જતો રહું તો મારે એનું દુઃખ જોવું ન પડે. એમ વિચારી તેનું અર્ધ વસ્ત્ર કાપી, પોતે તે પહેરી, તેને એકલી મૂકી તે ચાલતો થયો.

હમયંતી જાગી ત્યારે પોતે એકલી છે એમ જોઈ બહુ શોકમાં પડી. વનમાં બધે તે નળને શોધવા લાગી. જે જે પ્રાણીને તે જોતી તેને તેમજ રસ્તાનાં ઝાડોને તે પૂછતી કે તમે નળ રાજાને જોયો છે ? કવિએ કહ્યું છે કે—

‘ભૂલી ભમે છે ભામની, નિષધનાથની નાર રે,
ઓ નળ, ઓ નળ, બોલતી, ભીમક રાજકુમાર રે.’

વનમાં એક અજગરના મોંમાં તેનો પગ પડ્યો, તેમાંથી તેને એક પારધીએ છોડવી. પછી વણજારાના ટોળા સાથે તે એક નગરમાં ગઈ. ત્યાં છોકરાં તેની મરકરી કરતાં હતાં. ફરતાં ફરતાં તે રાજમહેલ આગળ ગઈ. રાજમાતાની નજર તેના પર પડી. તેણે તેને ઉપર બોલાવી બધી હકીકત પૂછી. હમયંતીએ પોતાનું નામ કહ્યા વિના બધું કહ્યું. રાજમાતા તેની માસી થતી હતી, પણ તેણે તેને ઝાળખી નહિ. તેણે હમયંતીને પોતાની પાસે રાખી ને પોતાની પુત્રી સુનંદાને સોંપી. વળી તેના પતિની શોધ કરવાનું પણ તેણે માથે લીધું.

પાઠ ૪૭મો

નળ અને દમયંતી, ભાગ ૩જો

દમયંતીને છોડીને નળે એકલા વનમાં ભટકવા માડ્યું. એવામાં તેણે એક અજગરને દવમાં બળતો જોયો. તેણે કહ્યું, માફ નામ કઠોટક છે. એક ઋષિના શાપથી મારી આ દશા થઈ છે. તને નળ રાજાં છોડવશે એમ તેમણે મને કહ્યું છે. નળે તેને બળતો ઉગાયો એટલે તેણે નળને ડંખ દીધો. આથી

નળનું રૂપ તદ્દન ફરી ગયું. તે કાળો અને બિહામણો થઈ ગયો. આ જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. તેને કઠોટકે કહ્યું, તું ગભરાઈશ મા. તારા બલ્લાને માટેજ મેં આમ કર્યું છે. મારા ઝેરની વેદના તને લાગશે નહિ અને તારા શરીરમાં કલિ પેઠા છે તે એથી અકળાશે. તું અયોધ્યાના રાજા ઋતુપર્ણને ત્યાં જાજે, બાહુક નામ ધારણ કરજે, અને તેની ઘોડારમાં નોકર રહેજે. તે તને પાસા રમવાની વિદ્યા શિખવશે અને તું તેને અશ્વકળા શિખવજે. આ વસ્ત્ર આપું છું તે તું પહેરીશ એટલે તારું મૂળ રૂપ તું પામીશ. આમ કહી તે ગૂમ થયો. નળ રાજાએ બાહુક નામ ધર્યું અને ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં ઘોડારમાં નોકર રહ્યો.

હવે ભીમક રાજાએ નળ ને હમયંતીને શોધવા જુદા જુદા દેશોમાં પ્રાદ્વણો મોકલ્યા. તેમાંનો સુદેવ પ્રાદ્વણ જે નગરમાં હમયંતી હતી ત્યાં આવ્યો. હમયંતીના બે ભત્રીયો વચ્ચે લાખું હતું તે પરથી તેને તેણે ઓળખી કાઢી. રાજમાતા ને સુનંદાએ તેને ઓળખી નહિ તેથી તેઓ દિલગીર થયાં. હમયંતીએ તેમનું મન વાળ્યું અને તેમનો ઉપકાર માની સુદેવ સાથે તે પિયર ગઈ.

પછી હમયંતીએ નળની શોધ કરવા પ્રાદ્વણો મોકલ્યા. તેમાંના પર્ણાદ નામના પ્રાદ્વણે શોધ કરી હમયંતીને કહ્યું કે અયોધ્યાના ઋતુપર્ણ રાજાને ત્યાં બાહુક નામે સારથિ છે, તેણે તમારા ઉપાણનો જવાબ દીધો. હમયંતીને શક પડ્યો કે એજ નળ રાજા છે, તેથી તેણે સુદેવને અયોધ્યા મોકલ્યો ને ઋતુપર્ણ કહાળ્યું કે હમયંતી કાલે સ્વયંવર કરે છે, તેમાં તમારે પધારવું.

ઋતુપર્ણુ બાહુકને સારથિ બનાવી સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યો. બાહુકે પવનવેગે ઘોડા ચલાવ્યા. રસ્તામાં એક ખેડાના ઝાડમાં કેટલાં પાંદડાં છે. તે ઋતુપર્ણુ કહ્યાં. તે જોઈ બાહુકે અચંબો પામ્યો. પછી બાહુકે ઋતુપર્ણુને અશ્વવિદ્યા શિખવી અને તેની પાસેથી ઝાડનાં પાંદડાં ગણવાની ને પાસા ખેલવાની વિદ્યા તે શીખ્યો.

નળને એ વિદ્યાનું જ્ઞાન થયું કે કલિ તેના શરીરમાંથી બહાર નીકળ્યો. નળ રાજા શાપ દેશે એવી બીકથી તેણે તેને નમી પડીને કહ્યું, હે રાજા! મેં તને બહુ દુઃખ દીધું

છે, પણ જે તારી કથા સાંભળશે તેને હું નહિ પીડું. એમ કહી તે બેઠાના ઝાડમાં પેસી ગયો.

હરથી આવતા ઋતુપર્ણના રથનો અવાજ સાંભળી દમ-યંતીને લાગ્યું કે રથ હાંકનાર બાહુક નળ હોવો જોઈએ. ભીમકે ઋતુપર્ણને આવકાર દીધો. દમયંતીએ બાહુકની પાસે દૂતી મોકલી ઉખાણા પુછાવી ખાતરી કીધી. પછી તેણે તેની પાસે બે બાળકો મોકલ્યાં. તેમને જોઈ નળની આંખમાંથી આંસુની ધારા વહી આવી. પછી તેણે કકોટકે આપેલું વસ્ત્ર પહેર્યું એટલે તે પોતાનું મૂળ રૂપ પામ્યો. દમયંતી તથા ભીમક બહુ રાજી થયાં.

પછી નળ રાજા નિષેધ દેશ ગયો. તેણે પુષ્કરને જીગટામાં હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. કથા લાવી તેણે પુષ્કરને પોતાને ગામ મોકલ્યો. પછી તેણે દમયંતીને પિયરથી બોલાવી અને રાજરાણીએ સુખમાં દિવસો ગાળ્યા.

પાઠ ૪૮મો

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ

રાગ પરજિયો

મને મારીને રથડા સેડ રે, બાળા રાજા રે,
મને જુદ્ધે સાથે તેડ રે, બાળા રાજા રે.
આપણે સરસ્વા સરસ્વી જોડ રે, બાળાં,
મને જુદ્ધ જોયાના કોડ રે, બાળાં.

लावो हुं धारं हथियार रे, बाळा०,
 करं कौरवनो संहार रे, बाळा०.
 छांडी जुद्ध बळो घेर आज रे, बाळा०,
 मारा बापनुं अपावुं राज रे, बाळा०.
 में तो शो रे कीधो अधर्म रे, बाळा०,
 मारे किया जनमनां कर्म रे, बाळा०.
 में तो बेलो वाधतां तोडी रे, बाळा०,
 में तो धावती धेन बछोडी रे, बाळा०.
 बळती बोल्यो अभिमंन रे, घेली राणी रे;
 तमे वात विमासो मंन रे, घेली राणी रे.

ढाळ

उत्तरा कुंवरी वाणी बोली, सांभळ मुज भरथार;
 तमे जुद्ध करवा संचरो छो, चक्रव्यूह मोझार.
 मरजो के मारजो तमे, नव देशो पूंठ लगार,
 सहियर मेणां मारी कहेसे, कायरनी आ नार.
 अवनी पर जे अवतर्यो, तेने मरवुं एकज वार,
 मोत थकी डरिये नहि, ते माटे भरथार.

लज्जाराम

પાઠ ડહમો

તાખૂત

તાખૂત તો તમે બધાંએ જોયાં છે. મુસલમાનો તાખૂત શા માટે કાઢે છે તે તમે આ પાઠમાં શીખશો.

તાખૂતને તાજિયાં પણ કહે છે. ‘તાજિયા’ એ અરબી ભાષાનો શબ્દ છે. ‘તાજ્યત્’ એટલે મરણ થયે ઘરનાં માણસને દિવાસો આપવો.

જે સાંજે બીજનો ચાંદ દેખાય છે તેની પછીને દિવસે મુસલમાન લોકોનો નવો મહીનો બેસે છે. મહીનાની રદમી

તારીખે બીજનો ચંદ્ર દેખાય તો તે મહીનાના ૨૬ હહાડા ગણાય છે અને ૩૦મી તારીખે દેખાય તો તે મહીનાના ૩૦ હહાડા ગણાય છે.

હજરત મુહંમદ પેગંબરે મક્કામાં મુસલમાન ધર્મ ચલાવ્યો. ત્યારે મક્કાની પ્રજાએ તેમના પર ઘણો જુલમ કીધો, તેથી તેમને મક્કા છોડી મદીના જવું પડ્યું. આને હિજરત (છોડવું) કહે છે. એની યાદગીરીમાં મુસલમાન લોકો હિજરી સાલ પાળે છે.

ઇમામ હુસેન અને યઝીદના લશ્કર વચ્ચે યુદ્ધેતીસ નદીને કાંઠે કરબલામાં યુદ્ધ શરૂ થયું, તે દિવસે મુહર્રમ મહીનાની સાતમી તારીખ હતી. મુહર્રમને દસમે દિવસે બપોરે એક વાગે ઇમામ હુસેન ને એમના ગણ્યાગાંઠયા ચેલા ગુજરી ગયા. ત્યાં તેમના શિષ્યોએ તેમની કબર ખંધાવી છે. એ કબર પરના ધુમટને ‘મકબરા’ કહે છે. ભાવિક મુસલમાનો ઇમામ હુસેન તરફ અદબથી જુએ છે.

આ શહાદતથી મુસલમાન લોકો મુહર્રમના ૭માથી ૧૨મા સુધીના છ દિવસો બહુ દિલગીરીમાં ગાળે છે. એ દિવસોમાં તેઓ તાજિયાં-તાબૂત બનાવે છે. એ ઇમામ હુસેનની કબરના નમુના છે. તાબૂત એટલે શબવાહિની પેટી.

મુગલ પાદશાહ તિમુરલિંગે ઇમામ હુસેનની શહાદતની યાદગીરીમાં એક તાબૂત બનાવ્યું, ત્યારથી દર વર્ષે એ દિવસોએ હિંદુસ્તાનમાં તાબૂત બનાવવાની ચાલ પડી. તિમુર-લંગ પાદશાહ ભાવિક હતો. તેણે ઇમામ હુસેનની કબરની

નકલ કરાવી. તેને જોઈ તે પોતાનું મન વાળવા લાગ્યો. ત્યારથી તાખૂતનો રિવાજ પેઠો.

મુહર્રમનો દસમો દિવસ ઇમામ હુસેનની શહાદતનો છે, તેથી તે દિવસે સાંજે તાખૂત ઠંડાં કરવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં એ રિવાજ એટલો બધો વધી ગયો છે કે જ્યાં જ્યાં મુસલમાનની વસ્તી છે ત્યાં દર વર્ષે તાખૂત બનાવાય છે.

તાખૂતમાં કેટલાક લોકો શરીર રંગી વાઘ બને છે. આ વાઘ બનવાનો રિવાજ ગુજરાતમાં બહુ જોવામાં આવે છે. તાખૂતના દિવસોમાં કેટલાક ફકીર બને છે.

ધર્મચુસ્ત મુસલમાનો આ દિવસો બારે ગમગીનીમાં પસાર કરે છે. તેઓ ઇમામ હુસેનના યુદ્ધની કથા સાંભળે છે ને ગરીબોને દાન કરે છે. તે દિવસે મુસલમાનો શરબત ને પાણી આપે છે. તેને સખીલ કહે છે.

આ તહેવારથી મુસલમાન લોકોને પોતાના પૂર્વજોનાં શૌર્ય, ધીરજ, ને બક્ષિતનું સ્મરણ થાય છે.

પાઠ પંખો

સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—જુઓ, હું ટેબલ પર પાણી રેડું છું. શું થાય છે?

છાકરાં—સાહેબ, પાણી જમીન પર પડ્યું અને જમીન પર વહેતું વહેતું જાય છે.

શિક્ષક—એવો ખીલો કોઈ પદાર્થ બાણો છે ?

છાકરાં—હા, જી. રૂધ અને તેલ પણ એવાંજ છે.

શિક્ષક—ખરૂં. એ બધા પ્રવાહી પદાર્થ કહેવાય છે. એનો રેલો નીકળે છે અને એ નીચી જગાએ વહે છે. લાકડું, પથર, માટી, વગેરે જે પદાર્થનો રેલો જતો નથી, તે નક્કર પદાર્થ કહેવાય છે. નક્કર પદાર્થ અને પ્રવાહી પદાર્થ, બંનેને આપણે જોઈ શકીએ છીએ; હવાને જોઈ શકતા નથી. જુઓ, પાણીમાં ને હવામાં ખીલો ફેર છે તે સમજાવું છું. નાના વાસણનું પાણી મોટા વાસણમાં રેડું છું. વાસણ બરાબું ?

છાકરાં—ના, સાહેબ. થોડો ભાગ ખાલી રહ્યો છે.

શિક્ષક—ખરૂં. નાના વાસણની હવા ચન્દ્ર વડે મોટા વાસણમાં ઠાલવીએ તો તે મોટું વાસણ અધુરું રહેશે કે બધું બરાબે ?

છાકરાં—સાહેબ, કોઈ પણ ખાલી જગા હવા વગરની નથી, માટે આખા વાસણમાં હવા ફરી વળશે.

શિક્ષક—ખરી વાત. હવા એક ગ્યાસ છે. એના અવયવ એકએકને વળગતા નથી; તે બધે ફેલાઈ જાય છે. તેમાં ઑક્સિજન ને નાઈટ્રોજન નામના બે ગ્યાસ એવા પ્રમાણમાં છે કે તે આપણી તંદુરસ્તીને લાભ કરે છે. સ્વચ્છ હવામાં ચાર ભાગ નાઈટ્રોજન ને એક ભાગ ઑક્સિજન છે. આપણું જીવન ટકાવવાને બંને ગ્યાસની જરૂર છે. એકથીજ જીવી શકાય નહિ.

ઑકિસજનને પ્રાણુવાયુ કહે છે; કેમકે એના વગર આપણે જીવી શકતા નથી. એના વગર દેવતા સળગતો નથી. સળગેલા દેવતા પર કે પ્રગટાવેલા દીવા પર તમે કંઈ ઢાંકી દેશો તો થોડા વખતમાં દેવતા ને દીવો, બંને ઘેર જશે. તેમાં હવા આવી શકતી નથી, એટલે દેવતાને ને દીવાને ઑકિસજન મળતું નથી, તેથી એ જતાં રહે છે. ઑકિસજન વગર અગ્નિ બળતો નથી.

પાઠ ૫૧મો

સ્વચ્છ હવા ને અસ્વચ્છ હવા, ભાગ રળે

શિક્ષક—આપણા શ્વાસમાંથી ચોક્ખી હવા નીકળે છે કે ખરાબ ?

છોકરાં—સાહેબ, ખરાબ હવા નીકળે છે.

શિક્ષક—તમે એ હવા ખરાબ છે એમ શાથી જાણ્યું ?

છોકરાં—સાહેબ, ઘણાં માણસોની મેદનીમાં એવી હવાથી અમારો જીવ ફરી જાય છે તેથી.

શિક્ષક—ખરૂં. એ હવા ઝેરી છે. આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ ત્યારે હવા નાક અને મોંમાં થઈ ગળાને માર્ગે, ઘણી નાની નળીઓ, જેનાં આપણાં ફેફસાં બનેલાં છે, તેમાં જાય છે. આ નાની નાની નળીઓને બીજે છેડે લોહી છે, તેને એ હવામાંનું ઑકિસજન સ્વચ્છ કરે છે.

તમે ‘ખોરાક’ના પાઠમાં શીખી ગયા છો કે આપણા શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરવાને ખોરાકની જરૂર છે. એવા ખોરાકમાં કાર્બન આવે છે. શ્વાસવાટે આપણા શરીરમાં ઑક્સિજન જાય છે, તે લોહનમાં રહેલા કાર્બન સાથે ભેગું થાય છે ને તેનો નવો ગ્યાસ બને છે, તે કાર્બોનિક ઑસિડ ગ્યાસ કહેવાય છે. એ ઝેરી છે. પ્રાણિમાત્ર મોંમાંથી ને નાકમાંથી તેમજ છિદ્રોમાંથી આ ગ્યાસ બહાર કાઢે છે.

નયનસુખલાલ—બધાં પ્રાણીના શ્વાસમાંથી આવી ઝેરી હવા બહાર નીકળે છે ત્યારે તો હવામાં બહુ બગાડ થવો જોઈએ. આપણને એ ઝેર કેમ લાગતું નથી?

શિક્ષક—શાબાશ ! આવી રીતે વિચાર કરશો ને ન સમજાય ત્યાં પૂછશો તો તમને ઘણો લાભ થશે.

તમે જાણો છો કે વનસ્પતિને પણ હવાની જરૂર છે. તે મૂળ અને પાંદડાંની મારફત ખોરાક લે છે. પાંદડાં એ વનસ્પતિનાં મોં ને પેટ જેવાં છે. નાનાં છિદ્રદ્વારા પાંદડાં હવામાંથી કાર્બોનિક ઑસિડ ગ્યાસ ચૂસે છે. એ એનો ખોરાક છે. આપણે હવામાંના ઑક્સિજનની જરૂર છે, ત્યારે વનસ્પતિને કાર્બોનિક ઑસિડ ગ્યાસની જરૂર છે. વળી આપણે શ્વાસદ્વારા કાર્બોનિક ઑસિડ ગ્યાસ બહાર કાઢીએ છીએ ત્યારે વનસ્પતિ પાંદડાંનાં છિદ્ર મારફત ઑક્સિજન બહાર કાઢે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણી અને વનસ્પતિ એક-એકની સેવા બજાવે છે. આપણને જે નકામું ને ઝેરી

છે તે વનરપતિનો ખોરાક છે અને વનરપતિને જે નકામું છે તે આપણને બહુ કામનું છે. કુઠરતની કેવી ખુબી છે ! ઈશ્વરની આપણા પર કેવી મહેર છે !

પાઠ પરમો

ભાગ્યદેવી ને લિખારણુ

એક લિખારણુ ભાગ્યદેવીના અન્યાય માટે બબડતી બબડતી બાલતી હતી. અરે શમ ! આ ગામમાં આટલાં બધાં માણસો સુખી છે ને હુંજ એકલી દુઃખી છું. તેઓ કેવાં કલ્હોલ કરે છે ! તેમને મનગમતું ખાવાનું છે, મનમાન્યું પહેરવાઓઢવાનું છે, ને સારાં સારાં મકાનોમાં રહેવાનું છે. મારે તો હમેશ ખાવાના સાંસા છે, પહેરવાને આવાં ચિથરેહાલ કપડાં છે, ને રહેવાનું ગામની શેરીઓમાં કે જંગલનાં ઝાડો નીચે છે.

છતાં, આ ગામનાં બધાં માણસો મને સંતોષવિનાનાં લાગે છે. તેઓ વધુ ને વધુ પૈસા મેળવવા વલખાં મારે છે. તેમને કોઈને હું શાંત ને સંતોષી જોતી નથી. તે બધાં પૈસાના ગુલામ છે. મને તો ખાવાપીવાનું સુખ મળે તો હું હમેશ શાંત ને સંતોષી બનું. આ પ્રમાણે તે લિખારણુ એકાંતમાં બબડતી હતી. તે શબ્દો ભાગ્યદેવીના સાંભળવામાં આવ્યા.

ભાગ્યદેવીએ તે લિખારણુને કહ્યું, બાઈ, હું તને સુખી કરવા ઇચ્છું છું. તારા વસ્ત્રનો છેડો લાંબાવ. હું તેમાં ખૂબ

રૂપીઆ નાખીશ. તું કહીશ તેટલા રૂપીઆ નાખીજ જઈશ. પણ આટલું યાદ રાખજે કે જે એક પણ રૂપીઆ તારા વસ્ત્રમાંથી બહાર પડ્યો તો બધા રૂપીઆના કાંચલા થઈ જશે.

ભિખારણે કહ્યું, વારૂ. પછી તેણે પોતાનું વસ્ત્ર ધર્યું અને ભાગ્યદેવીએ તેમાં રૂપીઆ નાખ્યા. જેતજેતામાં ભિખારણનો પાલવ રૂપીઆથી ભરાઈ ગયો. રૂપીઆના ભારથી તે બાઈ લચી પડી.

પછી ભાગ્યદેવીએ તેને પૂછ્યું, કેમ સંતોષ થયો ? બિખારણે કહ્યું, ખરાખર નહિ. ભાગ્યદેવીએ થોડા વધુ રૂપીઆ નાખ્યા. બિખારણે તેથી વધુ નાખવા કહ્યું. તેનું વસ્ત્ર જૂનું ને ઝરી ગયેલું હતું. વસ્ત્ર ફાટવાની તેને ફીકર તો થઈ. પણ તેણે ધાર્યું, કંઈ નહિ. છો વધુ રૂપીઆ આવતા. ક્યાં ફરી ફરીને આવો લાગ આવવાનો છે ?

ભાગ્યદેવી બોલી, કેમ ખાઈ ! હવે તો બસ થયું કે નહિ ? બિખારણે કહ્યું, હજી થોડા વધારે નાખ. તારો ભવોભવ હું ઉપકાર માનીશ.

ભાગ્યદેવીએ કહ્યું, જો તારું કપડું ફાટી જવાની તૈયારીમાં છે. ચેતીને બોલ.

બિખારણ બોલી, કંઈ નહિ. બેચાર રૂપીઆ હજી નાખ.

જ્યાં એકબે રૂપીઆ વધુ પડ્યા કે ક્ય દઈને કપડું ; ફસકયું ને તે બિખારણના રૂપીઆ કોયલા બની ગયા. ભાગ્યદેવી જતી રહી ને બિખારણ ગરીબની ગરીબ રહી. તેણે કહ્યું, અરે રામ ! રૂપીઆ તો ગયા તો ગયા, પણ મારું એકનું એક વસ્ત્ર પણ ફાટી ગયું.

એમ કહી તે બિખારણ ચાલતી થઈ ને તેને પોતાના અસંતોષી સ્વભાવ પર તિરસ્કાર આવ્યો.

પાઠ પઝમે

નવજોત

પારસી લોકોમાં છોકરા ને છોકરીને ધર્મની દીક્ષા ૭થી ૧૨ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં આપવામાં આવે છે. આજકે ૬

વર્ષ ને ૩ મહીનાનું શાય તે પહેલાં એમના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ દીક્ષા આપી શકાતી નથી. વિધિ પ્રમાણે સદરો પહેરાવવામાં આવે છે ને કેડે કુસ્તી બાંધવામાં આવે છે. આ સદરો પહેરવાની ને કુસ્તી બાંધવાની ક્રિયાને નવજોતની ક્રિયા કહે છે. આ ક્રિયા બહુ બપોકાથી કરવામાં આવે છે.

જે બાળક કે બાળકીની નવજોત ક્રિયા થાય છે તેને મોઢેની પાસે બેસાડે છે. તે કેટલીક પ્રાર્થના કરી તેને નહાન નવડાવી ચોદ્દામાં કપડાં પહેરાવે છે. ત્યાર પછી જે સ્થળે નવજોતની વિધિ કરવાની હોય તે સ્થળે તેને લઈ જાય છે. ત્યાં હસ્તુર તેમજ સગાંરનેહીઓ ભેગાં હોય છે. જેટલો વખત વિધિ પહોંચે છે તેટલો વખત સંપૂર્ણ શાંતિ રહે છે. કોઈ કંઈ બોલતું નથી. હસ્તુર અને મોઢેના શેત્રંજી પર બેસે છે અને પ્રેક્ષકો ખુસ્તી કે કોચ પર બેસે છે. જેને સદરો પહેરાવવાનો હોય તે બાળક કે બાળકી પાટલા પર સૂર્યની દિશા તરફ મોં કરી બેસે છે. તેની પાસે હસ્તુર કે મોઢે હોય છે. તેઓ પ્રથમ પતેલ બણી પોતાનાં પાપને માટે પરતાવો કરે છે. બાળકને એ બણતાં આવડતું હોય તો તે બણવામાં સામેલ થાય છે. પછી હસ્તુર બાળક પાસે બે હાથે સદરો ઝલાવે છે અને પોતાના હાથ તે પર મૂકી બાળકની પાસે નીચેની મતલબજું બણાવે છે:—

‘અહુરમઝદે સર્જેલા પવિત્ર ધર્મનો વિજય થાઓ. જે સારો, ખરા, અને પવિત્ર ધર્મ પર્વદગારે પોતાનાં બ્રાહ્મીઓને મોકલ્યો છે તે પેગંબર જરથોસ્તે આણ્યો છે. એ ધર્મ

જરથોસ્તનો છે. એ ધર્મ અહુરમઝદે જરથોસ્તને આપેલો છે.’

આ પછી હસ્તુર બાળકને શરીરેથી જૂનું વસ્ત્ર કાઢી નાખી તેના હાથમાં ઝાલેલો સદરો તેને પહેરાવે છે. પછી હસ્તુર તેની ઠેડે કુસ્તી ત્રણ વાર વિંટાળે છે. ત્રણ વાર વિંટલાય એટલી તે લાંબી હોય છે. આ થઈ રહ્યા પછી કોપરું, ચોખા, બદામ, વગેરે માંગલિક પદાર્થોની મેળવણી હસ્તુર તે બાળકના માથા પર નાખી તેને આશીર્વાદ દે છે ને તંદુરસ્તી બણે છે. પછી હસ્તુર ને મોખેદોને દક્ષિણા અપાય છે, એટલે નવજાતની ક્રિયા પૂરી થાય છે.

વિધિ થઈ રહે છે એટલે સગાંસંબંધીઓ તે બાળક કે બાળકીને બજશીસો આપે છે અને તેનાં મામાપ તે સાંજે સગાંને ને મિત્રોને મિજબાની આપે છે.

કુસ્તી એ હિંદુઓની જનોઈને મળતી છે. પારસી ઐરાં ઝીણા ઊનના ૭૨ તાંતણાં ગૂંથીને એ બનાવે છે. કુસ્તીને ત્રણ આંટામાં પહેરવી પડે છે અને તેને ચાર ગાંઠ હોય છે, બે આગળ ને બે પાછળ. પહેલી ગાંઠ બાંધતી વખત હસ્તુર કહે છે કે ઈશ્વર એક છે અને એની સાથે કોઈનો મુકાબલો થઈ શકશે નહિ. બીજી ગાંઠ વખત તે પઠે છે કે જરથોસ્તે આણેલો ધર્મ ખરો છે. ત્રીજી ગાંઠ વખત તે કહે છે કે જરથોસ્ત એ ખરો પેગંબર છે. એણે પોતાનો પેગામ ઈશ્વર પાસેથી આણ્યો છે. ચોથી ગાંઠ વખત તે એવું કહે છે કે સારાં કામ કરો અને નઠારાં કામથી દૂર રહો.

કુસ્તી એક વાર પહેરી એટલે તે હંમેશા પહેરવી પડે

છે. હરરોજ છોડી નાખી પ્રાર્થનાને વખતે તે ફરી ખાંધવામાં આવે છે. જૂની થાય છે ત્યારે તે બદલી નખાય છે.

આ દિવસથી તે જરથોસ્તી થએલો ગણાય છે અને ધર્મને લગતી ફરજો તેને અદા કરવી પડે છે.

પાઠ ૫૪મો

કરોળીઓ, ભાગ ૧લો

ઘરમાં કરોળીઆનું જાળું તો તમે જોયું હશે. એ પોતાનું જાળું શી રીતે બનાવે છે ને તેમાં પોતાના શિકારને કેવી રીતે ફસાવે છે તે જાણવામાં તમને ઘણો રસ પડશે.

કીડી ને વંદાની પેઠે કરોળીઓ જંતુના વર્ગમાં આવતો નથી. જંતુના શરીરના ત્રણ ભાગ હોય છે: માથું, છાતી,

ને પેટ. કરોળીઆના શરીરનાં બે ભાગ હોય છે; ઉપલામાં માથું અને છાતી આવે છે; નીચલામાં પેટ. જંતુને સંયુક્ત આંખ હોય છે. તેમની દરેક આંખ નાની નાની આંખોના જથ્થા જેવી છે. આંખ એ તેમના રક્ષણનું મુખ્ય સાધન છે; તેથી તે ચારે તરફથી શત્રુને જોઈ શકે છે. કરોળીઆની આંખ જોડાએલી નથી. જંતુને પાંખ હોય છે, કરોળીઆને નથી હોતી. જંતુને આખા શરીર પર હવા લેવાની નાની નળીઓ હોય છે, તેથી તે શ્વાસ લે છે. કરોળીઓ ફેફસાં વડે શ્વાસ લે છે. જંતુને છ પગ હોય છે; કરોળીઆને આઠ હોય છે. આ રીતે, કરોળીઓ જંતુ નથી, પણ કાચબાની પેઠે ઢાંકણવાળા પ્રાણીના વર્ગમાં આવે છે.

કરોળીઆનું શરીર ટૂંકું ને પહોળું હોય છે; એનું માથું ને ગરદન એકઠાં હોય છે; એનાં જડખાં મજબૂત હોય છે ને બંને જડખાંમાં દાંત હોય છે. એના મોંની દરેક પાસે એક જખરો, વાંકો દાંત હોય છે.

ઘણાખરા કરોળીઆને આઠ આંખ હોય છે; કેટલાકને બે, ને કેટલાકને છ હોય છે.

કરોળીઆને આઠ પગ હોય છે, તે દરેકને સાત સાંધા હોય છે. પગે વાળ હોય છે ને ઘણા કરોળીઆના પગને તળીએ વાળવાળી ગાદી હોય છે, તેથી તે ઉપરનીએ ઢોડી શકે છે. એને પગે ત્રણ નખ હોય છે, તે કાંસકીના દાંતા જેવા અણીદાર હોય છે. તે વડે તે તાંતણા કાઢે છે.

કરોળીઆના શરીરમાં ઘણી નાની કાયળીઓ હોય છે, તેમાં બડો, ગુંદર જેવો, ચીકણો પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે.

તેને શરીરને છેડે નાનાં છિદ્ર હોય છે, તે કાંતવાનાં ચંત્ર જેવાં છે. એ છિદ્રને માર્ગે તેની કોથળીમાંથી રસ નીકળે છે. એ રસ હવામાં રહે છે એટલે ઘણો સખ્ત થાય છે. કરોળીઆના તાંતણા અનેક ઝીણી દોરીના બનેલા હોય છે, તેથી ઘણા જબરા હોય છે. ‘બહુ તાંતણા બળવંતા.’ ઘણી વસ્તુઓ નાની હોય છે તોપણ ભેગી થયે તેમાં બહુ બળ આવે છે.

પાઠ પપમે

કરોળીઆ, ભાગ રબે

કરોળીઆ ઘણો ઉઘોગી છે. એ પોતાની બળ ઘણી સુંદર રીતે બાંધે છે. એ કામ એને શિખવવું પડતું નથી. જેમ પંખી વગર શિખવે પોતાનો માળો બાંધે છે, અને જેમ મધમાખ વગર શિખવે મધપુટા બનાવે છે, તેમ કરોળીઆ વગર શિખવે બળ બાંધે છે.

કરોળીઆ બળ બનાવવામાં બહુ કારીગરી વાપરે છે. પ્રથમ તે બહારની દોરી સજ્જડ બાંધે છે; પછી તે પૈડાના આરાની પેઠે દોરીઓ બાંધે છે, પછી તે એ બધી દોરીને બળની વચ્ચે બાંધે છે; છેવટે, તે તાંતણાઓથી બધા આરાને ઢાંકી દે છે. આવી રીતે બળ બાંધી તે તેની પાસે કોઈ ઝાડની ડાળ પર પોતાનો નિવાસ કરે છે અને બળ સાથે પોતાના નિવાસસ્થાનને દોરીથી બેંદી દે છે. વાડીના કરોળીઆ પોતાના તંતુ જોડે છે, તેથી તે એક ડાળીઓથી

ખીલ ડાળીએ જાય છે. એ તંતુ એક જગાથી ખીલ જગાએ જવાના રસ્તા કે પૂલ જેવા છે.

કેટલાક કરોળીઆ ઘરના જેવી જાળ બનાવે છે. તે આ રીતે કહીઆનું કામ કરતા જણાય છે. તેઓ જાળને ખાશણાં કરે છે અને અંદરથી તે ખાશણાં વાસી દે છે, એટલે તેમાં કોઈ ચોર પેસી શકતો નથી.

કરોળીઓ પોતાના શિકારને જાળમાં ફસાવે છે. કોઈ જંતુ ચીકણા તાંતણામાં આવે કે તરત ચોંટી જાય છે. તે બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ કરે તો તે જાળમાં વધારે ગુંચવાઈ જઈ ફસાઈ જાય છે. પછી કરોળીઓ તેને પકડીને મારી નાખે છે. શિકાર નાનો હોય તો તે તેને તરત નાશ કરે છે; મોટો હોય તો વધારે વધારે તાંતણાથી તે તેને ઢાંકીને કેદી બનાવે છે.

કેટલાક કરોળીઆ શિકાર પકડવા ફરતા ફરે છે; કેટલાક જાળમાં રહે છે; ને કેટલાક ઓરડાને ખૂણે જાળ બાંધે છે.

એક વાર એક કરોળીઓ પાણીની બહાર એકબે કૂટ રહેલી લાકડીની અણી પર આવ્યો. તે લાકડીની નીચે પાણીની સપાટી લગણુ ગયો, પણ બહાર નીકળવાનો રસ્તો તેને સૂજ્યો નહિ. પછી તે લાકડીની ટોચે પાછો ગયો ને ત્યાં રહી તેણે તાંતણા કાઢવા માંડ્યા. તાંતણાનો એક છેડો તેણે લાકડીને મથાળે વળગાડ્યો અને પછી તાંતણા ઉરાડવા માંડ્યા. એમ કરતાં તાંતણો પાસેના ગાડની ડાળીએ પહોંચ્યો એટલે તે તે રસ્તે સહેલથી નાસી ગયો.

કરોળીઆમાં કયા કયા ગુણ છે તે તમે જોયા ? તે ઘણા ઉદ્યોગી ને ખંતીલો છે. તે પોતાનું કામ ધીમે પશુ ચોક્કસ કરે છે. તે દરેક કામ સારું કરવામાં મગફરી માને છે. આ બધા ગુણો તમારે હાખલો લેવા હાયક છે. પશુ તે શિકાર પકડવામાં હુચ્ચો છે. તમે તેના જેવા હુચ્ચા ન થશો.

પાઠ ૫૬મો

નલદમયંતી બાલકોને મોસાલ વળાવતાં

રાગ મેવાહો

મોસાલ પધારો રે બાલક બાલુડાં રે, મારાં લાડકવાયાં બે બાલ;
 નમાયાં થઈ વર્તો રે, સહેજો મામામામીની ગાલ; મોસાલ૦
 રુદયામાં ચાંપે રે, પેટને છેલુંત્રેલું લાડ;
 હવે મલ્લાં દોહલાં રે, મલ્લિયે તો પ્રભુજીનો પાડ; મોસાલ૦
 થયાં માતાવોળાં રે, નહિ કોઈ કહે રુડો સાથ;
 રોશે હૈયું ફાટતે રે, હવે કોળ ફેરવશે હાથ; મોસાલ૦
 ગુરુ સુદેવજી રે, તમારે સ્વોળે છે તંન;
 કહેજો મુજ માતને રે, કરે જીવની પેરે જતંન; મોસાલ૦
 પુત્રિ જમાઈએ રે, કહેજો વનમાં પૂર્યો વાસ;
 કહેજો મુજ તાતને રે, લે વિજોગીનો તપાસ; મોસાલ૦
 ચુંબન કરી માવડીં રે, ફરી ફરી એ મુખ જોય;
 હૃદયેથી ન ઉતરે રે, દમયંતિ રાણી રોય; મોસાલ૦

વક્ત્ર

રૂપ રાણી અતિઘણું, પછે સૌંપ્યાં ગુરુકરમાંય;
વોળાવ્યાં બે વાળકો, ઋષિ સાથે નલ્લરાય રે.

પ્રેમાનંદ

પાઠ ૫૭મે.

રખર

રખર તો તમે જોયું હશે. પેન્સિલ્વેના કે સાહીના ડાઘા પડ્યા હોય તો તે કાઢી નાખવા આપણે રખરનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. ‘રખર’ એ અંગ્રેજી શબ્દ છે. એનો અર્થ ‘ઘસનાર’, ‘ડાઘા કાઢનાર’ થાય છે. ગાડીનાં, સાઈકલનાં, કે મોટરનાં પૈડાંને રખરની વાટ ચઢાવાય છે. રખરનાં જાત-જાતનાં રમકડાં બને છે ને તે મેળાના દહાડામાં પુષ્કળ વેચાય છે. રખરનાં કપડાં ને જોડા બને છે, તેમાં પાણી પ્રવેશ કરી શકતું નથી. રખરની પેટી, કાંસકી, ચપ્પુના હાથા, ખંખાની સૂંઢ, નળીઓ, બોરીઓ, અને રમવાના દડા બને છે.

એ રખર શું છે ? કપૂર, ગુંદર, અને તાડીની પેઠે રખર એક જાતના ઝાડનો રસ છે. એ ઝાડ આફ્રિકા, અમેરિકા, સિંહલદ્વીપ, જાવા, અને મલાયાના દ્વીપકલ્પમાં થાય છે.

રખરની ઢોરીને તાણીને મૂકી દઈએ તો તે હતી તેવી થાય છે. આ રીતે તે મૂળ સ્થિતિમાં પાછું આવે છે, માટે સ્થિતિસ્થાપક કહેવાય છે.

રખરનો રસ શી રીતે મેળવાય છે ? કેટલીક વાર આખા આડને કાપી નાખી રસ એકઠો કરવામાં આવે છે. પણ એમ કરવાથી નુકસાન થાય છે. બહુ રસ મેળવવો હોય તોજ એમ કરવામાં આવે છે.

સાધારણ રીતે આડના થડમાં કાપ મૂકી રખરનો રસ કાઢવામાં આવે છે. આડની નીચે માટીનાં વાસણ મૂકવામાં આવે છે. તે થોડા વખતમાં થડમાંથી ઝરતા રસથી ભરાઈ જાય છે. તેના થર પાથરી તડકામાં કે દેવતાના ધુમાડાથી સુકવે છે.

જેમાંથી ખૂબ ધુમાડો નીકળે એવાં લાકડાં રસ સુકવવા માટે વપરાય છે. રસ આ રીતે સુકવાય છે. સુકવનાર માણસ પોતાના એક હાથમાં લાકડાનો મોટો કકડો રાખે છે. તે કકડો તે હલાવતો જાય છે અને બીજે હાથે તેના પર રખરનો રસ નાખતો જાય છે. જ્યારે એ રસ જડો થાય છે ત્યારે નવો રસ નાખવામાં આવે છે. આ રીતે રખરનાં મોટાં ચોસલાં તૈયાર થાય છે. પછી તેને કારખાનામાં મોકલી ઊના પાણીમાં નાખી ઠંડાં પાડે છે ને તેમાંથી કચરો કાઢી નાખે છે. પછી તેનાં પાતળાં પતરાં જેવાં બનાવે છે ને તેના બુદ્ધા બુદ્ધા પદાર્થો બનાવવામાં આવે છે.

રખરનો ઉપયોગ વધતો જવાથી તેમજ તેની કિંમત વધારે વધારે ઉપજવાથી સિંહલદ્વીપમાં ચાહ અને ખૂનના છોડો કાઢી નાખી તેને બદલે રખરનાં આડ વચાય છે.

આસામ, પ્રદેશ, અને મદ્રાસ ઈલાકામાં રખરનાં આડ

વવાય છે અને હિંદુસ્તાનમાંથી યુધ્ધેળ રણર કાપ્યા પદાર્થ તરીકે પરદેશ ગયે છે. સહુથી વધારે રણર મદ્રાસ ઇલાકા-માંથી બાય છે. પરદેશથી તેના તૈયાર થએલા ખદાથી આપણુ દેશમાં આવે છે.

પાઠ ૫૮મો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભાગ ૧લો

સિદ્ધરાજ સોલંકી કરણ ને મીનલદેવીનો પુત્ર હતો. કરણ રાજા પરાક્રમી ને વિદ્યાનો શોખીન હતો. તેણે એક મોટી પાઠશાળા સ્થાપી હતી. એ પાઠશાળામાં તેણે પંડિતો-ને શુરુ તરીકે નીમ્યા હતા. તેમાં બણેલા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ દેશના પંડિતો જીતી શકતા નહોતા. શ્રીપાદ અને હેમાચાર્ય, એ બે પ્રખ્યાત પંડિતો એજ શાળામાં બણ્યા હતા. મીનલદેવી ધર્મિજી ને ન્યાયી હતી.

સિદ્ધરાજ દસ વર્ષનો થયો ત્યારે કરણ રાજા શુભસી ગયો; આથી તે મીનલદેવીની દેખરેખ નીચે જીજીયો. માતાએ તેના પર સારા સંસ્કાર બેસાડ્યા.

એક દિવસ સિદ્ધરાજ આજુના જંગલમાં શિકારે ગયો હતો. સાંજ પડી પણ શિકારથી એ પાછો મુકામે ન ફર્યો, તેથી મીનલદેવીને ઘણી ફીકર થઈ. તેણે માનતા માની કે પુત્ર સલામત પાછો આવશે તો તેને અચલેશ્વર મહાદેવને અર્પણ કરીશ; પછી તેની તુલા કરી તેના બારોબાર સોનું

આપી તેને વેચાતો લઈશ ને તે સોનું ધર્મોદાના કામમાં વાપરીશ. સિદ્ધરાજ શિકારથી બીજે ઢહાડે સલામત પાછો આવ્યો. માતાએ બાધા પૂરી. સુમારે ત્રણ લાખનું તુલાનું સોનું દેવાલય બંધાવવામાં ખરચવાની દરબારીઓની ઇચ્છા હતી. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે એ સોનું રાજ્યભંડારનું છે ને રાજ્યનો ભંડાર ખેડુત, વેપારી, વગેરે લોકોના દ્રવ્યથી ભરાય છે; માટે લોકોપયોગી કામમાં એ વાપરવું. રાજમાતાને આ સૂચના ગમી ને એ તુલાદાનમાંથી વીરમગામનું મુનસર ને ધોળકાનું મલાવ, એ બે તળાવો બંધાવવામાં આવ્યાં.

બાળ સિદ્ધરાજ માતા સાથે રાજ્યમાં પ્રવાસ કરતો હતો, તે વખત માળવાના રાજા યશોવર્માએ ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી. મીનલદેવીના મંત્રીએ યશોવર્માને પૈસા આપી પાછો કઢ્યો. સિદ્ધરાજને આ વાત ગમી નહિ. તે પ્રવાસમાંથી ઝટ પાછો ફર્યો ને માળવાના રાજા સાથે લડવાની તેણે તૈયારી કરવા માંડી. તે તૈયારીની બીજાં રાજ્યોને ખબર ન પડે તે માટે તેણે એવો ઢેખાવ કર્યો કે પોતે અણહિલવાડમાં એક મોટા તળાવ બાંધવાના કામમાં રાકાયો છે. તેણે તે તળાવને ફરતાં એક હબ્બર શિવાલય બંધાવવાનો હુકમ કર્યો. આથી તે તળાવનું નામ સહસ્રલિંગ તળાવ પડ્યું.

એક વખત માળવાના કોઈ રહીશે સિદ્ધરાજ આગળ જસમા નામની ઝોડણના રૂપનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. સિદ્ધરાજને તેને મેળવવાનું મન થયું. સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાતું હતું ત્યારે તેણે માળવાનાં ઝોડઝોડણોને બોલાવ્યાં.

તેમાં જસમા પણ આવી. સિદ્ધરાજે બધા ઝોડોને ગામ-બહાર રાખ્યા. પણ જસમાને મહેલમાં ઉતારે લેવા ફરમાવ્યું. તે બાલી, મહેલમાં તો રાણીઓ સૂએ; ઝોડણને તો ભાંય પરજ પડી રહેવું શોભે. રાજાએ એને બહુ લલચાવી, પણ એ અડગ રહી. કામ થઈ રહ્યું ત્યારે બધા ઝોડોને રાજાએ રજા આપી, પણ જસમાને રહેવા કહ્યું. જસમા ઝોડોની સાથે છાનીમાની સટકી ગઈ. રાજાએ ઝોડોને કેદ પકડ્યા. તેથી જસમાએ પેટમાં કટાર મારી આપઘાત કર્યો ને શાપ દીધો કે તારા તળાવમાં પાણી ટકશે નહિ.

સિદ્ધરાજ અયોધ્યાના રાજાની મધુમુખી નામે ભણેલી ને સુંદર પુત્રી સાથે પરણ્યો. પછી તેણે માળવા પર ચઢાઈ કરી. તેણે યશોવર્માને હરાવ્યો ને કેદ કર્યો; છતાં, તેનું અપમાન ન કરતાં તેણે તેને રાજહસ્તી પર બેસાડી માન સાથે અણહિલપુર આણ્યો.

પાઠ પદ્મો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભાગ ૨જો

કોઈ કુંભારની પુત્રી રાણકદેવી સાથે સિદ્ધરાજનો અગાઉ વિવાહ થયો હતો. પણ લગ્ન થતા પહેલાં જુનાગઢનો રાજા રા'ખેંગાર તેને બળાત્કારે લઈ ગયો અને તેની સાથે પરણ્યો. સિદ્ધરાજે રાણકદેવીને મેળવવા માટે રા'ખેંગાર સાથે યુદ્ધ કર્યું ને તેને મારી નાખ્યો. પછી તેણે રાણકદેવીને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું. તે રાણી પતિવ્રતા હતી,

તેથી તેણે સિદ્ધરાજની અરજ કબૂલી નહિ. રાજાએ ઘણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તે તેમાં ફાળ્યો નહિ. છેવટે, રાણકદેવી વઢવાણ શહેર આગળ લોગાવા નદીને કિનારે સતી થઈ બળી મરવા ગઈ. તે સમયે કુદરત પણ કોપી ઊઠી. પ્રચંડ, ઊનો વાયુ વાયો અને તે રેતાળ દેશની વેળૂ અથવા રેતી પણ ધગી ઊઠી અને ચિતા ભડભડ સળગી ગઈ.

“વાયો વાયુ સવાચ, વાયે વેળૂ પરજળે,

ઉભો ત્યાં સિદ્ધરાય, સત જોવા સોરઠિ રાણીનું.”

સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી રાણી પર નાખી. બળતી સતીએ તે પાછી નાખી દીધી. તે બોલી, જો આવતા ભવમાં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હમણાં મારી સાથે બળી મર. સિદ્ધરાજે ના કહી. રાણકદેવી બળી મુઈ. તે સ્થળે સિદ્ધરાજે સતીના માનમાં દેવળ અણાવ્યું.

સિદ્ધરાજ વિદ્વાનોને બહુ માન આપતો. તે માળવેથી જીતીને આવ્યો ત્યારે હર્ષવેદી પ્રજાએ તેને પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે નજરાણાં કર્યાં. તેમાં જૈન આચાર્ય હેમાચાર્યે પોતે રચેલું વ્યાકરણનું પુસ્તક રાજાને ભેટ કર્યું. રાજાએ તે સ્વીકાર્યું. પંડિતોની સભામાં રાજાએ તેની પરીક્ષા કરાવી. પંડિતોએ તે મંજૂર કર્યું. તે પરથી રાજાએ તેનો ભારે સત્કાર કર્યો. તેણે તે પુસ્તક હાથી પર મુકાવ્યું, ને હાથી પર શ્વેત છત્ર ધારણ કરાવ્યું. આમર ને બીજાં રાજાઓ સાથે તેણે તે રાજ્યના ભંડારમાં અણાવ્યું ને ત્યાં રાખ્યું.

આ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ વિદ્યાને ઘણું માન આપતો હતો.

તે પ્રતાપી હતો. તે દેખાવે પાતળો ને કાંતિમાન હતો. તે અનેક સદ્ગુણોનો આશ્રય હતો ને આશ્રિત જનને કલ્પવૃક્ષ હતો.

પાઠ ૬૦મો

પારસી લગ્નક્રિયા

હિંદુ લોકોની પેઠે પારસી લોકો જ્યોતિષને માને છે. વરકન્યાનાં માળાપ પોતાનાં છોકરાંના જન્મભક્ષર જોષીને ખતાવે છે. હાલ વરકન્યા એકખીજને મળી પસંદગીથી આદરાય છે. ખંને કુટુંબનો વિચાર પોતાનાં છોકરાં એક-ખીજ સાથે પરણાવવાનો થાય એટલે તેઓ વરકન્યા માટે એકખીજને વસ્ત્ર મોકલે છે. આથી લગ્નનો કરાર પાકે થાય છે. પછી તે તોડાતો નથી.

પારસીઓ જ્યારે સંજ્ઞનમાં વસ્ત્રા ત્યારે ત્યાંના રાજાએ તેમની પાસે વચન લીધું હતું કે અમે હિંદુ લોકોની ક્રિયા પાળીશું. આથી પારસી લગ્નક્રિયા હિંદુક્રિયાને ઘણે ભાગે મળતી આવે છે. લગ્નપ્રસંગે પારસી લોકો વાણીઆ લોકોના જેવા લાંબા જામા પહેરે છે ને કેડે પિછોડી ખાંધે છે. તેમના લગ્નનો વરઘોડો પણ હિંદુ લોકોના વરઘોડા જેવો હોય છે.

લગ્નનો દિવસ જોષીની સલાહ પ્રમાણે નક્કી કરેલો હોય છે. તે દિવસ પહેલાં ચાર કે આઠ દહાડા અગાઉ ‘માંડવ-સરો’ કરે છે. એ ક્રિયા હિંદુઓના મંડપમુહૂર્તના જેવી હોય

છે. ઘર આગળ ખાડો ખોદી તેમાં સોનુરૂપુ નાખી જાંખાની ડાળી રાખાવે છે. એ દિવસથી વરકન્યાને પીઠી ચોળવાનો રિવાજ હતો, તે હવે નીકળી ગયો છે.

લગ્નને દિવસે વરઘોડો નીકળતા પહેલાં કન્યાનાં સગાં ને સ્નેહીઓ શક્તિ પ્રમાણે કીમતી પોશાક ને ઘરેણાં લઈ વરને ઘેર જાય છે. વરને તે આપી તેઓ પાછાં ફરે છે, એટલે વરઘોડો નીકળે છે. આગળ વાળું ને પાછળ સાજન-ને મોખરે વરરાજા ને મોખેદો ચાલે છે. વરના હાથમાં નાળિયેર, કપાળે ચાંદલો, ને ગળામાં કૂલનો હાર હોય છે. એ રીતે વરઘોડો કન્યાને ઘેર જાય છે.

ત્યાં વરકન્યાને સામસામાં ખુરસી પર બેસાડે છે. તેમની વચ્ચે પડદો ધરે છે. તેમની આસપાસ એક બીજો પડદો રાખે છે ને તેના છેડાને બેવડી ગાંઠ બાંધે છે. પડદામાં વરકન્યા પાસે એકબીજાનો જમણો હાથ પકડાવે છે. મોખેદો પડદાની પાસ સાત વાર સુતર વિટાળે છે. વરકન્યાના લેગા હાથ પર તેમજ તે ઉપરના કપડા પરની બેવડી ગાંઠ પર સાત આંટા લે છે. પછી એક તવા પર રાખેલા અગ્નિમાં ધૂપ નાખે છે ને પડદો એકદમ નાખી દે છે, એટલે વરકન્યા હાથમાં રખાવેલા ચોખા એકબીજા પર જલદી વધાવે છે ને લેગાં થયેલાં સ્ત્રીપુરુષો તાળીના હર્ષનાદથી તેમને વધાવી લે છે. બેમાંથી જે પહેલું ચોખા વધાવે છે તેનું ચલણ વધારે થશે એમ મનાય છે. પછી સ્તુરો વરકન્યાને આશીર્વાદ દે છે. તે વખતે ઝંને બાળુ તરફનાં સગાંમાંનો કોઈ પણ માણસ એખાનીં ચાળી લઈ બેસે.

રહે છે ને તે લગ્નના સાક્ષી તરીકે કામ કરે છે.

મોખેદો માળાપને પૂછે છે કે તમને આ લગ્ન કબૂલ છે ? તેમની સંમતિ મળ્યા પછી વરકન્યાને પૂછે છે કે તમે એકબીજા સાથે વચન પ્રમાણે પ્રામાણિકપણે વર્તવાને બંધાઓ છો ? તેઓ હા કહે છે એટલે હસ્તુરો આશીર્વાદ દે છે. છેવટે, વરકન્યા, તેમનાં માળાપ કે પાલકો, અને બંને પક્ષના મોખેદો લગ્નના પ્રમાણપત્ર પર સહી કરે છે ને તે લગ્નપત્ર પારસી લગ્ન નોંધનારા અમલદારની કચેરીમાં નોંધાય છે.

પાઠ ૬૧મો

મોર

ગાય, બિલાડી, કુતરો, એવાં પ્રાણીના પાઠ તમે શીખી ગયાં છો. એવાં પ્રાણી પશુ કહેવાય છે. ચકલી, કબૂતર, ને પોપટ, તમે બધાંએ જોયાં છે. એ પંખી કહેવાય છે. પશુ ને પંખીમાં શો ફેર છે ?

પંખીને પાંખ હોય છે તેથી તે આકાશમાં બિડી શકે છે. પશુને પાંખ ન હોવાથી તે બિડી શકતાં નથી. પંખીને દિલ્લે પીછાં ને પશુને દિલ્લે વાળ હોય છે. પશુ બચ્ચાંને ધવરાવે છે. પંખી ઈંડાં મૂકી તેને સેવે છે.

તમે મોર જોયાં છે ? એના જેવું સુંદર પંખી ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. એને માથે ધણી દેખાવડી કલગી હોય

છે. એની પાછળ પીંછાંને લલકાલેર ગુચ્છો હોય છે, તે દીલાં, અને સુનેરી સુશોભિત રંગનો હોવાથી તેની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. એ ગુચ્છામાં રંગબેરંગી ‘આંખ’ જેવા ચાંદલા હોય છે, તે ઘણા દીપે છે. તેનું માથું ઘણું નાનું ને પગ ટૂંકા હોય છે. તેને ચાર આંગળાં હોય છે ને મજબૂત નખ હોય છે; તે વડે તે જમીન ખોતરી માંહેથી ભવસાં કાઢી શકે છે.

મોર આનંદમાં આવે છે ત્યારે પીંછાં ઊંચાં કરી તેનો ફેલાવો કરે છે, તેને ‘કળા કરવી’ કહે છે. એ કળા કરી નાથે છે ત્યારે એનો દેખાવ ઘણો રમણીય થાય છે. તડકામાં એ કળાની શોભાનો પાર રહેતો નથી.

મોરની સ્ત્રીને ઢલ કહે છે. દેખાવમાં એ મોરથી બહુ ઊતરતી છે, તેથી બેનું બેડું શોભતું નથી.

મોર ને ઢલ જમીન પર હોડી શકે છે; પણ બહુ ઊંચાં ઊડી શકતાં નથી. ઝાડની ઊંચી ડાળી પર કે ઊંચાં મકાનોને છોપરે તેઓ આરામ લે છે. તેમના મધુર અવાજને ‘કેકા’ કહે છે.

આ પંખી અનાજના ઢાણા અને નાના જંતુઓ ખાઈને જીવે છે. જેમ મધમાખમાં નર આળસુ ને માદા ઉઘોગી છે; તેમ ઢલ જમીન પર અનાજના ઢાણા શોધે છે ત્યારે મોર મગફળ દેખાવ ધારણ કરી ફરતો ફરે છે.

પાઠ ૬૨મો

વૈદર્ભિ વનમાં વલવલે.

રાગ રામગ્રી

વૈદર્ભિ વનમાં વલવલે, અંધારી રાત;
મામની ભય પામી ઘણું, કલહી જાત; વૈદર્ભિં ૧
રસનાયે નામ દે નઠતણું, જાપ જપતી જાય;
શુદ્ધ નથી રે શરીરની, માંગે કાંઠા પાય; વૈદર્ભિં ૨

रोह रोह राती आंखडी, खूटयुं आंसुनुं नीर;
 नयणे धारा बे झरे, वहे छे रुधीर; वैदर्भि० ३
 हींङंती ते आखडे, वागे पायमां ठेश;
 चालंती उभी रहे, भराय कांटामां केश; वैदर्भि० ४
 अंगे ऊझरडा घणा, झरे शोणितधार;
 ओ नळ ओ नळ बोलती, बिजो नहीं विचार; वैदर्भि० ५
 अथडाये वृक्ष अंगशुं, मूके कांटामां पाय;
 शुद्ध नथी रे शरीरनी, भजती नळराय; वैदर्भि० ६
 दिवसरयणी प्रीछे नहीं, एवुं घाडुं अरण्य;
 दमयंती भूली पडी, दहाडा थया छे त्रण्य; वैदर्भि० ७
 अन्न उदक नहावुं नहीं, बेसवुं न शयन;
 त्रण्य दिवस एम वही गया, भमतां ते वन; वैदर्भि० ८

वलण

भमतां वन नृपभामनी, त्रण्य दिवस गया वही;
 वाट घाट के गाम ठाम, प्रेमदा कांइ पापी नहीं.

प्रेमानंद

पाठ ६३मे।

आडनां इल, भाग १ले।

शिक्षक—भूण, थड, ने पांढडां, ओ आडना अवयव छे ओ
 तमे शीपी गया छे। आडना एवन ने विकासने

માટે એ ત્રણે અવયવ જરૂરના છે અને એ જ કામ કરે છે તે છોડના હિતને માટે કરે છે. પરંતુ એમાંના એકે અવયવ નવા છોડ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરતો નથી. જુઓ, મારા હાથમાં આ ફૂલો છે. એ શા કામનાં છે ?

છોકરાં—સાહેબ, એને આપણે સુંદીએ છીએ.

શિક્ષક—ખરૂં. ફૂલ છોડને પોષણ આપે છે. એનું કામ નવો છોડ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. ફૂલ એ છોડનો સુંદરમાં સુંદર ભાગ છે. એ છોડનું ભૂષણ છે. આપણને ફૂલ ઘણાં પ્યારાં છે. કુદરતની એ બલિહારી છે. જુઓ, એના રંગ કેવા વિચિત્ર છે ! એની સુગંધ કેવી ખુશબોદાર છે ! આપણી નાકની ઇંદ્રી એથી કેવી તૃપ્ત થાય છે ! હિંદુઓ ફૂલને પૂજામાં વાપરે છે; પારસીઓ નદીને ચઢાવે છે; મુસલમાનો કબર પર મૂકે છે. ફૂલનો ખીજો કોઈ ઉપયોગ તમે જાણો છો ?

છોકરાં—હા, છ. ફૂલની કલગી ને ગોટા બને છે, તે માંગલિક પ્રસંગે તેમજ અન્ય પ્રસંગે આવકાર દેવામાં વપરાય છે.

શિક્ષક—ખરાખર. આપણે ફૂલના હાર ગળામાં ઘાલીએ છીએ.
 સ્ત્રીઓ માથામાં ફૂલનાં ગજરાં પહેરે છે. લગ્ન-
 પ્રસંગે, ગુલાબજળ ને અત્તરોનો ઉપયોગ થતો
 તમે જોયો છે ?

છોકરાં—હા, જી. ગુલાબદાનીમાંથી ગુલાબજળ છાંટવામાં
 આવે છે ને અત્તરદાનીમાંથી અત્તર અપાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. ગુલાબનાં ફૂલમાંથી ગુલાબજળ ને અત્તર
 બને છે. મોગરાનાં ફૂલમાંથી મોગરાનું અત્તર થાય
 છે ને ઘાસમાંથી પણ અત્તર કઢાય છે. એ અત્તરો
 મીઠી સુગંધ આપે છે. સૌંદર્ય, સુગંધ, અને રંગની
 ખુબીને માટે ફૂલો બધાંનેજ ખ્યારાં લાગે છે. ઘરના
 આંગણમાં લોકો ફૂલના છોડ વાવે છે; અને જેઓના
 ઘરને આંગણું નથી હોતું તેઓ કુંડામાં નાના છોડો
 વાવે છે. આ ફૂલોના રંગ ને આકાર તપાસો.
 કેવા લાગે છે !

છોકરાં—સાહેબ, રંગો જુદા જુદા છે. આકાર પણ જુદા જુદા છે.

શિક્ષક—ખરૂં. કેટલાંક ફૂલ ખ્યાલાના આકારનાં છે; કેટલાંક
 પતંગીઆ જેવાં; કેટલાંક ઘટ જેવાં; એમ તરેહવાર
 આકારનાં છે. રંગ પણ વિચિત્ર છે. આ એકજ
 ફૂલમાં કેટલા રંગ છે !

પાઠ ૬૪મો

ઝાડનાં ફૂલ, ભાગ રજો

શિક્ષક—કાલે આપણે ફૂલ વિષે કેટલીક વાત કરી. આજ એની ટેવ વિષે વિચારીએ. તમે કમળનાં ફૂલ જોયાં છે ? એ કયાં જોગે છે ?

છગન—હા, જી. કમળનાં ફૂલ તળાવમાં જોગે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. એ ઘણું સુંદર ફૂલ છે. એને ઘણાં પાંદડાં હોય છે. એ શતપત્ર (સો પાંદડાંવાળું) કહેવાય છે. એ એવું ગોળ ને સુંદર છે કે સુંદર મુખને આપણે કમળના જેવું કહીએ છીએ. એ ખીલે છે ત્યારે ઘણું રમણીય લાગે છે. લાંબી, સુંદર આંખને આપણે કમળના જેવી આંખ કહીએ છીએ. કેટલાંક કમળનાં પુષ્પ શ્વેત વર્ણનાં, કેટલાંક રક્ત વર્ણનાં, ને કેટલાંક નીલ વર્ણનાં હોય છે. કેટલાંક કમળ, સૂર્ય જોગે છે ત્યારે ખીલે છે ને સંધ્યાકાળે ખિડાઈ જાય છે. એને સૂર્યકમળ કહે છે. કેટલાંક કમળ, ચંદ્ર ઉદય પામે છે ત્યારે વિકસે છે ને ચંદ્ર અસ્ત પામે છે ત્યારે સંકોચાઈ જાય છે. એ ચંદ્રકમળ કહેવાય છે. કેટલાંક ફૂલો અમુક વખતેજ-સવારે, બપોરે, પાછલે પહોરે કે સાંજે-ખીલે છે. સૂર્યમુખી બપોરે ખીલે છે. એકજ ક્યારામાં જુદે જુદે કલાકે ખીલતાં ફૂલો કમવાર રોખ્યાં હોય તો તેનો વિકાસ જોઈ આપણે વખત કહી શકીએ.

તમે મધમાખનો ખાંડ શીખ્યા છો. એ શું

કરે છે ?

છોકરાં—સાહેબ, એ બધાં ફૂલોમાંથી રસ લઈ મધ બનાવે છે.

શિક્ષક—હા, ઘણા જંતુઓ પુષ્પરસ પર જીવે છે. મધમાખ જેવા જંતુ એક ફૂલની રજ બીજા ફૂલ પર લઈ જાય છે. આથી એજ ફૂલની રજથી બી પુષ્પ થાય તેના કરતાં આ નવી રજથી બી વધારે પુષ્પ થાય છે. પવન પણ ફૂલોની રજ પ્રસરાવે છે ને બીજને વધારે પુષ્પ કરે છે. ફૂલ કરમાઈ જાય છે ત્યારે આડ મરી જાય છે ?

છોકરાં—ના, સાહેબ.

શિક્ષક—ખરાખર. આપણે બીજ રોપીએ ત્યારે આડ ઊગે છે. એ બીજ ફૂલમાં રહેલું છે. આપણે છોડ ઉપરથી રોજ બધાં ફૂલ ચૂંટી લઈએ ને એકે ફૂલ રહેવા ન દઈએ તો ફળ થાય નહિ. આ રીતે બીજ નષ્ટ થવાથી નવો છોડ થાય નહિ.

જેમ પાંદડાંથી આડ ઓળખાય છે, તેમ ફૂલથી પણ ઓળખાય છે. ફૂલની પાંખડી તપાસો. આડનાં પાંદડાંમાં ને એમાં શો ફેર છે ?

છોકરાં—પાંખડી તો ઘણી સુંવાળી છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. પાંખડી પાંદડા જેવી કઠણ નથી. એ સુંવાળી, પોચી, ને પાતળી છે. બધી પાંખડી સરખી નથી હોતી. એના રંગ ને આકારમાં ફેર હોય છે. જુઓ, એમાં આ ઝીણા રેસા છે તે કેશર

કહેવાય છે. એને છેડે ખોરીઆ જેવું જોળા છે,
તેમાં ફૂલની રજ રહેલી છે.

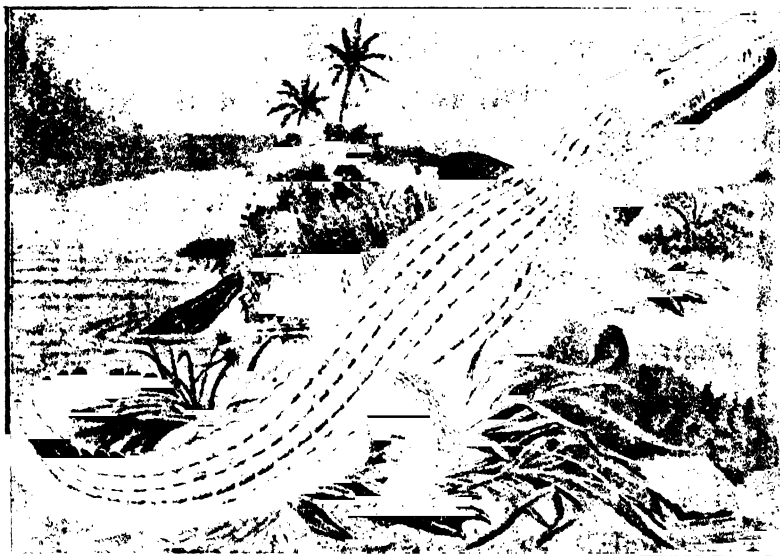
ફૂલની પાંખડી પર આ લીલું લીલું શું છે ?

છાકરાં—સાહેબ, એ એના ઢાંકણ જેવું દેખાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત છે. કુદરતની કેવી ખુબી છે ! હાથમાં
લઈએ તો ચિમળાઈ બાય એવી નાન્યુક પાંખડીનું
પ્રભુએ કેવું સુંદર રીતે રક્ષણ કર્યું છે ! એ ઢાંકણને
વળા કહે છે.

પાઠ કપમે

મગર, ભાગ ૧લો

માછલાંની પેઠે મગર જળમાં રહે છે અને ઇંડાં મૂકે છે; પણ તે માછલું નથી. માછલાંને એક ખાસ ઇંદ્રી હોય છે, તેથી તે જળમાં શ્વાસ લઈ શકે છે. એ ઇંદ્રીને ચૂંધ કહે છે. માછલાં જમીન પર જીવી શકતાં નથી. મગર જમીન પર રહી શકે છે અને પાણીની અંદર શ્વાસ લઈ શકતો નથી. એક જાતનાં પેટ ઘસડીને ચાલનારાં પ્રાણી થાય છે તે વર્ગમાં મગર આવે છે ને તે વર્ગમાં એ મોટામાં મોટું અને અતિભયંકર પ્રાણી છે.

સાધારણ રીતે મગર પંદરસોળ ફૂટ લાંબા હોય છે; પણ કેટલાક મગર ત્રીસ ફૂટ લગણુ લાંબા હોય છે. એની ચામડી ઘણી જાડી ને લિલાશપડતા રંગની હોય છે અને તેમાં કાળાં ધાબાં હોય છે. એની પીઠ પરની ને શરીરના ઉપલા ભાગની ચામડી એવી તો કઠણુ હોય છે કે જોરથી નાખેલો ભાલો પણ તેમાં પેસી શકતો નથી અને ખંડુકની ગોળી પણ, તેની આંખ પર કે પાસા પર ન પડે તો, તેને વીંધી શકતી નથી. એ ચામડી શિકારીથી એનું રક્ષણ કરે છે. શરીરના નીચલા ભાગની ચામડી કંઈક પોચી હોય છે.

મગરનો આકાર ઘણો બેડોળ છે. એનું શરીર ચપટું ને સાંકડું હોય છે અને મોં ને પૂંછડી તરફ તે સાંકડું થતું થતું અણીદાર થાય છે. તેનું માથું મોટું, પગ ટૂંકા, અને પૂંછડી લાંબી ને અણીદાર હોય છે. તેની ગરદન જાડી હોય છે અને મોં બહુ મોટું હોય છે. તેનાં જેવાં મોટાં ને પહોળાં જડખાં ભાગ્યેજ કોઈ પ્રાણીનાં હશે. ખીબં પ્રાણીની પેઠે એના શરીરને છોડે પૂંછડીનું જીવું અંગ હોતું નથી. એનું

લાંબું શરીર સાંકડું સાંકડું થતું બય છે ને છેવટે પૂંછડીનો આકાર ધારણ કરે છે.

પ્રાણીઓનો શિકાર કરવાની એની રીત બીજાં પ્રાણી-ઓની રીત કરતાં બુદ્ધિજ છે. એ પાણીમાં પડ્યો હોય છે ત્યારે લાકડાના કકડા જેવો દેખાય છે, તેથી હરણના જેવી ચપળ નજર પણ એનાથી છેતરાય છે. પણ એ જેવો સુસ્ત પડેલો દેખાય છે તેવો સુસ્ત નથી. શિકારને જોઈને એ પાણીમાં ડૂબકી મારે છે ને શિકારની પાસે જઈ તેને પોતાની જોરાવર પૂંછડીથી પાણીમાં પછાડી મારી નાખે છે.

પાઠ ૬૬મો

મગર, ભાગ રજો

મગર બહુ ઝડપથી તરી શકે છે, તેથી તે સહેલથી માછલાં પકડી શકે છે. એ તેનું મુખ્ય ભક્ષ્ય છે; પણ ઘોડો, બળદ, કે માણસ પણ તેના સપાટામાં આવે તો તે છોડતો નથી.

સૂકી જમીન પર તેને ચઢેન પડતું નથી. તેના ટૂંકા ને નબળા પગને તેનું સ્થૂળ શરીર ખેંચવું અઘરું પડે છે. પણ પેટ ઘસડી તે સપાટાબંધ સીધો ચાલી શકે છે. તેને ફરવું અઘરું પડે છે; પણ પાણી છોડી કિનારા પર તે ભાગ્યેજ આવે છે.

લગભગ બધાં પેટ ઘસડી ચાલનારાં પ્રાણીની પેઠે મગરી રેતીમાં ઇંડાં મૂકે છે અને ત્યાં સૂરજના તડકામાં સેવવાને

રાખે છે. નોળીઆને એ ઈડાં બહુ ભાવે છે, તેથી તે જમીન ખોદીને એને શોધી કાઢી ખાઈ બાય છે. આથી મગરની ઉત્પત્તિ બહુ વધતી અટકે છે.

ગરમ પ્રદેશોમાં લગભગ બધી નદીઓમાં જુદી જુદી જાતના મગર હોય છે. અજમેરમાં પુષ્કરના તળાવમાં બહુ મગર છે. કોઈ જાણીતા માણસની મદદ વગર ત્યાં નહાઈ શકાતું નથી. ગંગા નદીમાં પણ મગરની વસ્તી છે.

ગરમ દેશમાં નદીનું પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે ચોમાસું આવે ત્યાંસુધી મગર કાદવમાં કે રેતીમાં દટાઈ રહે છે. એક વિચિત્ર વાત એવી વર્ણવાએલી છે કે આવે સ્થળે એક માણસે ઝૂંપડું બાંધ્યું. તેણે બાંધતળીએ ચૂલો સળગાવ્યો. મગરની પીઠ જ્યાં દટાએલી હતી તેના ઉપલા ભાગની જમીન પર તે ચૂલો હોવાથી મગરને ખૂબ ગરમી લાગી. ધીમે ધીમે તે ગરમી વધતી જવાથી તેનાથી તે સહન ન થઈ શકી, એટલે તેણે ખૂબ ભેર કરી નદી તરફ ધસારો કર્યો. આથી મોટો ભયંકર અવાજ થયો, તે ઝૂંપડું પડી ગયું, ને તે માણસ કચરામાં દટાઈ મૂચ્યો.

પાઠ ૬૭મો

વરસાદ અને ઝાકળ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—આપણે વાડકી પાણીથી ભરીને ચૂલા પર મૂકીએ ને કલાકેક રહીને જોઈએ તો શું માલમ પડશે ?

છાત્રા—સાહેબ, પાણી સુકાઈ ગએલું જણાશે.

મહંમદ—સાહેબ, પાણીની વરાળ થઈ હવામાં જતી રહેશે.

શિક્ષક—શાળાશ. લુગડાં ધોઈને સુકાવા નાખીએ છીએ.

થોડી વાર રહીને તે કોરાં કડાક થઈ જાય છે. એમાંનું

પાણી ક્યાં ગયું ? વરસાદ વરસ્યા પછી થોડી વારે

રસ્તા સુકાઈ જાય છે. પાણી ક્યાં ગયું ?

છોકરાં—સાહેબ, વરાળરૂપે હવામાં ગયું.

શિક્ષક—પાણીને તો ચૂલાની ગરમી લાગી, તેથી તેની વરાળ

થઈ; બીનાં લુગડાંને શેની ગરમી લાગી ?

નરહરિ—સાહેબ, સૂરજની.

શિક્ષક—ત્યારે રાતે બીનાં લુગડાં સુકાતાં નથી ?

નવીન—સાહેબ, સુકાય છે. રાત્રે પણ ગરમી હોય છે;

દહાડા કરતાં ઓછી હોય છે, તેથી રાતે સુકાતાં

વાર લાગે છે.

શિક્ષક—પાણીની પેઠે હવા છિદ્રાળુ છે. સૂકી હવા જૂખ્યા

માણસના જેવી છે. એનાં છિદ્રને પાણીની જરૂર

છે, તેથી સૂકી હવામાં-શિયાળામાં ને ઊનાળામાં-

લુગડાં તરત સુકાઈ જાય છે; બીની હવામાં સુકાતાં

વાર લાગે છે.

તમે ચાહેતાની દેવતા પર મૂકે છે ત્યારે તેમાંનું

પાણી ઊકળી તેમાંથી વરાળ નીકળે છે તે તમે

જોઈ છે. એ વરાળનું શું થાય છે ?

છોકરાં—સાહેબ, વરાળ ઊંચે હવામાં જાય છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. આપણે પાણી રેડીએ છીએ ત્યારે તે

લાંચ પર પડે છે; કેમકે હવા કરતાં પાણી ભારે

છે. પણ વરાળ હવા કરતાં હલકી છે, તેથી તે ઊંચી જાય છે. જેમ ચાહેદાનીના પાણીની, લીનાં લુગડાંના ને રસ્તા પરના પાણીની વરાળ થઈ તે ઊંચે ચઢે છે; તેમ નદી, નાળાં, દરિયા, ને મહાસાગરમાં સૂર્યની ગરમીથી હમેશ પાણીની વરાળ થયા કરે છે ને તે વરાળ હવાથી હલકી હોવાથી ઊંચે ચઢ્યા કરે છે. એ વરાળનું પાણી થાય ત્યાંસુધી એ વરાળના રૂપમાં જ રહે છે.

પાઠ ૬૮મો

વરસાદ અને ઝાકળ, ભાગ રજો

શિક્ષક—કાલે તમે શીખી ગયા કે સૂર્યની ગરમીથી સમુદ્રના પાણીની વરાળ થઈ તે ઊંચે ચઢે છે અને તેનું પાણી થાય ત્યાંસુધી તે વરાળના રૂપમાં રહે છે. બોલો, એ વરાળનું પાણી ગરમીથી થશે કે ઠંડકથી ?

તુલસી—સાહેબ, ગરમીથી તો પાણીની વરાળ થઈ, તો ગરમીથી વરાળનું પાણી નજ થાય.

શિક્ષક—ખરી વાત. ઠંડકથી વરાળનું પાણી થશે. ઠંડક ગરમીથી ઉલટું કામ કરે છે; માટે ઠંડી હવામાં વરાળ જવાથી વરાળનું પાણી થશે. લોકો હવા ખાવા પહોંડ પર શા માટે જાય છે તે તમે જાણો છો ?

નવનીત—હા, જી. પહાડ પરની હવા ઠંડી હોય છે તેથી. શિક્ષક—ખરાખર. ઊની હવા જેમ જેમ પૃથ્વીથી દૂર જાય છે, તેમ તેમ ઠંડી થાય છે. ઊનાળામાં પણ ઊંચા ડુંગરને મથાળે સખત ટાઢ હોય છે. ગરમ હવા વરાળને લઈ એટલે ઊંચે જાય છે ત્યારે ઠંડકથી હવાનું પાણી થઈ જાય છે અને પાણીનાં વાદળાં બને છે. આપણે જોઈએ છીએ એવાં વાદળાં આપણી ઉપર દસેક માઈલ ઊંચાં હોય છે. જે પાણીનાં બિંદુનાં તે બનેલાં છે તે મોટાં થાય છે ત્યારે વાદળાં પૃથ્વીની પાસે આવે છે ને પાણી જમીન પર પડે છે, તેનું નામ વરસાદ.

કેટલીક વાર વરસાદનાં બિંદુ ઘણી ઠંડી હવામાં થઈને આવે છે, તેથી ઠરીને તેના ઝીણા બરફના કકડા જેવા બંધાય છે, તે પૃથ્વી પર પડે છે. એને કરાંનો વરસાદ કહે છે.

તમે કેટલીક વાર સવારે ફરવા જાઓ છો ત્યારે ઝાડનાં પાંદડાં પર મોતીના દાણા જેવાં ચળકતાં ટીપાં દેખો છો; એ શું છે ?

નવીન—સાહેબ, એ ઝાડનાં ટીપાં છે.

શિક્ષક—ખરાખર. સૂર્ય આથમે છે એટલે પૃથ્વી પરની ગરમી ઓછી થાય છે. ઘાસ ને પાંદડાં જેવા પાતળા પદાર્થો જલદી ઠંડા થાય છે. હવામાં વરાળ રહેલી છે તે ઠંડાં પાંદડાં ને ઘાસને ઝડકે છે એટલે ઠંડકથી તેનું પાણી થાય છે. એ પાણી પાંદડાં પર ને ઘાસમાં દેખાય છે. એનું નામ ઝાડનાં.

पाठ ६९मो

काचबोकाचबी

पद

एक काचबो ने एक काचबी, सायरमां रहेतां जी,
दर्शनकारण बहार निकळियां, राखीने विश्वास;
आवंतां नजरे भाळ्यां रे, झालीने बांधी मार्या रे. १

काचबो कहे छे काचबीने, तुं धारण राखनी धीर,
आपणने उगारशे व्हालो, जुगते जादववीर;
चिंता छोडी शरणे आवो रे, मरवा तने नहि दे मावो रे. २

वारे वारे तुंने वारती कंथ, माहं न मान्युं कहेण,
काळ आव्यो कोण राखशे, तमे नीचां शुं ढाळो नेण;
क्यां गयो तारो शारंगपाणी, माथे आवी मोतनिशानी रे. ३

अबळाने इतबार न आवे, कोटि करो ने उपाय,
कहुं न माने कोइनुं रे, ए तो गाणुं पोतानुं गाय;
एवी विश्वासनी वोणी, अंते तारी बुद्धि पोणी. ४

काचबी कहे छे क्यां गयो तारो, राखणहारो राम,
हरि नथी केना हाथमां रे, तमे शुं बोलो छो स्वाम;
मरवा टाणे मति मुझाणी रे, नूच्या पछी झाल्लुं ताणी रे. ५

त्रिकमजी त्रण लोकमां मारे, तारो छे इतबार,
अटक पडी हरि आविजो, मारां उद्धार;
छोगाळां वात छे छैली रे, थाजी बळताना बैली रे. ६

काचबी कहे छे कोण उगारे, जातो रणो जगदीश,
चारे दिज्ञाथी सळगावी मूक्यां, ओर्या वीचो वीच;
जेनो विश्वास छे तारे रे, तेनो इतबार नहि मारे रे. ७

बळती होय तो बेसनी मारी, पीठ पर राखुं प्राण,
निंदा न कर मारा नाथनी, मने लागे छे भालानां बाण;
व्हालो मारो आवशे वारुरे, आपणने उगारवा सारुरे. ८

काचबी कहे करतार न आव्यो, आपणो आव्यो अंत,
हरि नथी कोना हाथमां, तमे ते भुं बांध्यो तंत;
आमांथी जो उगरिये रे, पाणी बहार पग न भरिये रे. ९

विट्ठलजी मारे वारे चढजो, शामळा करजो सार,
अंत समे नहीं आवशो तो, कोनी करशो वार;
हरि मारी हांसी थासे रे, प्रभु तारी पतीत जासे रे. १०

केशवजीए करुणा करी, मोकल्या मेघ मलार,
बळतांमांथी बारणे काढ्यां, काचवाने किरतार;
भोजल कहे भरुंसो जेने रे, त्रिकमजी तारसे तेने रे. ११

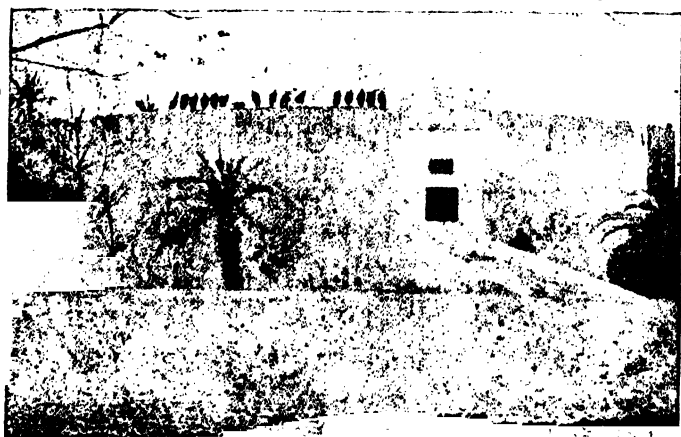
भोजामक्त

आठ ७०३

पारसी दोणभुं

हिंदु लोकोनी पेठे पारसीको प्रोत्तानां शत्रुने अग्निदाह
करवा नथी हे असहमान लोकोनी पेठे दाटता नथी.

તેઓ અગ્નિને અહુરમઝ્દનું ચિહ્ન માને છે, તેથી શબને ખાળે તો અગ્નિ અપવિત્ર થાય એમ તેઓ સમજે છે. તેમજ પૃથ્વીની અંદર ઢાટવાથી હવા ખગડે તેથી શબનો જલદી નિકાલ કરવા માટે તેઓ વસ્તીથી દૂર એક જુદું મકાન બાંધે છે, તેને દોખમું કહે છે. એની અંદરના ભાગમાં એક મોટો કુવો ખોદેલો હોય છે. તેનું મથાળું ઉઘાડું હોય છે. ઉપર ગોળ આકારની જાળી હોય છે, તેમાં ત્રણ ભાગ કરેલા હોય છે. એકમાં પુરુષનું, બીજામાં સ્ત્રીનું, ને ત્રીજામાં છોકરાનું શબ મૂકવાની ગોઠવણ હોય છે. તે પર શબને ખુલ્લું મૂકે છે એટલે મોટાં ગીધ પક્ષીઓ તેનો નિકાલ કરે છે.

મરનારનો અન્તસમય બહુજ પાસે આવે છે અને તેના જીવવાની આશા બિલકુલ રહેતી નથી ત્યારે તેને નવઝાવી સફેદ કપડાં પહેરાવે છે. તેની પાસે બેસી મોખેદ કે દસ્તુર

પવિત્ર ગ્રંથ-અવસ્તાના કલામા લખે છે, કે ખુદાની બંદગી કરે છે. તેની પાસે સુખડલોખાન બાળવામાં આવે છે.

જીવ ગયા પછી શબને સફેદ કપડાંથી વિંટાળી જમીન પર એક કે વધારે પથ્થર પર મૂકે છે ને પાસે દીવો બાળે છે. સ્ત્રીઓ પાસે જમીન પર ને પુરુષો ઓટલા પર બેસે છે. રાત્રે મરણ થાય તો સવાર સુધી શબને ઘરમાં રહેવા દે છે. દિવસે મરણ થયું હોય તો ચારપાંચ કલાકમાં ત્યાં સગાં-સ્નેહી એકઠાં થાય છે.

શબને લોખંડની ઘેઆન પર મૂકે છે. ઉપાડનારા ખાસ પારસી હોય છે. તેઓ નસેસાલારના નામથી ઓળખાય છે. ઘેઆન પર મૂકતી વખતે બે મોબેદો ઘે સારે છે અથવા ઘેસારાણું લખે છે. તેનો સાર એવો છે કે સંસાર ક્ષણિક છે, માટે સર્વેએ હમેશ નીતિમાં રહેવું, પછી ઘેઆન ખલા પર મૂકી દોખમામાં લઈ જાય છે.

મરનારનાં સગાંસંબંધી અને અધ્યાત્મી બળબેની હારમાં રૂમાલોથી એકબીજાને પકડી ગંભીર રીતે શબની પાછળ જાય છે. ત્યાં ગયા પછી દોખમાના દરવાજાથી થોડેક છેટે ઘેઆન જમીન પર મૂકવામાં આવે છે. સ્નેહીઓ ને સગાં શબને છેલ્લું નમન કરે છે. પછી ઘેઆન દોખમામાં લઈ જઈ, શબને છૂટું કરી અંદરના ભાગમાં મૂકવામાં આવે છે.

પારસી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મરનારનો રૂહ તેના સુઆ પછી ત્રણ દિવસ સંસારમાં રહે છે, પછી તે પર લોકમાં જાય છે. તેથી શબને સુવાડયું હોય છે ત્યાં મોબેદો ત્રણ દિવસ સુખડ હોમે છે ને અવસ્તા લખે છે કે બંદગી લખે છે.

ત્રીજે દહાડે પાછલે પહોરે કે ચોથે દિવસે સવાર પહેલાં મરનારનાં સગાંસંબંધીની સમક્ષ ઘેર કે અગિયારીમાં મરનારના કલ્યાણને માટે ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ત્રીજે દિવસ ઉઠમણનો દિવસ કહેવાય છે. તે દિવસે સગાંસ્નેહી મરનારને દિલાસો આપવા તેને ઘેર લોગાં થાય છે અને ઘરનાં માણસ મરનારની પાછળ શક્તિ પ્રમાણે સખાવત બાહેર કરે છે.

ચોથે દિવસે મોખેદોને જમાડવામાં આવે છે. દશાને દહાડે તેમજ મરણના વર્ષમાં દર મહીને અને દર વર્ષે મરણની તિથિએ મરનારના કલ્યાણને માટે ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૧મો

રીંછ

રીંછ જંગલી પ્રાણી છે. છતાં, એને કેળવી શકાય છે. કાળા રંગના રીંછને મહારી સાથે ફરતું કઢાય તમે જોયું હશે. મહારી એને નચાવી શકે છે, પાછલા પગ પર ચલાવી શકે છે, અને પંજમાં લાકડી આપી કુદાવી શકે છે.

કેટલાક બાગોમાં જંગલી જાનવરો રાખવામાં આવે છે. તેવા બાગમાં કાળાં રીંછને માટે ખાડો હોય છે. તે ખાડાની વચમાં ઊભું સીધું લાકડું ઢાટેલું હોય છે. રીંછને ચઢવિતર કરવું ગમે છે. એને આનંદ પડે તેટલા માટે એવું લાકડું ઢાટવામાં આવ્યું હોય છે.

રીંછ આડ પર ચઢી શકે છે. વગડામાં રીંછ કોઈ માણસની પાછળ પડ્યું હોય તો આડ પર ચઢ્યાથી તે પોતાનો ખયાવ કરી શકતો નથી. મરી ગએલા માણસને રીંછ છેડતું નથી. તે જેની પાછળ પડ્યું હોય તે માણસ ખરાબર સ્તબ્ધ થઈ ભાંય પર પડી રહે તો ઘણું કંરીને તે ખચી શકે છે.

રીંછને માંસાહાર કરતાં વનસ્પતિનો આહાર વધારે ભાવે છે. જંગલમાં મધ ક્યાં છે તે વાસથી એ પારખી શકે છે. પછી એ ત્યાં જાય છે. જે આડ પર મધ હોય તે પર એ ચઢી જાય છે ને પછી મધપુડાને પૂરેપૂરો ચૂસી લઈ તૃપ્ત થાય છે.

ઘણા ઠંડા મુલકોમાં શિયાળો આવે ત્યારે રીંછ કોઈ ઘાડા ઝાડની નીચે બપોલ કરી, પાંદડાં ને ડાળીઓની પથારીમાં ભરાઈ રહે છે; તેથી તેને ટાઢ વાતી નથી. આખો શિયાળો તે ત્યાં ઊઘમાં કાઢે છે ને પછી વસંત ઋતુ આવે એટલે જાગે છે. આવી રીતે તે જાગે છે ત્યારે બહુજ ભુખારું થઈ જાય છે ને ઘણુંજ ભયંકર બને છે.

તમને વિચિત્ર લાગશે કે ખાધા વિના રીંછ દિવસો સુધી શિયાળામાં કેમ રહી શકે! એ શું કંઈજ ખાતું નથી? ના, તેમ નથી. એ તે વખતે પોતાના શરીરની ચરખી પર જીવે છે. જે લોકો ઉપવાસ કરે છે તે પણ પોતાના શરીરની ચરખી પરજી જીવે છે. રીંછના શરીરમાં ચરખી ઘણી હોય છે, તેથી તે ઘણું વખત ખાધા વિના જીવી શકે છે.

રીંછ ઘણું કદ્રૂપું પ્રાણી છે. વાઘ, સિંહ, ખિલાડી, કુતરા જેવાં પ્રાણીઓ પોતાની આંગળી પર ભાર મૂકી ચાલે છે, ત્યારે રીંછ પોતાના પગનાં તળીઆં પર ભાર મૂકી ચાલે છે; તેથી એની ચાલ કઠંગી થાય છે.

રીંછ સફેદ રંગનાં પણ હોય છે. સફેદ રીંછ ઘણાજ ઠંડા પ્રદેશમાં વસે છે. આ રીંછ બીજાં રીંછ કરતાં ઘણું વધારે જંગલી હોય છે. દરેક પ્રાણી પર તે હુમલો કરે છે ને કોઈથી તે ડરતાં નથી. રીંછના આખા શરીર પર પુષ્કળ વાળ હોય છે.

પાઠ ૭૨મો

ફળ અને બીજ, ભાગ ૧લો

શિક્ષક—તમે ફૂલ વિષે શીખી ગયા છો. ફૂલનો શો ઉપયોગ છે ?

છાકરાં—સાહેબ, એમાં છોડનું બીજ રહેલું છે, તે નવા છોડ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં આવે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. ફળમાં ઝાડનું બીજ રહેલું છે. જ્યારે ફૂલ કરમાઈને ભાંય પર ખરી પડે છે ત્યારે ફૂલની ઢાંડીને છોડે ફળ દેખાય છે. બીજ પરિપક્વ થાય છે એટલે ફૂલનું ફળ થાય છે ને ફૂલનો બાકીનો નકામે ભાગ જમીન પર ખરી પડે છે. તમને ફળ ભાવે છે ?

છાકરાં—હા, જી. એ ઘણાં મીઠાં ને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે.

શિક્ષક—ખરૂં. પાકાં હોય છે ત્યારે એ ખાવાથી આપણું લોહી સ્વચ્છ થાય છે ને તબીબતને લાભ થાય છે. પાકાં ફળ તાબત ને સ્વાદિષ્ટ છે; પણ કાચાં શરીરને હાનિ કરે છે. કેટલાંક રસવાળાં હોય છે ને કેટલાંક રસવિનાનાં હોય છે. તમને કયાં ભાવે છે ?

છાકરાં—સાહેબ, રસવિનાનાં ફળ કયાં ?

શિક્ષક—તમારો સંશય ખરો છે. સામાન્ય રીતે આપણે રસથી ભરેલાંને જ ફળ કહીએ છીએ. પણ, ખરૂં

જેતાં, જેમાં બી રહ્યું છે તે ફળ. ફળ એટલે બીજપાત્ર. ફળમાં બધી જાતનાં બીજપાત્ર આવે છે. તમે ફળનો બધો ભાગ ખાઈ જાઓ છો કે કોઈ ભાગ કાઢી નાખો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, આપણે ઉપરની છાલ કાઢી નાખીએ છીએ અને અંદર ઠળીઓ કે ગોટલો હોય તો તે પણ કાઢી નાખીએ છીએ ને માંહેનો ગર ખાઈએ છીએ.

શિક્ષક—ખરી વાત. ઠેરી, દ્રાક્ષ, આલુ, ખેર, બંબુ, વગેરે ફેટલાંક ફળને ઠળીઆ હોય છે. એ ઠળીઆમાં એ છોડનાં બીજ રહેલાં છે. ઠળીઆવાળાં ફળ ઠળીઆવગરનાં ફળ જેવાં તંદુરસ્તીને લાભકારક નથી. તમે નારંગી, લીંબુ, ને દ્રાક્ષનાં બી જોયાં છે ?

છોકરાં—સાહેબ, ફળની અંદરજ તે હોવાં જોઈએ.

શિક્ષક—ખરું. તમે જાણો છો કે નારંગી ને લીંબુને જાડી, ખરબચડી, પીલી છાલ હોય છે. એમાં પીશીઓ રસની ભરેલી હોય છે. એનાં બી ઘોળાં છે ને તે ફળની વચ્ચે રહેલાં છે. લીંબુનું શરબત બનાવાય છે. લીંબુનો રસ તાવમાં શુષ્કકારક છે. એ ફળો ભૂખ ઉઘાડી પાચક થાય છે. દ્રાક્ષના ગુચ્છ થાય છે. એની અંદરના નાના ઠળીઆમાં બી રહેલું છે. તમે આલુનું બીજ જોયું છે ?

મગન—હા, સાહેબ. આલુમાંહેથી ઠળીઓ નીકળે છે. એ ઠળીઓ ફેડીએ એટલે એમાંથી બદામ નીકળે છે. એ ખવાય છે ને એજ એનું બીજ છે.

શિક્ષક—ખરાખર. એ કોપરા જેવું છે. હવે સૂકાં ફળ વિષે.

રાંધીને ખવાય એવાં સૂકાં ફળ તમે જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, પાપડી એ એવું ફળ લાગે છે.

શિક્ષક—ખરી વાત. બધાં કઠોળ ને અનાજ એવાં ફળ છે. વાલ, વટાણા, ચોળા, વગેરેને આપણે કઠોળ કહીએ છીએ. એને પાપડી કે શીંગો આવે છે. આપણે વાલની ઉપલી છાલ કાઢી નાખી તપાસીશું તો તેમાંથી બે દાળ છૂટી પડશે. બધાં કઠોળમાં એવી બે દાળ હોય છે. એ બે અડધીઆંની વચ્ચે એનું બી રહેલું છે. એમાંથી ફણુગો ફૂટે છે. કઠોળ એ બહુ પુષ્ટિકારક છે.

પાઠ ૭૩મો

ફળ અને બીજ, ભાગ રજો

શિક્ષક—ગયા પાઠમાં તમે કઠોળ વિષે શીખી ગયાં. ઘઉં, બાજરી, જવ, વગેરે પણ સૂકાં ફળ છે. કઠોળની પેઠે એને બે દાળ કે ફાડ નથી હોતી. એ અનાજ કણસલામાં કે ડુંડામાં થાય છે. કણસલામાં ફૂલને ઠેકાણે દાણા હોય છે. એજ ફળ છે. અનાજનું બીજપાત્ર પાતળું હોય છે ને તે બીજની આખી સપાટીને વળગેલું હોય છે. બી વવાય છે ત્યારે એ છોડું કાઢી નંખાતું નથી. કણસલામાંથી જેવું અનાજ મળે છે તેવુંજ વવાય છે.

નાળીએર તો તમે જોયું છે. એનું બીજ ક્યાં છે,
તે તમે જાણો છો ?

છોકરાં—સાહેબ, બીજ કોપરામાં હોવું જોઈએ.

શિક્ષક—બરાબર. કોપરામાં વચ્ચે જ્યાં બે છિદ્ર દેખાય છે ત્યાં બીજ રહેલું છે. તમે દુકાનમાં જેવું નાળીએર જુઓ છો તેના કરતાં ઝાડ પર ઘણું મોટું હોય છે. એનું બહારનું મોટું ઢાંકણ કાઢી નાખ્યા પછીનું નાળીએર તમારા જોવામાં આવે છે. એના ઉપરની ચોટલી કાઢી નાખી એને ભાંગે છે એટલે કાચલામાંનું કોપરૂં છૂટું પડે છે. કોપરૂં ખાવામાં મીઠું છે. એ શાકમાં વપરાય છે. એનું રાયતું થાય છે. કોપરામાંથી તેલ નીકળે છે, તે કોપરેલ બાળવામાં વપરાય છે. એ બધું તમે જાણતા હશે. કોપરામાં રસ છે, તે છોડને કામનો છે. કોપરાની વચ્ચેનાં બે છિદ્રમાંના એકમાંથી છોડ ઊગવા માંડે છે અને એ છોડને જમીન ને હવામાંથી પોષણ મળે તે પહેલાં આ રસ પૂરતું પોષણ પૂરું પાડે છે.

કેટલીક વાર આપણે બી વાવેલાં હોતાં નથી, છતાં
ઝાડ ઊગે છે. એનું શું કારણ છે ?

છગન—સાહેબ, પવન એક સ્થળથી બીજે સ્થળ બી લઈ
જાય છે.

શિક્ષક—ખરૂં. બીજ પરિપક્વ થાય છે એટલે બીજપાત્ર
ફાટે છે. બી હવામાં સુકાય છે તેથી લાંબો વખત
જીવી શકે છે. પવન બીજને જુદે જુદે સ્થળે ફેલાવે

છે. પક્ષીઓ એક કૂલ પરથી રજ લઈ જઈ બીજા કૂલ પર મૂકે છે. ફળ ખાઈ તેઓ ઠળીઆ બાંધ પર નાખી દે છે, ત્યાં તે ઊગે છે. કેટલાંક બીજને આંકડી જેવું હોય છે. એવા છોડની પાસે ચરતાં ઘેટાં છોડ સાથે માથું અડાળે છે ને ઘસે છે, એટલે એ બીજ તેમને વળગે છે. એ રીતે પણ બીજ એક સ્થળથી બીજે સ્થળ જાય છે.

દરેક છોડને પોતાના જેવોજ છોડ ઉત્પન્ન કરે એવાં બીજ હોય છે. બધાં બીજ છોડની નીચે પડે તો ત્યાં તેને ઊગવાનો અવકાશ મળે નહિ. પણ પવન, પક્ષી, ને પ્રાણીઓ તેને જુદે જુદે સ્થળે ફેલાવે છે, એ કુદરતની ખુબી છે. આડની છાલનો શો ઉપયોગ છે તે તમે જાણો છો ?

છાકરાં—સાહેબ, બાવળ, ખેર, જેવા આડની છાલ બાળવાના કામમાં આવે છે.

શિક્ષક—ખરૂં છે. બાળવાના કામમાં તો આખું લાકડું આવે છે, એટલે તેની છાલ પણ આવે છેજ. કેટલાંક આડની છાલ રંગવાના ને દવાના કામમાં વપરાય છે. કિવનાઈન એ સિન્કોનાના આડની છાલ છે.

જૂના વખતમાં ઋષિઓ આડની છાલનાં વસ્ત્ર પહેરતા, તે વસ્ત્ર કહેવાતાં. વળી કાગળની શોધ થઈ તે પહેલાં લોખંડ ને તાંબા પત્ર પર લોકો પુસ્તકો લખતા. એવા પ્રાચીન ગ્રંથો તાંબા પત્ર ને

ભૂજપત્ર પર લખાએલા હજી આપણા દેશમાં
પુસ્તકના સંગ્રહોમાં બેવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૪મો

અમદાવાદ જિલ્લો : મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો

અમદાવાદ શહેર સાબરમતી નદીને કિનારે આવેલું છે. એ ગુજરાતનું પાટ નગર છે. વસ્તી, વેપાર, ને ફેળવણીમાં મુંબઈ ઇલાકામાં એ ઘણું મોટું ને આગળ પડતું શહેર છે. એમાં લગભગ ૧૦૦ સૂતર કાંતવાનાં ને વણવાનાં કારખાનાં છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં આટલાં બધાં કારખાનાં મુંબઈમાં પણ નથી. ખરેખર, જેમ ઇંગ્લંડમાં મેન્ચેસ્ટર કાપડનાં કારખાનાંનું મુખ્ય મથક છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં અમદાવાદ છે. અમદાવાદ તે હિંદુસ્તાનનું મેન્ચેસ્ટર છે.

સુલતાન અહમદ ૧લાએ ઇ. સ. ૧૪૧૧માં અસાવલ ગામને ઠેકાણે અમદાવાદ શહેર વસાવ્યું. આ ઉપરથી શહેરનું નામ અહમદાબાદ-અમદાવાદ પડ્યું. તે ગુજરાતના બાદશાહોની રાજધાનીનું શહેર હતું. પાટણમાંથી રાજધાની ખસેડી તેમણે અમદાવાદ આણી અને પાટણમાંની બાંધણીની નકલ કરી તેમણે અમદાવાદમાં ત્રણ દરવાજા ને બદર બાંધ્યાં. અકબર બાદશાહના રાજ્યમાં અમદાવાદ, ગુજરાતના બીજા ભાગોની વિઠે, મુઘલ સત્તા નીચે આવ્યું. મુઘલ બાદશાહોએ સુબા નીમ્યા, તેમણે ગુજરાત પર રાજ્ય કર્યું. પાછળથી મરાઠાઓની સત્તા વધવાથી પંદ

વર્ષ (ઈ. સ. ૧૭૩૮-૫૩) અમદાવાદમાં મુસલમાનો ને મરાઠાઓ, બંનેની ઐકત્ર સત્તા રહી. સાઠ વર્ષ (ઈ. સ. ૧૭૫૭-૧૮૧૭) તેમાં ઐકત્ર મરાઠાઓની સત્તા રહી. એ સત્તાની નિશાનીમાં ત્યાં ગાયકવાડની હવેલી નામનું સરકારી મકાન હજી પણ છે. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં પેશ્વા, ગાયકવાડ, અને અંગ્રેજ સરકારની વચ્ચેના કૌલકરાર પ્રમાણે અમદાવાદ અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં આવ્યું અને વડોદરા પાસેના કેટલાક ભાગ અંગ્રેજ સરકારે ગાયકવાડને આપ્યો.

અકબરનો પુત્ર જહાંગીર બાદશાહ અમદાવાદમાં થોડો વખત રહ્યો હતો. તેને એ શહેર ગમ્યું નહોતું. અહિંની ધૂળ ને ગરમીથી તે કંટાળ્યો હતો. તેની તબીબત પણ સારી રહી નહોતી. ઇ. સ. ૧૬૧૮માં આ કારણોથી તેણે શહેર માટે નીચેના શબ્દો કહ્યા હતા:—

“આ કુમાળ ભૂમિમાં શહેર સ્થાપનારે શી ખુબી કે શોભા જોઈ હશે? એની હવા ધૂળથી ભરેલી છે. એમાં ઊના પવનો કુંકાય છે. એની નદીનું પાત્ર સૂકું છે. એનું પાણી ગંદું ને ખારું છે. એનાં પરાં કાંટાથી છવાયાં છે.”

પ્રથમ જહાંગીરે શહેરને ગદાબાદ કહ્યું. પછી ત્યાં મરફી ફાટી નીકળ્યાની એને ખબર થઈ એટલે એણે તે શહેરને બિમારિસ્તાન ને જહાનમાબાદ એવાં નામ આપ્યાં.

એજ અરસામાં અંગ્રેજોએ અમદાવાદનું કેવું વર્ણન આપ્યું છે, તે નીચેના ઉતારાથી સમજાશે:—

અંગ્રેજો અમદાવાદને જોઈને ઘણા રાજ થયા. તેમણે કહ્યું “તે લંડન જેવડું મોટું સુંદર શહેર છે. તેની આસ-

પાસનો કાટ ઊંચો ને સારા ઓસારવાળો છે. તેમાં ઘણા દરવાજા છે. રસ્તા પહોળા ને સુંદર છે. તેની બંને બાજુએ એટલાં બધાં ઊંચાં ઝાડ રોપેલાં છે કે આપણે વૃક્ષોની ઘટામાંથીજ જતા હોઈએ એમ લાગે છે. તેનાં મકાનો સુંદર છે. તેના કારીગરોમાં ઉત્તમ વણકર, નકસીદાર કાતરણી કરનાર, ચિતારા, જડીઆ, અને સુનેરી ને રૂપેરી કસબ વણનારા છે. આ વેપારીઓ ગળી, કાપડ, કરિયાણાં એટલા મોટા જથ્થામાં પરદેશ મોકલે છે કે લગભગ દર દસે દહાડે ૨૦૦ ગાડાં ભરેલો માલ ખંભાત જાય છે.”

ઉપલાં બે વર્ષુન એકબીજાથી કેવાં ઉલટાં છે ? એકજ વસ્તુ પર જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોવાથી મનુષ્યના વિચાર કેવા જુદા જુદા થાય છે ! જહાંગીર બાદશાહે પોતાની જાતના વિચારથી શહેરને નિંદ્યું. અંગ્રેજોએ સામાન્ય દૃષ્ટિએ જે જોયું તે લખ્યું.

શહેરને વિશાળ કાટ છે, તેને ૧૮ દરવાજા છે. કાટ એવો શોભિતો ને મજબૂત છે કે લગભગ પાંચસે વર્ષ એને બાંધ્યાને થયાં તોપણ એમાંથી ઘણું ભાગે કાંકરો સુદ્ધાં ખરતો નથી.

ભદ્રને ૮ દરવાજા છે. અંદરની વિશાળ જગામાં કોરટો, મસ્જિદો, ને લોકોને રહેવાનાં આશરે ૧૫૦ ઘર છે.

પાઠ ૭૫મો

અમદાવાદ જિલ્લો: મુખ્ય સ્થળ: ભાગ ૨જો

અમદાવાદ શહેર ઘણું વિશાળ ને ભવ્ય છે. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મસ્જિદો છે. શહેરની અંદર તેમજ બહાર શેઠીઆ-ઓના પ્રાસાદો અતિભવ્ય ને વચ્ચે માટાં ચોગાન ને બાગવાળા છે. એ મકાનો રમ્યતા કરતાં સંગીનતા, સગવડ, ને વિશાળતા માટે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. મુંબઈ, મદ્રાસ, ને કલકત્તાને બાદ કરતાં અમદાવાદ જેવાં વસ્તીથી ભરચક, જૂની જોવાલાયક ઇમારતોવાળાં, અને વેપાર પૂર્ણ જોમમાં ખીલી રહ્યો હોય એવાં, થોડાંજ શહેર હિંદુસ્તાનમાં છે.

નવા આવનારને આગગાડીનું સ્ટેશન આવતા પહેલાં એનાં વેપાર ને ભવ્યતાનાં ચિહ્ન નજરે પડે છે. કાંકરીઆ તળાવ આગળનાં ઘણાં કારખાનાંનાં ભૂંગળાં તેમજ સ્ટેશન પરના બે ટોડા દૂરથી દેખાય છે.

સ્ટેશનથી ભદ્રકાળી સુધી સીધી સડક છે. તે પર બંને બાજુએ જાતજાતની દુકાનો આવેલી છે. માણેકચોકની પાસેથી ઠેઠ ભદ્ર સુધી સડક ખમણી પડેલી છે. એમાં માણસોની ને ગાડીઓ, માટરો, સાઇકલો, ને ગાડાં તથા ભારીની ધમાલ લગભગ મુંબઈના જૂલેશ્વરના ભાગ જેટલી છે. ત્રણ દરવાજાનો દેખાવ દૂરથી ઘણો ધ્યાન ખેંચનાર છે. ભદ્રના કિલ્લાનો દેખાવ તો ઘણોજ રમણીય છે. ભદ્રમાં ભદ્રકાળી માતાનું ઢહોંડું છે, તે આખા શહેરમાં પ્રસિદ્ધ છે

અને તેનાં દર્શન કરવા શહેરના બુઢા બુઢા ભાગોમાંથી લોકો આવે છે. ભદ્ર પર મોટું ઘડીઆળ છે. ભદ્રમાં ન્યાયાધીશની ને ટપાલની કચેરીઓ છે. ત્રણ દરવાજા ને ભદ્રની વચ્ચે કારંજનું ભવ્ય મકાન છે. તેની સામા નાનો, વર્તુલાકાર બાગ છે. પાસે હેમાભાઈનું પુસ્તકાલય, પ્રેમાભાઈનું વિશાળ બહેર સભાગૃહ, અને તેની નીચે ગુજરાતી પુસ્તકો છપાવી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ઉપાયો યોજનારી સભાની બેઠક છે. એ બેઠકથી દક્ષિણ તરફ જતાં નાકા પર પુરુષ-શિક્ષકોને ફેળવવા માટે વિશાળ વિદ્યાલય છે ને એ નાકા પરથી આસ્તોડીઆની સડકે જતાં બંને બાબુએ એ વિદ્યાલયનાં વિશાળ મકાનો છે. પાસે પ્રાર્થનામંદિર છે ને બીજી તરફ સ્ત્રીશિક્ષકો માટે એવું વિદ્યાલય છે. આ બધા દેખાવ ઘણો દબદબાબરેલો છે.

શહેરની અંદર સ્વામિનારાયણનું મંદિર વિશાળ છે. શહેર બહાર હડીસિંગનું દહેરું, નીલકંઠ મહાદેવ, દાદા હરીરની વાવ, એ બધું જોવા લાયક છે. શાહીબાગ ઘણું ભવ્ય મકાન નદીકિનારે આવેલું છે. એ શાહજહાન નામના અમદાવાદના હાકેમે બાંધ્યું છે.

મસીદોમાં માણેકચોકની પાસે બુમા મસ્જિદ ઘણી વિશાળ ને રોનકદાર છે. શહેરબહાર શાહ આલમનો ને સરખેજનો રોજો જોવા લાયક છે. દરેક બળીની કોતરણી બુદ્ધી છે. .

રાયપુર દરવાજાની બહાર પોણેક માઈલે ઠાંકરીઆનું તળાવ છે, તેની રચના ઘણીજ સુંદર છે. તેનો ફરતો ઘેરાવો

એક માઈલ છે. તે ૩૪ સરખી બાબુનું બનેલું છે ને દરેક બાબુ ૧૬૦ ફૂટ લાંબી છે. તેના પર ચારે તરફ સુંદર પગથીયાં ને વચ્ચે નગીનાબાગ છે. તેમાં ખારી નદીનું પાણી વાળેલું છે.

અમદાવાદ શહેર ત્રણ તાંતણે આબાદ થયું કહેવાય છે:-
રેશમ, કસબ, ને સૂતર. એમાં રેશમી કારનાં ધોતીયાં, પિછોડી, પીતાંબર, ચંદ્રકાળા વગેરે ઉત્તમ થાય છે. કસબનું કામ પણ સારું થાય છે.

અમદાવાદ શહેરના લોકો ઘણા પરગણુ, ઠાવકા, ને શાણા છે. અગાઉ કરતાં હાલ તેઓ સાહસિક અને પર-દેશમાં વિશેષ જતા થયા છે.

સાબરમતીને કિનારે દુધેશ્વર અને સ્વર્ણપિન્ના આરા પવિત્ર મનાય છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાંતિજ, ધોળકા, મોહસા, સાયણ, વીરમગામ, ધંધુકા, ને ઘોઘા એ મોટાં ગામો છે. ધોળકા પ્રાચીન સ્થળ છે. બધાં ગામો આબાદ છે. તેમાં વેપાર સારો ચાલે છે. ધોળકાની પાસે વૌઠામાં સાત નદીનો સંગમ છે, ત્યાં કાર્તિકી પર મોટો મેળો ભરાય છે. ધંધુકાની પાસે ભીમનાથ મહાદેવનું દહેજું પવિત્ર સ્થળ મનાય છે.

પાઠ ૭૬મો

નરસિંહ મહેતાની હુંડી (૧)

લાવળી

નરસીં મેહેતો ભક્ત બ્રાહ્મણ, જૂનાગઢના રહેવાસી;
હુંડી કરાવવા આવ્યા ગામમાં, ચાર જણા તીરથવાસી. ટેક
આવી ગામમાં પુછવા લાગ્યા, મોટા મોટા શેઠ સાહુકારી;
સાતસો એક રૂપિયાની હુંડી, દ્વારકાની મુને આલો કરી.
સર્વે લોક મઝી મનસુબો કરીને, મોકલ્યા મેહેતા નરસીં કને;
જાઓ તમારી હુંડી શિકારશે, લાગ્યા મશ્કરી કરવાને.

નરસીં ૧

મેહેતાને ઘેર આવ્યા ચાલી, બેસાડ્યા એને આસન આલી;
મેહેતોજી વાત પુછે છે પ્હેલી, ક્યાંથી આવ્યા ક્યાં જશો વઢી.
અમે તે નિસર્યા તીરથ કરવા, દ્વારકા જાવું કાશી;
આંહિ હુંડી કરાવવા આવ્યા ગામમાં, ચાર જણા તીરથવાસી.

નરસીં ૨

પેલાં પરદેશી પુછવા લાગ્યા, મેહેતાજી મારી સાંભળો;
અમે તમારે ઘેર રૂપિયા ભરિયે, તેની હુંડી અમને કરિ આલો.
સાતસો એક સુરતી સિકાના લઈ, થેલી લઈ ઘરમાં મેલો;
કાગળનો કટકો દડું હું તેમાં, હુંડી મુને લખી આલો.

નરસીં ૩

મેહેતોજી તો પત્ર લખે છે, શામળશાનું મતું ભરે છે;
ચંદાદારજનાં શાખ ભરે છે, આપશો તો મારી લજા કહે છે.

हाथ जोड़ीने अरज करुं छुं, हुंडी शिकारजो अविनाशी;
हुंडी कराववा आव्या गाममां, चार जणा तीरथवासी.

नरसी० ४

पेला परदेशीने पंथ वोळाव्या, मेहेतोजी सौने पुछे;
आ धन आपणे श्रुं करवुं छे, खवरावो साधु संतने.
घीगोळ ज्यारे लोट मंगाव्यां, लाग्या रसोयुं करवाने;
भावतणा एणे भोजन कीधां, थाळ धराव्या ठाकरने.

नरसी० ५

सरवे संत मळी बेठा एकठा, सौनां दीधां पीरसी एठां;
नाही धोइ मंदिरमां बेठा, मेहेता हता ते वांसे बेठा.
हाथ जोड़ीने अरज करुं अब, हुंडी शिकारजो अविनाशी;
हुंडी कराववा आव्या गाममां, चार जणा तीरथवासी.

नरसी० ६

पाठ ७७मो

नरसिंह महेतानी हुंडी (२)

लावणी

पेला परदेशी पंथे चाल्या, आवी उतर्या द्वारकां;
आवी गाममां पुछवा लाग्या, शामळशानी दुकान क्यां.
आ रे गाममां नथी शामळशा, घेला थया के अकल गई;
तेम तेम फाळ पडे पेटमांही के, रुपिया मळशे केम करी.

नरसी० ७

आ रे नग्रमां खोडबखोडा, शामळशा तो नथी नगरमां;
ठग मळया आपणने जूनागढमां, जुठी चिठी लखि आलि हाथमां.
कर्मकपाळे हाथ घसीने, उदास थया पेला परदेशी;
हुंडी कराववा आव्या गाममां, चार जणा तीरथवासी.

नरसी० ८

नरसीं मेहेतानुं वचन राखवा, शामळशा रुपिया लाव्या;
सामासामा बेउ थया एकठा, कहो परदेशी क्यांथी आव्या.
अमे ते निसर्या तीरथ करवा, जुनागढ रुपिया आव्या भरी;
जुठी चिठी लखि आली हाथमां, ते शामळशाने बतलावी.

नरसी० ९

अमे मेहेता नरसीं रे मेहेताना, तमारा रुपिया खरि मेहेनतना;
राखी मेल्या कोरा खडखडता, तमे सौ रखे अडबडता.
सातसो एक रुपिया गणि आल्या, खुशी थया पेला परदेशी;
हुंडी कराववा आव्या गाममां, चार जणा तीरथवासी.

नरसी० १०

शामळशा जेगोपाळ भणे छे, तमारा रुपिया साचवजो;
लखी पडी पूरा करि आल्या, जइ मेहेता नरसींने कहेजो.
रखे पेटमां अडबडता, कंइ कामकाज होय ते कहेवरावजो;
सतगुरु मारा एम करि बोल्या, साचा धणिनो तमे संग करजो.

नरसी० ११

रघुराम

પાઠ ૭૮મો

સુરત જિલ્લો : મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૧લો

સુરત શહેર તાપી નદીને કિનારે આવેલું છે. અહિંથી હરિયો જમીનમાર્ગે માત્ર ૧૦ માઈલ દૂર છે. એની પાસે બેઝેક માઈલને છેટે તાપી નદી ઓળંગીને જતાં રાંદેર કરીને ગામ છે, તે એના કરતાં વધારે જૂનું છે. ઇ. સ. ૧૧૬૪માં દિલ્હીના બાદશાહ શાહબુદ્દીન ગોરીના સરદાર કુતબુદ્દીને ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી રાંદેર ને સુરત સુધી આંચો. તે વખત સુરત ત્યાંથી ૧૩ માઈલ પર આવેલા કામરેજ ગામના સરદારને તાબે હતું.

આ જૂના શહેરને ઠેકાણું ઇ. સ.ના ૧૫મા સૈકામાં હાલનું સુરત શહેર વસ્યું છે. ગોપી નામનો એક તલંગર વેપારી હતો, તેના નામ પરથી શહેરના મુખ્ય ભાગનું નામ ગોપીપટ્ટ પડ્યું અને તેમાં બાંધેલું વિશાળ તળાવ ગોપીતળાવ કહેવાયું. તેની સ્ત્રી રાણી કહેવાતી, તેના નામ પરથી રાણીતળાવ ને રાણીચકલાનાં નામ પડ્યાં છે. ગોપીએ વસાવેલું શહેર ધીમે ધીમે આબાદ થવા માંડ્યું. જૂના શહેરનું નામ સૂર્યપુર હતું, એમ માનવાને કારણે મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૪૮માં ત્યાં હાથે લખાએલાં પુસ્તકોમાં સૂર્યપુર નામ મળે છે. ગોપીએ ગુજરાતના બાદશાહને શહેરનું નામ સુરજ પાડવા લખ્યું. બાદશાહે સુરજને બદલે સુરત નામ પાડ્યું.

સુરત શહેર વેપારનું મોટું મથક થયું. જમીનને માર્ગે ત્યાંથી વણબરો દક્ષિણમાં ગોવળકોંડા સુધી, પૂર્વમાં બરાન-

પુર સુધી, અને ઉત્તરમાં દિલ્હી, આગ્રા, ને લાહોર સુધી જતી. તેનાં વહાણો કોંકણ, મલબાર, સિંહલદ્વીપ, અને મદ્રાસ ને અંગાળાના કિનારા સુધી જતાં. તેનો વેપાર યુરોપ, આફ્રિકા, અરબસ્તાન, પેશુ, મલાકા, ને સુમાત્રા સુધી ચાલતો. તે ૮૪ ખંદરનો વાવટો ગણાતું. હીરા, માણેક, તાંબું, લોહું, ઘઉં, વાલ, માખણ, અનેક જાતનાં તેલ ને અત્તર, કાળાં ને ધોળાં મરી, કાગળ, ખાંડ, મીણ, અફીણ, ગળી, વગેરે ચીજો સુરતથી દૂર દેશાવર જતી. પરંતુ મુખ્ય ચીજો સુતરાઉ ને રેશમી કાપડ ને કસબ હતી. આ પ્રમાણે સુરત પૂરેપૂરી જહોજલાલીમાં હતું. ઇ. સ. ૧૭૬૬માં તેમાં ૮ લાખ માણસની વસ્તી હતી.

શહેરને બે કોટ હતા; એક માંહેનો ને બીજો બહારનો. બહારના કોટનો ભાગ સુરતથી મુંબઈ જતાં આગગાડીમાંથી નજરે પડે છે. માંહેના કોટને ઠેકાણે હાલ ખાડી આવેલી છે. એ કોટનું નામ કોટસફીલ નામના શહેરના ભાગે જાળવી રાખ્યું છે. એ કોટને ૧૨ ભાગોળ હતી. ખરાનપુરી ભાગોળથી ખરાનપુર ને નવસારી ભાગોળથી નવસારી જવાતું. બહારના કોટમાં દિલ્હી દરવાજો હતો, ત્યાંથી દિલ્હી જવાતું. એ દરવાજેથી દિલ્હીના બાદશાહનાં ફરમાન આવતાં, તેને ધામધૂમથી વધાવી લેવાનો રિવાજ હતો. આવા દિલ્હી દરવાજા અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, જેવાં મોટાં શહેરોમાં છે.

ફિરંગી લોકો, વલંદા, અંગ્રેજો, અને ફ્રેંચો હિંદુસ્તાનમાં વેપારને અર્થે આવ્યા, તે બધાની કોઠી સુરતમાં હતી.

વલંદાઓની કોઠીને ઠેકાણે હાલ નાનપરાની મુખ્ય પોસ્ટ ઓફિસ છે. અઠવાના દરવાજાની બહાર ફ્રેંચની કોઠી હતી. તે ભાગ ફ્રેંચ બાગના નામથી ઓળખાય છે. અંગ્રેજ લોકોની કોઠીવાળા મકાનમાં હાલ નદીકિનારે પાતાળી હનુમાનના મંદિરે જતાં દાકતર ડોસાભાઈનું મકાન છે.

આરંભમાં સુરત કામરેજના સરદારને તાબે હતું; પછી તે મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. ઇ. સ. ૧૩૭૩માં ફિરોઝ તઘલખે ભીલ લોકોની સામા તેનું રક્ષણ કરવા એક કિલ્લો બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૫૧૨માં પોર્ટુગીઝ લોકોએ શહેરને બાળી મૂક્યું. આથી અમદાવાદના બાદશાહે વધારે મજબૂત કિલ્લો બાંધવાનો હુકમ કર્યો, તે ઇ. સ. ૧૫૪૬ના અરસામાં પૂરો થયો. સત્તરમા સૈકામાં સુરતમાં શાંતિ રહી અને તેનો વેપાર ધમધોકારે ચાલ્યો. મરાઠાઓએ તેની દોલતથી લોભાઈ તે પર હુમલા કર્યા. શિવાજીએ તેને ત્રણ વાર લૂટ્યું. ઇ. સ. ૧૭૩૩ થી ઇ. સ. ૧૮૦૦ સુધી તેમાં સ્વતંત્ર નવાબોનું રાજ્ય રહ્યું. પછી નવાબો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યા; કુલ સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી અને નવાબને પેન્શન આપવામાં આવ્યું.

પાઠ ૭૯મો

સુરત જિલ્લો : મુખ્ય સ્થળ, ભાગ ૨જો

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકોના હાથમાં પશ્ચિમ તરફ જે સંસ્થાનો હતાં, તેનું રાજધાનીનું શહેર સુરત હતું. ઇ. સ. ૧૬૭૮માં અંગ્રેજ કંપનિએ સુરતમાંથી રાજધાની ખસેડી

મુંબઈમાં કરી. ઇ. સ. ૧૮૧૩માં ગુજરાતમાં મોટો દુકાળ પડ્યો, તેથી સુરતના વેપાર પર ઘણી અસર થઈ. ઇ. સ. ૧૮૩૭માં સુરત શહેર પર બે મોટી આફત આવી પડી. ભયંકર આગથી ૯ હજાર ઉપરાંત ઘર બળી ગયાં. આગ ત્રણ દિવસ સળગ્યા કીધી. આથી ૬ કરોડ રૂપીઆનું નુકસાન થયું. આ આગ ઉનાળામાં લાગી ને એજ વર્ષમાં ચોમાસામાં મોટી રેલ આવી. દરિયાની પેઠે શહેરના બધા ભાગમાં પાણી ફરી વળ્યાં. લોકો આ બે આફતથી તદ્દન નિરાધાર થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં શહેરમાં અસલી ઝાહોઝલાલીની છાયાજ રહી. પરંતુ, લોકો સંતોષી, સાહસિક, ને આનંદી સ્વભાવના હોવાથી આગ અને રેલની આફતો ઉપરાઉપરિ ને વારંવાર આંબ્યા છતાં શહેર પાછું ઊભું થાય છે. હાલ તેમાં ૧ લાખની ઉપર વસ્તી છે.

રેલ્વે-સ્ટેશનથી શહેર નીચું છે. સ્ટેશનથી અઠવાના દરવાજા સુધી સીધી, મોટી સડક છે. બરાનપુરી ભાગળ આવતા પહેલાં ઊંચો ઘડીઆળનો મિનારો છે. તે ઇ. સ. ૧૮૭૧માં ખાનબહાદુર બરજેરજી ફ્રેઝરે ખાંધ્યો છે. નદીકિનારે કિલ્લો છે, તેની પાસેના મેદાનમાં મુંબઈ બેંકનું મકાન છે. બેંકની સામા સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ હાઈ સ્કૂલ છે. પાસે રાવ બહાદુર નગીનચંદનું બહેર મકાન છે. બીજી તરફ વિક્ટોરિઆ બાગ ને સરકારી ઇસ્પિતાલ છે. નગીનચંદના ભવ્ય મકાનની સડકે રાંદેર જવાનો હોપપૂલ છે. આ સ્થળે શહેરનો દેખાવ ઘણો ભવ્ય છે. સામે કિનારેથી એ દેખાવ ખરેખરો રમણીય લાગે છે. નાનપરામાં, નદીકિનારે, તેમજ

હોરવાડમાં હોરાઓનાં મકાન ઘણાં રોનકદાર છે. ગોપીપરામાં તેમજ ડુમસની સડકે શહેર બહાર શ્રાવકોનાં મકાન ઘણાં સુંદર છે.

શહેરમાં હોરા ને શ્રાવકો ઘણા પૈસાદાર છે. હોરાઓ બ્રહ્મદેશ, સિઆમ, વગેરે સ્થળે વેપાર ખેડી પુષ્કળ દ્રવ્ય કમાઈ સુરત લાવે છે. તેઓ તેમજ રાંદેરના હોરા ઘણા સાહસિક છે. શ્રાવકો મોતીના વેપારી છે. શહેરના ઘણા વતની વેપારને અર્થે મુંબઈમાં વસે છે.

શહેરના લોકો નાબુક, બુદ્ધિશાળી, ને રસિક છે. કેળવણીમાં શહેર આગળ પડતું છે. એમાં હાલ એક મોદી આર્ટ્સ કૉલેજ સ્થપાઈ છે. ગુજરાતી ભાષાના મૂળ સંસ્કારી લેખકો, કવિ નર્મદ, નવલરામ, અને નંદશંકર આજ શહેરના વતની હતા. પણ હાલ શહેરમાં બહુ વેપાર નથી. તોપણ રેશમ અને કસબનો વેપાર ચાલે છે, સુખેડના લાકડાની ઉત્તમ કારીગરીની પેટીઓ આહિં બની દૂર દેશાવર જાય છે, અને સૂતર કાંતવાનાં ને વણવાનાં ચારપાંચ કારખાનાં છે.

સુરત શહેરના લોકો શોળીન છે. ત્યાં શ્રાવણ માસમાં ઘણા મેળા બરાય છે. જન્મમાષ્ટમીનો મોટો મેળો બરાય છે, તે જોવા ઠેઠ મુંબઈથી ને વલસાડ ને ભરૂચ વચ્ચેનાં રેલ્વે-સ્ટેશનોથી ઘણાં માણસો આવે છે.

તાપી નદી પવિત્ર મનાય છે. શહેરથી ત્રણેક માઈલ દૂર તાપી નદીને કિનારે અધિનીકુમાર ને ગુપ્તેશ્વર મહા-દેવનાં મંદિરો છે, તેમજ આચાર્યજીની બેઠક છે. મંદિરો પાસે સુંદર ઘાટો છે. ગુપ્તેશ્વર પાસે કૂલપાડા ગામ છે.

એ સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે. ઇ. સ. ૧૫૦માં એક ગ્રીક વિદ્વાન કૂલપાડને વેપારનું મથક વર્ણવે છે.

શહેરમાં વૈષ્ણવોનાં ને શ્રાવકોનાં ઉત્તમ મંદિરો છે. સ્વામિનારાયણનું મંદિર જોવા લાયક છે. બાલાજીનું મંદિર ઘણું વિશાળ ને રમણીય છે. એ નાગર બ્રાહ્મણ ત્રવાડીજીએ ઇ. સ. ૧૮૦૩-૧૯માં બાંધ્યું છે. એ મંદિરની પાસે ઘણાં મંદિર છે. અંબાજી માતાનું દહેડું શહેરને મધ્ય સ્થળે છે. એ બંને દહેરાંમાં શહેરના ઘણા લોકો રોજ દર્શન કરવા જાય છે.

શહેરથી ત્રણેક માઈલને છેટે કતારગામ છે, ત્યાં કાંતારેશ્વર મહાદેવનું દહેડું છે. કાંતાર એટલે જંગલ. અહિં પ્રથમ જંગલ હોવું જોઈએ. શ્રાવણ મહીનામાં અહિં મેળા ભરાય છે.

સુરત જિલ્લામાં વલસાડ, ઓરપાડ, માંડવી, પારડી, ચીખલી, બારડોલી, એ મોટાં ગામો છે. ઓરપાડ તાલુકામાં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું દહેડું છે, તે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવ્યું છે. તે યાત્રાનું સ્થળ છે.

માંડવી તાલુકામાં અસલ નાનું દેશી રાજ્ય હતું. એ તાલુકામાં બોધાન ગામમાં ગૌતમેશ્વર મહાદેવનું દહેડું છે, ત્યાં બાર બાર વર્ષે, ગોદાવરીને વર્ષે, યાત્રા ભરાય છે.

વલસાડ એ ઓરંગા નદી પર એક કસ્બો છે. એમાં ડાંગના ડુંગરમાંથી પુષ્કળ સાગ આવે છે, તે દરિયામાર્ગે કાઠીઆવાડ જાય છે. એની પાસે દરિયાકિનારે ટીથલ છે, તે હવાખાવાનું ઠેકાણું છે.

પાઠ ૧લો—અમૂલ્ય=ધણું કીમતી; જેની કિંમત ન થઈ શકે એવું. મોરપીછ=મોરનાં પીંછાં. સહાયતા=મદદ; સહાય=મદદગાર. વ્યવસ્થિત=સારી ગોઠવણવાળું; વ્યવસ્થા=ગોઠવણ. સંતુષ્ટ=સંતોષી; રાશ.

પાઠ ૨જો—પરસ્પર=એકબીજા સાથે. મૈત્રી=દોસ્તી. સુકર=સહેલથી કરાય એવું. સુગમ=સહેલથી બની શકે એવું. સુખદ=સુખ આપનાર; દરિદ્રતામાં રહેવા કરતાં કાંટાના રસ્તામાં કે તરણા પર સૂવું પણ સુકાબલે સાઈ છે. સિદ્ધિવાળી=ધાર્યું કામ પાર પાડે એવી. સુવર્ણ=સોનું. મુખમુદ્રા=મોંની સીકલ. કામના=ધન્ય.

પાઠ ૩જો—તાતી=તાશ; તરત પાણી પાએલી. પરાધીન=પારકાને તાબે. શિશોદ્રિયનામ=સિસોદીઆ કુળનું નામ.

પાઠ ૪થો—ઉદ્ધાર કરવો=શત્રુના હાથમાંથી છોડવું. વિજયી થયાં=ફતેલ પામ્યાં.

પાઠ ૫મો—કદા-કદિ=કોઈ વાર. કંથા=ધાબળી. દિવ્ય=સ્વર્ગનું; અતિકીમતી. વિપરીત=ઉલટું. દુર્દશા=ખરાબ હાલત.

પાઠ ૬ઠ્ઠો—માગ મુકાવે=માર્ગ મુકાવે; કોઈને જવાને રસ્તો કરવો, તેને માન આપવું, તે તેને માર્ગ આપવો કહેવાય. વાન=શરીર. નામે=નમે. વિશ્વ=દુનિયા. મોહિત્રી=મોહ ઉત્પન્ન કરે, બધાને વશ કરે એવી. વગ્ગા=બગલું. કોકિલ=કોયલ. કગ્ગા=કાગડો. સિંધુ=દરિયો. ટંકા=ટાંકું. પ્રાક્રમી=પરાક્રમી; શુરાતનવાળા. ચોર=ચોર જેવો; આખર વિનાનો; ‘ચાકર’ શબ્દમાં ‘ચ’ છે તેવા ‘ચ’વાળો શબ્દ વાપર્યો છે. કવિતામાં એવી રીતે પ્રાસ લાવવા કવિઓ ઇચ્છે છે.

પાઠ ૮મો—અંખ=માગ. તીવ્ર=તીલું; ઝીલું.

પાઠ ૯મો—પારદર્શક=જેની આરપાર જોઈ શકાય એવું.

પાઠ ૧૦મો—કટ્ટો=જળરો. આરોગ્ય=તંદુરસ્તી. છિદ્રાણુ=છિદ્રોથી બરેલું; કાણુવાળું.

પાઠ ૧૧મો—મોનૂહ=હાજર; મળી આવે એવું.

પાઠ ૧૨મો—તાંબાની માત્રા=તાંબું મારેલું હોય એવી દવા. એવી દવા પીવાથી શરીર મજબૂત થાય છે; શરીરને મજબૂત કરનારી દવા. કાગનું°=કાગડો તાડ પર બેસે ને તાડ પડી જાય તો તે કંઈ કાગડાના બેસવાથી થયું નથી; બે જોગ સાથે આવ્યા એટલુંજ. મંછા°=ભૂત કે ડાકણ કોઈ નથી; બધું મનનુંજ ઉપજાવેલું છે. મંછા=મરજી.

પાઠ ૧૩મો—સમર્થ=શક્તિવાળા. હિતકારક=દ્રાવદો કરનાર. વ્યવસ્થા=ગોઠવણ. બળજેરી=બલાત્કાર; જોરજુલમ. નિઃસ્વાર્થ=એકલ-પેટાપણું નહિ એવો સ્વભાવ.

પાઠ ૧૪મો—જંગ=લડાઈ. વ્યૂગલ=રણુશીંગડું, આગે=આગળ. હામ°=હિંમત હરાવે. પાંચડ=દોંગ. બ્રહ્મરસ=ભગવાનમાં તમારું મન એકાગ્ર કરો, એટલે આનંદરૂપી રસ આપશે. નર્મદાદેશ=કવિ નર્મદનો આદેશ-આજ્ઞા-ઉપદેશ.

પાઠ ૧૫મો—પ્રસાદ=મહેરખાની. તેજસ્વી=તેજવાળું. ક્ષમાવાન=માફ કરે એવું; મોટા મનનું. ઉદાર=મોટા દિલનું. પ્રિયદર્શન=દેખાવડું; જેનું રૂપ જોઈ મન ઠરે એવું. આશિષુ=આશીર્વાદ; કલ્યાણ છઠ્ઠવું ને વરદાન આપવું તે.

પાઠ ૧૬મો—મરણક્રિયા=મુઆની પાછળ શ્રાદ્ધ સારવું, ક્રિયા કરવી તે. રાજ્યથી બ્રષ્ટ=ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકેલું. બ્રષ્ટ=પડેલું. તથાસ્તુ=એમ થાઓ! શ્રાંત છે°=તારું શરીર થાકી ગયું છે. લેશ=જરા પણ. દાખવે=ખતાવે. શત=સો. શ્રેય=કલ્યાણ.

પાઠ ૧૭મો—સહનશીલ=ધીરજથી દુઃખ ખમી શકે એવા સ્વભાવવાળું. નિર્દોષ=જેણે યુનોહ કર્યો નથી એવું. નિર્દય=દયા વગરનું; ધાતકી. રૂઆબ°=સારા ચહેરા વગરનું; શોભિતું નહિ એવું. લંબકર્ણ=લાંબા કાનવાળું. અનહદ=હદ વગરનું; પુષ્કળ.

પાઠ ૧૮મો—સંકાંત=ગએલું; પેસેલું. મેષ=પકરો. વૃષભ=આખલો. મિથુન=જોડું. કર્ક=કાચમો. તુલા=તાજવું. વૃશ્ચિક=વીંછી. ધનુરુ=કામડું. મકર=મગર. કુંભ=ધડો. મીન=માછલું.

પાઠ ૨૦મે—હારણ નર=હિંમત વગરનો માણસ. છેલ્લે=ગણે.
દૈવ=હમેશ. નરતૂં=ખરાબ.

પાઠ ૨૧મે—ઐતિહાસિક=ઇતિહાસમાં જણીતું થએલું; જૂના
ખતની બનેલી વાતોમાં જણીતું. સદર=મુખ્ય. પટ=પહોળાઈ. છાછરું=
ફેડું નહિ એવું. ધામ=સ્થળ; જગા. ભવ્યતા=શોભા. ચરિત્ર=જિંદગીનો
રહેવાલ; જિંદગીનું વર્ણન. હાટ=બજાર. ટંકશાળ=સિક્કા પાડવાની જગા.

પાઠ ૨૨મે—પટોળાં=અમુક જાતનાં વસ્ત્ર. અતલસ=એક જાતનું
શમી કાપડ. ગજઆણી=ગજ પનાનું ઊંચું હીરાગળ કાપડ. હપ્ટ=
માસ પસંદ કરેલું. કીર્તિસ્તંભ=કોઈ મોટા બનાવની યાદગીરી રાખવા
મેળો કરેલો શોભિતો મોટો થાંભલો. આશ્રમ=રહેવાનું ઠેકાણું.

પાઠ ૨૩મે—ખિંબ=ગોળો. ગોપકન્યા=ગોવાળની છોકરી. આખેહૂબ=
પરાયર. દૈવયોગથી=ઈશ્વરના કરવાથી; નસીબને જેગે. વિલાસ=વૈભવ;
તતજાતનાં સુખ.

પાઠ ૨૪મે—ભાર=અમુક તોલ. બંડારી=તિજેરીનો ઉપરિ.
ફેડું=ફેડું.

પાઠ ૨૫મે—કર=વેરો. ધરણી=ભાંય. અંતરે=છેટે. સન્માર્ગથી=
ોતિના રસ્તાથી. છરી=છરી; ચપ્પુ.

પાઠ ૨૬મે—કૌતુક=જાણવાની ઇચ્છા. નિર્દોષ=બિન અપરાધી.

પાઠ ૨૭મે—ઇન્દ્રિય=કામ કરનાર કે જ્ઞાન મેળવનાર શરીરનો
ાગ. રૂપ=આકાર. સ્પર્શ=અડકવું તે; અડકવાથી મળતું જ્ઞાન તે
પર્શજ્ઞાન. તંતુ=તાંતણા. જ્ઞાનતંતુ=જે વડે જ્ઞાન મેળવાય એવા તાંતણા.
પત્રનળી=અનાજ પેટમાં જવાની નળી.

પાઠ ૨૮મે—પુષ્ટ=જાણે. પ્રસરી=ફેલાઈ.

પાઠ ૨૯મે—સુખદ=સુખ આપનાર; સુખી કરનાર. ધરા=પૃથ્વી.
ામ=રહેવાનું ઠેકાણું. સારી રીતવાળું. જંતે=ખંતથી.
જંતાચિતા=ચિંતારૂપી ચિતા; ખરી ચિતા નહિ. અહિં ચિંતાનેજ ચિતા

કહી છે; કેમકે ચિંતા ચિતા કરતાં પણ વધારે આળે છે. દુર્ગુણદોષ= દુર્ગુણરૂપી દોષ; અવગુણ અને કટેવો એ મોટા દોષ છે.

પાઠ ૩૦મો—હઝરત=નામદાર. ઇમામ=આગેવાન. પેગંબર= ખુદાનો પેગામ-સંદેશો લાવનાર. ઇસ્લામ=મુસલમાની ધર્મ. બરહક= ખરો. શરીફ=પવિત્ર. ઇમાનદાર=આસ્થાવાળું. વિરુદ્ધ=સામું. અરાજક સ્થિતિ=અંધાધુનીની હાલત.

પાઠ ૩૧મો—સ્વીકારવું=કબૂલ કરવું.

પાઠ ૩૨મો—મધ્યસ્થ=મેની વચ્ચે કજીઓ પતાવવા નિમાએલો માણસ.

પાઠ ૩૩મો—અપત્ય=છોકરું. ઉદયાચળ=સૂર્ય જે પર્વત પર ઊગે છે એમ મનાય છે તે પર્વત; ઉદય=ઊગવું; અચળ=પર્વત. ભાણુ=માનુ; સૂર્ય. ચક્રવ્યૂહ=ચક્રના (પૈડાના-ચાકના) આકારની ફેાજની ગોઠવણ; વ્યૂહ=ગોઠવણ. નિર્વશ=સંતતિવિનાનું. કર્તવ્ય=ફરજ. કાયર=આવડું. દુઃખદ=દુઃખ દેનાર; ત્રાસકારક.

પાઠ ૩૪મો—યુવાન=જુવાનીઓ. દળ=લશ્કર. ખઝું=ખંજર. ગદા=મોટા પત્થરનું હથિયાર. માતુલ=મામો. જવ=જ્યારે. ગમગીન= દિલગીરીમાં ડૂબી ગએલું. પ્રતિજ્ઞા=પણ.

પાઠ ૩૫મો—હાડપિંજર=હાડ=હાડકું; પિંજર=પાંજરું=હાડકાંનું પાંજરું; હાડકાંનું ખોખું. ભીંગડાં=ખડાં પડ. ગુલતાન=લીન. તેમાંજ મન ગુંથા- એલું એવું. ડંશ=ડંખ.

પાઠ ૩૬મો—લાભકારક=ફાયદો કરનાર. કારક=કરનાર. અકાળ= ક્વખતનું. વિધવા=રંડેલી સ્ત્રી. વિવગરની; ધવ=પતિ. પુનર્લગ્ન=ફરી પરણવું તે. પ્રસાર=ફેલાવો. નાખફ=ન હોવું તે; નાશ. વિત્તખોધને-વિત્તને= પૈસાને; ખોધને=જાનને; વિધાને; વર ભણેલો હોય એવું કન્યાનો આપ ધચ્છે છે; વર પૈસાદાર હોય એવું કન્યાની મા ધચ્છે છે. ગુંગશ=શક્તિ.

પાઠ ૩૭મે—શહાદત=ધર્મની ખાતર-ન્યાયની ખાતર, ળિંદગી અર્પણ કરવી, ખોવી તે. નિકાહ પઢવા=લગ્ન કરવાં. હઝરત=હઝરત મુહમદ પેગંબર. તીરંદાજ=તીર ફેંકવામાં કુશળ પુરુષો.

પાઠ ૩૮મે—જોજો=શા વડે; શી રીતે ? હોય°=જે કોઈના ભાર નીચે દબાયો હોય છે, કોઈની તાબેદારીમાં હોય છે તે. અમાપ=માપી ન શકાય એટલું. બઘેય=બધેએ; એકે એક ઠેકાણે. મલ્લ=જન્મારો. સુવાસન=ધણીવાળી સ્ત્રી. ઘડો નહિ=કેમું નહિ; તેને કોઈ કશામાં ગણતું નથી.

પાઠ ૩૯મે—મહેસલ=જમીનનો વેરો. વાલંદ=હજમ. નેસ્તી=મોદી; ખાવાની પરચુરણ વસ્તુ વેચનાર. વસવાયા=‘વસવૈયા’ પણ વપરાય છે; કામ કરનાર વર્ગ. ફાજદારી ને દીવાની=મારામારીનાં, લુચ્ચાઈ, ચોરી, વગેરે કામો ફાજદારી કહેવાય છે. એવો ગુનોહ કરવાથી દંડ કે કેદની શિક્ષા થાય છે. વારસાનાં, જમીન દબાવ્યાનાં, પારકી જમીનમાં ખારીખારણાં મૂકવાનાં, અને એવાં કામો દીવાની કહેવાય છે.

પાઠ ૪૦મે—વાહન=ગાડી. તાજૂબ°=અચંબો પામવો. મોહમયી=મોહ પમાડનાર. સ્થાનિક=સ્થાનને-શહેરને કે ગામને લગતું. સબ્ય=મંડળીમાં બેસનાર. સ્વરાજ્ય=પોતાનું રાજ્ય. બહુધા=ધણે ભાગે.

પાઠ ૪૧મે—અનિષ્ટ=ખરાબ; ઇચ્છીએ નહિ એવું; દિલગીરી ઉત્પન્ન કરે એવું. પૂર્ણ=પૂરું. દૈવ=નસીબ; આર્હિ ખરાબ નસીબ.

પાઠ ૪૨મે—દયામણા=દયા ઉપજાવે એવા.

પાઠ ૪૩મે—સાહિત્યનો વિકાસ=સાહિત્ય=કોઈ પણ ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથો તે તેનું સાહિત્ય; વિકાસ=ખિલવણી. સહકારી=સાથે, હળીમળીને કામ કરનાર. સાહિત્ય=ઓખર.

પાઠ ૪૪મે—આગાયત=આગની જમીન જેવો. ફળ પુષ્કળ પાકે એવો. દર્ગાહ=મુસલમાની સંતોની કબરનું ધામ. મસ્જિદથી એનો આકાર કંઈક જુદો હોય છે. પીર=મુસલમાની સંત. પાક=પવિત્ર. ઝોરસ=પવિત્ર પુરુષના મરણને દિવસે મુસલમાનો તેની દર્ગાહમાં ભેગા થાય છે, તેને ઝોરસ કહે છે.

પાઠ ૪૫મે—કલિ=ચાર મોટા, ધણા લાંબા જમાનાને હિંદુઓ ચાર યુગ કહે છે. કલિયુગ તેમાંનો એક છે. કલિ=કળઓ. એ જમાનામાં દરેક જાતનાં નહારાં ને પાપી કામ થાય છે. કલિ એ જુગનું સ્વરૂપ છે. માણસોમાં એ નહારી ખુદ્દિ ઉત્પન્ન કરે છે ને તેમને લડાવી મારે છે. બળને લઈને=બળને લીધે. ઉપરણું=ઉપલા અંગનું વસ્ત્ર. ભામની=ભામિની, સ્ત્રી.

પાઠ ૪૬મે—ઉખાણું=છૂપા અર્થવાળો સવાલ.

પાઠ ૪૭મે—અશ્વવિદ્યા=ધોડા પારખવાની, કપ્પજે રાખવાની, વેગે ચલાવવાની, વગેરે ધોડાને લગતી તમામ કળા.

પાઠ ૪૮મે—ચઢા=ચથ; તિરસ્કાર બતાવવા એ શબ્દ વાપર્યો છે. ચઢા સેઢ=ચથ પર ચઢી રણુક્ષેત્રમાં જ. કોઢ=હોંસ. ધાઠં=ધારણુ કરું; લઉં. સંહાર=નાશ. નાધતાં=વધતાં. ઘેન=ગાય. વછોડી=છૂટી પાડી. વિમાસો=વિચારો. કાયર=આયસો. અવની=પૃથ્વી.

પાઠ ૪૯મે—ભાવિક=ધર્મચુસ્ત. અદ્ય=માનમરતમે, મર્યાદા. શયવાહિની=જેમાં મુડું મૂકી કપ્પરમાં લઈ જાય છે તે. પૂર્વજે=આપ, દાદા, વડવા, વગેરે અગાઉ થએલાં કુળનાં વડીલો.

પાઠ ૫૦મે—મેદની=ટોળું. મહેર=દયા.

પાઠ ૫૧મે—ભાગ્યદેવી=આપણું નસીબ નક્કી કરનારી દેવી. વલખાં મારવાં=ખૂબ ફાંફાં મારવાં. લચી પડી=નીચી નમી ગઈ. ભવોભવ=દરેક જન્મારો.

પાઠ ૫૨મે—ધર્મની દીક્ષા=ધર્મમાં દાખલ થવાની વિધિ-ક્રિયા. મોખેદ=વિદ્યાનું; પારસીઓનો ધર્મગુરુ. નહાન નવડાવી=પવિત્ર સ્નાન કરાવી. પ્રેક્ષક=જોનાર. દસ્તુર=પારસીઓનો ગોર. પતેત=ઝૂંદ=અવસ્થાનાં-ધર્મપુસ્તકનાં કેટલાંક વાક્યો. તેમાં પાપને માટે પસ્તાવો બતાવેલો હોય છે. તંદુરસ્તી ભણે છે=તંદુરસ્તી મળે એવાં ધર્મનાં વાક્ય પઠે છે. અદા કરવી=અનુવધી.

પાઠ ૫૩મે—નાલુકાં=કુમળાં, નાજુક બાળક. હદયામો=હૃદયમાં;

છાતીમાં. દોહલાં=મુશ્કેલ. માતાબોલાં=માતા વિનાનાં; માના સાથ વગરનાં.
તંગ=છેકરાં. બોલાવ્યાં=વળાવ્યાં.

પાઠ ૫૭મે—દ્વીપકલ્પ=જેની ત્રણ બાજુએ પાણી હોય એવો
જમીનનો ભાગ. દ્વીપને (ખેટને) ચાર બાજુએ પાણી હોય છે. દ્વીપ-
કલ્પ=દ્વીપના જેવો (કલ્પ=જેવો; પ્રત્યય છે).

પાઠ ૫૮મે—સંસ્કાર=છાપ.

પાઠ ૫૯મે—રા'ખેગાર=રાય ખેગાર. બલાતકાર=જેરજુલમ.
પ્રચંડ=જાણે. પરજળે=પ્રજળે; બળે. સત=સત્ય. કલ્પવૃક્ષ=બધી ઇચ્છા
પૂરી કરે એવું સ્વર્ગનું ઝાડ. કલ્પ=ઇચ્છા.

પાઠ ૬૦મે—પાલક=ખાળનાર. પ્રમાણપત્ર=પુરાવાનો લેખ.

પાઠ ૬૨મે—રસના=જીભ. શુદ્ધ=શુદ્ધિ; બાન. શોણિત=લોહી.
બંગજું=શરીરના અવયવ સાથે. રચની=રચની; રાત. ઉદક=પાણી.
જ્ઞાન=પથારી. પ્રેમદા=પ્રેમદા; સ્ત્રી.

પાઠ ૬૩મે—માંગલિક=શુભ; સારૂં; લગ્ન જેવી ખુશાલીનું.

પાઠ ૬૪મે—શ્વેત=ધોળું. રક્ત=રાતું. નીલ=આસમાની. નષ્ટ=
નાશ પામેલું.

પાઠ ૬૫મે—અતિભયંકર=ઘણું બિહામણું.

પાઠ ૬૬મે—ભક્ત્ય=ખાવાનો પદાર્થ. સ્થૂલ=મોટું; જડું. સહન
કરવું=ખમવું.

પાઠ ૬૮મે—સાયર=સાગર; દરિયો. દર્શન°=પ્રભુ પર વિશ્વાસ
રાખી તેનું દર્શન કરવા સમુદ્રની બહાર નીકળ્યાં. આવંતાં=આવતાં.
માલ્યાં=પારધીએ જોયાં. ધારણ રાક્ષ=ધારી રાખ; પકડી રાખ. ધીર=
ધીરજ. જાદવધીર=શ્રીકૃષ્ણ; યાદવોમાં શૂરામાં શૂરા. માવો=માધવ;
ભગવાન; વહાલનો શબ્દ છે. શારંગપાણી=શારંગપાણિ; જેના હાથમાં
ધનુષ્-કામઠું છે તે શ્રીકૃષ્ણ. શારંગ=શૂંગ એટલે સીંગડું; સીંગડાનું બનેલું
કામઠું. પાણિ=હાથ. જ્વલા=જ્વી; બળવિનાની. હત્તાર=ભરોસો. રાક્ષણહારો=
રાખનાર; ઉગારનાર. કેના=કોઈના. સ્વામ=સ્વામી; પતિ. વો'ણી=વગરની.

ચિકમજી=ત્રિવિક્રમજી; વામન અવતારમાં જેમણે ત્રણ વિક્રમથી-પગલાંથી સ્વર્ગ, પૃથ્વી, ને આકાશ રોક્યાં તે. અટક પઢી=અટકી પડ્યાં છીએ. જાતમના=આત્માના. છોગાઢા=સુંદર કેશવાળા; ભગવાન. બેલી=ઉગારનાર. કરતાર=જગત્ના બનાવનાર. તંત=નીમ. વાર=મદદ. પતીત=પતીજ, બરોસો. મેઘ મલાર=પુષ્કળ વરસાદ. મોજલ=કવિ ભોળભક્ત.

પાઠ ૭૦મો—અગ્નિદાહ કરવો=બાળવું. કલામા=વચનો. ધેઆન=ઠાઠડી. ધેસારે છે=ધર્મપુસ્તકનાં વચનો પઠે છે. ક્ષણિક=થોડો વખત પહોંચે એવું; નાશ પામે એવું. રહ=આત્મા. સમક્ષ=પાસે.

પાઠ ૭૧મો—સ્તબ્ધ=હાલ્યા ચાલ્યા વગરનું.

પાઠ ૭૨મો—પરિપક્વ=ચારે તરફથી પાકેલું. હાનિ=નુકસાન. બીજપાત્ર=બીને રહેવાનું ઠેકાણું. પુષ્ટિકારક=પોષણ કરનાર; જોર આપનાર.

પાઠ ૭૩મો—અવકાશ=ઠેકાણું; જગા. પુસ્તકના સંગ્રહ=જ્યાં ધણું પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં હોય એવું ઠેકાણું.

પાઠ ૭૪મો—હિંદુસ્તાનનું મૅન્યેસ્ટર=ઇંગ્લંડમાં જેવું મૅન્યેસ્ટર. કાપડનાં કારખાનાંનું મથક છે, તેવું હિંદુસ્તાનમાં અમદાવાદ છે. ગર્દા-બાદ=ધૂળનું શહેર. બિમારિસ્તાન=મંદવાડનું ધર. જહાનમાબાદ=નરકનું ઠેકાણું સામાન્ય=સાધારણ.

પાઠ ૭૫મો—સભાગૃહ=સભાને મળવાનું ઠેકાણું.

પાઠ ૭૬મો—તીરથવાસી=યાત્રાએ નીકળેલા. શામલજાનું°=શામળશ્યા તરીકે સહી કરે છે. અવિનાશી=પ્રભુ; જેનો નાશ નથી એવા. રસોયું=રસોઈ. વાંસે=પછી. અબ=હવે.

પાઠ ૭૭મો—ઘોઢઘોઢા=કોઈ શાહુકાર નથી. અઢઢતા=ગભરાતા; બડબડતા.

પાઠ ૭૮મો—જહોજહાલી=અતિશય આબાદી, ચડતી, તેજ. દૂરમાન=દુકમ.

પાઠ ૭૯મો—ઝાયા=ભાસ; નામ.

